

Зосим Дончук

БЯЧНЕ М.

РОМАН

БЯЧИНЬ ІА..

*Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріле,
Напевно б, репнуло від сорому й хули.
Тремтіть, убивці! Думайте, лакузи!
Життя не наліза на ваш копил.
Ви чуєте? На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил!
Уже народ – одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля.*

Василь Симоненко

ZOSYM DONCZUK

AND I SAW...

A N O V E L

PUBLISHED BY THE AUTHOR

PHILADELPHIA, PA.

1967

Зосим Дончук

БЯЧИНЬ І...

Р О М А Н

НАКЛАДОМ АВТОРА

Філядельфія

1967

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

Обкладинка роботи мистця Василя Дорошенка

Тираж – 1000

Publisher Petro Yamniak, 9 Lincoln Pl., Clifton, N. J. 07011
USA

Чуєш!

– Чую!... ую!... ю-ю!... – пролунало стоголосо яром-долиною й завмерло десь далеко, ген-ген за ставом.

– Прощай! – гукнув знову Грицько повними грудьми, забувши, що він уже не пастух, не юнак перегукуватися з природою, як бувало, а парубок, студент КІНО – Київського Інституту Народньої Освіти.

Ай!.. ай!.. ай!.. ай!.. – відповідали йому лунко й весело високі береги, що понависали над ставом і утворили чарівний закуток, з яким Грицько так споріднився ще з дитинства. А навкруги, скільки оком сягнеш, широким хвилястим океаном зеленів степ, – потужними легенями вдихав він чари запашного чорнозему. Буйно половіла золотава вже озимина, гордо шуміла густа ярина, звитяжно розгорнула крилами й летіла простором до самих обріїв – зелена діброва. Прозорий став облямований, мов наречена, віночками верболозу та осоки, замріяно зблискував на сонці, як дзеркало, і чарував своєю вродою працювиту людність. Широка гребля з двома рядами струнких красунь – верб на обочинах, вабила в затінок на спочинок уполудне всіх косарів та в'язальниць – дітей цього чорнозему. Густі верби, немов закохані, перешіптувались верховіттям із сірими хмарами в синьому небі, що зграйками переганяли гаряче сонце. А сонце, неначе рідна мати, голубило життєрадісним теплом і людей і худобу і всю рослинність: став, очерет та осоку, жайворонків у небі.

Чудовий український степ! – писав колись наш письменник Микола Гоголь про свою улюблену й прекрасну "Малоросію",

І хоч умовини московської окупації змушували його Україну називати Малоросією й писати російською мовою, але українська душа Миколи Гоголя співала про рідний йому край в усіх його творах. І ця сила широї його української душі ще й сьогодні хвилює й викликає подив та вдячність у кожного чесного читача його творів.

Грицько Дубчак, як казковий велетень, стояв на пагорбку й любувався чарівною красою рідної України. Його серце співало горду пісню про велич рідної батьківщини, де його діди й прадіди захищали своїми грудьми цей чорнозем і були незаперечними її господарями. Грицькові очі, великі й вдумливо-глибокі, іскрились гордістю і впевненістю, що майбутнє батьківщини певніше і світліше. Минуть літа, роки, підросте нове творче покоління, до якого зараховував він і себе, і озброєне наукою та технікою, могутнім рушієм зрушить Малоросію з просвітянщини й виведе її на чисті води передової європейської держави з потужною індустрією та високою культурою.

Він стояв на пагорбку впевнено обома міцними ногами з задоволеною посмішкою на обличчі, підставивши широкі міцні груди ніжному подихові пахучого вітру, що тихим леготом гойдався степом і наповнював його пахощами лугових і степових квітів і трав. Стояв і думав:

— Чи є в світі така друга... Як я нещаслива... — зринуло в думці, і він рвучко заперечив цю сумну пісню про дівчину — Україну. Україна не може бути вічно нещаслива, саме тепер, після революції, советська влада широко відчинила поневоленій колись у царській Росії Україні двері до щастя. І це щастя має засвідчити праця молодого покоління, щоб завершити те, чого не змогли зробити батьки — зробити Україну великою європейською державою. І Грицько впевнено посміхався, відчувши, як його серце могутніше від подиху рідної землі, наповнюється силою і завзяттям. Теплий вітрець, мов пустунчик, плутався в його чуприні, лоскотав чоло, щось шептав на вухо немов би мати ранком, коли будила його до праці. Як це гарно! З якоюсь внутрішньою піднесеною насолодою згадав він дитинство, юнацтво, добру матір, обтяжену злиднями, із скорбним обличчям і

лагідними очима, що знаходила для своїх численних дітей завжди ласкаве слово й крапочку тепла, сплетеного з любов'ю віночком. І хоч родина була численна, але в широкому материнському серці для кожного було тепле місце. Грицько Дубчак безмежно любив матір не тільки тому, що вона єдина в нього матір, а ще й тому, що вона до них, до дітей, була безмірно ніжна, ласкава, привітна й щира. Любив іще тому, що мати була уважна, спокійна й терпелива. Ніколи не гнівалась на дітей навіть за збиточні вчинки, а вміла вплинути ласкою та добродушним докором.

– Ти замурзався, як порося, а чи любиш ти порося в болоті? – бувало скаже, і всі ми навипередки починаємо вмиватися.

Добра була їхня мати. Дев'ятеро дітей виростила, як дев'ять струнких дубочків у зеленому гаю, радувались життям, безжурно росли, набиралися сил і здоров'я, готуючись творити добро рідній нації. От тільки тепер бракує засобів, тяжко самому татові на всіх працювати – але... я допоможу, я допоможу, – міркував він.

Грицько старший, – сімнадцятий минув. Потім Філярет, за ним Степан, Трохим та Тарас, а там близнюки: Нестор та Феропонт, – дивні назвиська вибрав батько, а за ними Максим, може Залізник, хто знає, а вже завершенням зграйки рум'янолиця Таїса. Ця ще в колісці, але вже регочеться й руками махає, хоче молочка. Чудова сестричка. А ще... здається... буде десяте... і Грицько скорботно зітхнув. Він дуже любив своїх братів і сестричку, але десяте... Досить і цього дзвінкого гомону щоденно в хаті і безжурного галасу в дворі. Ростуть то всі, як із води, але хліба, хліба батько не настарчить цим дубочкам. Три й пів десятини землі та клопоть городу. Тому то батько вирішив його старшого сина, вивести в люди через освіту й цим створити причілок, щоб і інших дітей забрати з села до міста й дати освіту. Інакше не вигодуєш.

Грицько стояв на пагорбку, прощаючись із батьковим клаптем землі біля дідового ставка, і перед ним пропливала минувшина й зарисовувалася прийдешність. Він любив землю, як і всі селяни її люблять, мов рідну матір. Він навіть відчував, що цей

чорнозем пахне чи то солоним потом дідів і прадідів, чи то пролитою кров'ю минулих поколінь у боротьбі з окупантами. Проте добре знав, що ця земля не в стані прохарчувати всіх і треба йти до міста. А йти до міста, то треба закінчити школу. І він іде вчитися.

В уяві знову блиснула радість, у небі задзвенів жайворон, у ставку кумкнула жаба, а в житі підпадьомкнула перепелиця. Висої верби привітно хитнули верховіттям і прошелестів листям вітерець. Треба було вже повертатися додому, а він не в силі відірватися від краєвидів, ніби прощався з ними назавжди. По новому прислуховувався до чарівної симфонії рідної землі, з якою в'яже молодість. Він ще раз обвів поглядом безкраю красу рідної ниви, глибоко й голосно вдихнув повітря, попарубоцькому свиснув, як бувало на овець, завертаючи їх із шкоди, і посміхнувся своїй юнацькій звичці, вибрикові. У ньому буяла юнацька кров, властивість козацького роду. Потім рвучко розстебнув ще одного гудзика, розгортаючи широкі груди вітрові, підкинув пальцями правої руки густу чуприну з лоба й сміливим широким кроком зійшов з пагорбка й пішов до села.

От би було добре побачити тут на безлюдді Надю! – раптом спалахнула думка й обдало його ніжним теплом. Від однієї згадки про Надю – мліє серце. Скільки днів і ночей продумав про неї. Надя – ровесниця, соромлива русокоса білявка з Кавказу за церквою, так прозвали куток на горбках. Разом із Надею вчився в одній школі. Дівчина з неможливої родини, батько столяр, а мати кравчиня. Обое в пошані в селі. А Надя – оповита батьківською любов'ю, росла одиначкою, як пташка в саду. Безмежно люблена мамою... і Грицьком. Грицько кохав Надю всім серцем юнацьким і душею соромливою. А тому що й Надя була найсоромливішою дівчиною в школі, то він ніколи не наважувався виявити їй своє кохання не тільки словами чи листом, а навіть поглядом. А ось тепер, на чистому безлюдному полі то сказав би, признався б, що кохає й кохатиме до смерті, і що одружаться вони, як тільки він закінчить школу. Але де ж та зараз Надя? Хіба зайти? Боже борони, та ж коли б люди побачили, або натрапила на це її мати, то очі з сорому повилазили б.

Ні, краще я колись напишу їй, обережно, двома словами натякну. Обов'язково треба буде написати, бо чого ж ховатися з почуттями?

Щойно він з сінокосу вибрався на дорогу, як раптом захурделило пилюгою, закрутило сміттям, чмигнуло в очі порохом. У роті повно землі. Він з несподіванки прижмурих очі, а далі й зовсім стиснув повіки. А вихор, мов навіжений, рвав йому чуба, жбурляв сміттям і пилюгою, кидав грудочками в обличчя, віхтелів, аж дух забивало. Рвучким обертом кипіло в повітрі й шуміло в вухах. Клекотало й бурлило на дорозі, мов у водовороті, підхоплювало за собою все на шляху й підносило в повітря соломку, пил, кізяки й несло до самого неба. Зупинившись, Грицько ледве втримувався на ногах, прикриваючи долонею очі, ніс і рота, бо відчував на зубах пісок. Вітер непогамовано шумів, крутив, рвав сорочку, чесав чуба, шпурляв сміттям у пазуху й рукави та намагався повалити його. Тримаючи рівновагу, Грицько точився, змагався з стихією, що несподівано навалася, загортав на грудях сорочку й таки втримався.

Шалена буря стихла так же несподівано, як і налетіла. З сірої пилюги виткнулось жовтаве сонце і в очманілих очах прояснювалося. Ше якусь мить Грицько мружив очі, а потім сміливо почав приглядатися на побоевище яке щойно пережив. Кругом лагідно гойдалися обважнілим колосом лани високої, майже стиглої пшениці; десь у небі так само безжурно співав жайворон, прославляючи життя, збоку в траві заскреготав коник. Навкруги, як було раніш, тільки спереду, по дорозі, вихор іще кружляв, вибиваючись із сил, сміттям, якимсь ліниво, не рвучко, без завзяття, знехотя. Пилюга в повітрі вже танула, розпливалася, а суха соломка, трава, листочки тощо, неквапливо спалили додолу. Рухливий стовп пилюги присідав, поширювався, розливався, і звернувши з дороги, зникав у житах. Та раптом серед зрідлої пилюги Грицько помітив у повітрі якогось птаха з перебитим крилом, що безсило знижувався. Він зацікавлено кинувся навздогін. Наблизившись, побачив, що то не птах, а аркуш паперу, наче ширококрилий метелик, знижувався, гойдаючись над пасовиськом. Грицько чимдуж кинувся до нього, зацікавлений

тим, як міг знайтися такий папір на широкому полі. Здавалося, що це якесь наддивовижу таємниче послання з потойбічного світу прибуло на землю. Він біг, як хлопчик, шпортаючись на пасовиську, але не спускаючи очей з того клаптя паперу, щоб не згубити й не втратити цікавого вісника. А аркуш паперу, мов би дражнить, пустуючи, то підносився, то знижувався, то знову зривався вгору, кепкуючи з Грицька. Але в Грицька від тих жартів запалювалось завзяття і він не відставав, давав ногам жару й доганяв. Нарешті аркуш упав і потрапив до Грицькових рук. Задиханий і розпалений розгорнув він папірець і приглянувся. Це був звичайний, вицвілий на сонці, знебарвлений дощами аркуш паперу з якоїсь книжки, що потрапив із сміттям на поле й був підхоплений вітром. Грицько вже хотів зневажливо кинути його, як раптом, між плямами й брудом на ньому впали йому в око ледве помітні літери й слова. Що ж тут написано, з якої книжки? – подумав, і обережно зчистив нігтем присохле болото, і перед ним на папері знебарвленими кругольками вирізьбилися сірі слова. Обережно хусточкою і слиною змив рештки бруду. Тепер уже окремі слова можна розібрати, і він почав читати, підставляючи домислом забраклі літери:

..... і бачив звіря, що вискочив з моря, в котрого сім голів і десять рогів, а на рогах його десять корон, а на головах його імена богохулні, . . .

Далі слова на аркуші були затерті й Грицько, пропустивши рядок, читав далі:

– І бачив я одну зголов його наче на смерть вбиту, і смертельна рана її вилічена, і дивувалася ціла земля вслід за звірем.

– Що це воно за пророцтва? – подумав Грицько, і заінтригований читав далі:

4. І поклонились змієві, що дав владу звірові, і поклонились звірові...

Прикро вражений, Грицько втратив змогу розібрати даліше писання. Папір з дірками. А тому читав тільки виразні слова:

5. І дано йому уста, говорити велике й хулу, й дана йому

влада провадити війни сорок і два місяці... Наступне речення знову було видерте, а нижче стояло:

7. І дано йому провадити війну з святими і побідити їх, і дана йому власть над всяким родом і язиком і народом.

8. І поклоняться йому всі, що перебувають на землі... — на цьому пророцтва закінчувалися, аркуш обривався.

— Хто написав цю цікаву книжку і як звати її? — подумав він, оглядаючи аркуш з усіх боків. Але нігде не знайшов жодної розгадки. Він дбайливо згорнув папірець в четверо й заховав у бічну кишеню, сподіваючись знайти колись ключ до розгадки цих мудрих сказань. Оглянув поле, чи нема де більше таких аркушів, але надаремно; більше їх не було. Обтяжений глибшими думками, навіяними прочитаним, він повільним кроком пішов до села. Ішов і не бачив, як навкруги тонуло в барвах квітів широке поле, як буяло радісне життя, як всіма голосами співали пташки. Наблизився до села, що кучерявилось садками, гомоніло худобою, перегукувалося голосами людей та радісно верещало численними дітьми — нашого майбутнього.

Хіба треба шукати другого раю на землі? П'ять тисяч мешканців числиться в його селі. Чудова цегляна церква для духової потреби з високою дзвіницею, що сягає хмар. Гордість і краса цілого села. Дванадцять дзвонів, як дванадцять апостолів, що несли благовість людству. За сто верств люди чують, як у Дмитрівці гуде великий дзвін. Ось яке наше село, — не раз Грицьків батько підкреслював велич свого місця походження. Село самовистачальне. Дві школи, початкова і середня. Свій млин та три вітряки до помочі. Драч, олійня, шеретівка, дві кузні, стельмашня. Під боком Умань, з широким ринком збуту, давала можливість людям швидше збагачуватись і рости. А тому, що в селі поміщика не було, то революція селянам нічого не дала. І хоч землю поділили, трохи обскубавши заможніших, але від цього добробут села не змінився. Щойно запроваджений з наказу Леніна НЕП зробив поштовх до нового економічного зросту. За кілька років вирости нові хати під бляхою та черепицею з ганками та криницями біля воріт. Крім того селяни придбали тачанки та плекали ситі коні, щоб було чим почванитись

перед сусідом. Добре жили малосімейні, але в Грицькового батька Дубчак численна родина сповільнювала ріст господарки, і тому Грицько пішов здобувати фортецю наукою, щоб допомогти своїй родині.

Коли Грицько увійшов на подвір'я, то побачив перед порогом хати уже запряжений віз. Петро Дубчак статечно поправляв на возі свіжу соломку, прикрив її домотканим чистим рядном і самозадоволено посміхнувся назустріч синові, що йшов з городу. Батькові груди випнуті, спина випростана, а очі грали радістю. Його син буде великим вченим, про нього з заздристю говоритимуть у селі, з пошаною писатимуть у місті. Про нього знатиме ціла Україна, – думав він, поглядаючи на сина.

Коні нагодовані, напоєні, до блиску викупані, хвости та гриви розчісані. Вони напевно відчуваючи батькову радість, жваво тупцювали ногами, кусаючи вудила віжок. Скісними поглядами зиркали на господаря, стригли вухами, прислухаючись нетерпляче до вирішального – НО! І тоді, як соколи, підхоплять вони старенького візка і понесуть Грицька до міста вчитися.

Петро ще раз статечно оглянув воза, перевірів старенькі колеса, чи не підведуть у дорозі, поправив шлею на підручному, щоб не напарила карка, і чекав, коли вже син вийде з хати, коли попрошається з братами та сестричкою. Старий Петро Дубчак не любив панькатися з дітьми, він шанував дітей по своєму, по простому. У хвилину найбільшого зворушення він міг погладити дитину по голові, а за найменшу провину чесав ремінцем або прутом. Цю свою науку непохитно застосовував у житті. Діти звикли й були чемними та слухняними при батькові та безупинними збиточниками при матері. Усі високі дерева були досліджені до самого верховіття, кручі, чагарники та кропивники були обмацані до заглибин, морква, огірки та баштани перевірені у всіх сусідів і хоч мати їх напастувала, але від цього м'яке місце не боліло, а батько про збитки не знав. Петро міркував так: обдаровувати дітей ласкою – це привілей матері, а батькова справа – виховувати холодним словом і гарячим ремінцем. Ці приписи діти знали й відповідно до них пристосовувались. І тому в родині існували мир і тишина та кругова згода.

Ця гармонійна співпраця: – батьків ремінець, материнська ласка й дитяча обережність давали чудесні наслідки. Діти росли разковими янголятками.

Сьогодні батько був цілком відмінний, мов би переродився. Уперше в житті він не помічав дитячих вибриків, лагідно пропускав повз вуха несамовитий вереск, з виїнятковою повагою вислуховував дитячі скарги. Сьогодні він ще нікого не вдарив і навіть не накричав. Ще б пак! Сина везе до університету. Ось які в нього діти.

Грицько стояв серед хати, оточений братіками й тепло прощався. Він кожного обдаровував увагою, кого погладив по голові, кого ушинув за руку, чи скибнув за вухо, і всі реготались. Заздро дивилися блискучими оченятами на старшого братика, що іде до міста й повернеться інженером або трактористом, учителем чи міліціонером. Кожний по своєму уявляв велич свого брата.

– Візьми, Грицьку, мого ножика до міста, будеш мати чим хліб різати, – запропонував десятирічний Філарет братові свою найкоштовнішу річ.

– А я тобі подарую скриньку на олівці, – сказав Степан, простягнувши міцною ручкою металеву коробочку з-під цукерків і заглядав Грицькові в самісінькі очі.

– Візьми, Грицю, скельце, крізь нього цілий світ зеленим робиться, – мовив Трохим, подаючи і свій дарунок – зелене скельце, бо іншого нічого не мав.

Грицько зворушений виключною увагою до себе, дякував братам за дарунки й усе це ховав у кишеню. Він широко поцілував кожного з братиків, а потім щоб чимсь компенсувати отримані дарунки, витягнув з течки жменю кольорових олівців і кожному дав. Мати замилювано дивилася на прощання й її серце обливалось радістю, а душа співала гордістю. Від зворушення кінчиком хустки витирала сльози. Вона ніяк не може нарікати, що її доля позбавила щастя. Щасливішої матері в селі немає.

Батько не стримався від такого зволікання, рвучко відчинивши двері, гукнув:

– Пора їхати, спізнаємось на поїзд! – нагадав Грицькові.

Грицько поспішно взяв мішок із харчами та одягом, а батько підхопив скриньку з книжками. Наостанку син, поцілувавши маму, вийшов. За ним, товплячись, черідкою вискочили всі діти. Мати з порога перехрестила підводу. Батько з сином сіли поруч і урочисто виїхали.

– НО! – гукнув батько давно очікуване кіньми гасло, і підвода зацокотіла колесами. Діти вискочили аж за ворота, і ще довго махали рученятками, вигукуючи Грицькові побажання.

Проїжджаючи повз церкву, Грицько щиросердечно привітався й попрощався широким помахом руки з молоддю, що юрмилась під брамою. Йому вслід лунали побажання найліпших успіхів. Батько слухав і обличчя його теплилось радістю, що його син перший із села їде до високої школи.

Мэв нарочито бамкнув великий дзвін і потужний звук лунким урочистим відгомоном прокотився над селом. Грицько підвів голову, звідки лунали звуки, глянув на золоті хрести високої церкви й побачив сірі хмарки, що пливли в небі, та пару голубів, що летіли десь у зелений гай звяткувати безмежну велич життя. Небо було урочисто чисте, синє, глибоке, і тільки де-неде перелітали сірі хмарки, які немов би вітали Грицька з небуденною подією. На душі йому справді було мило й радісно.

До залізничої станції приїхали завчасно. Поїзда ще не було, а пасажери ліниво тинялися на пероні. Грицько зняв з воза клумачок та пофарбовану на зелено, ще солдатську, батькову скриньку й сказав:

– Спасибі вам, тату, за велику поміч. Кінчу школу – ніколи не забуду!

– Глядись, сину, понад усе люби своїх людей і люби книжку. Оце мій заповіт. А вже потім, коли здобудеш освіту й диплом, зміцнієш матеріально, то... допоможи хоч одному з своїх братів. Сам знаєш, як тяжко в селі. Та й освіта нам потрібна. Ти ж знаєш, що в 1917 році, як ми будували свою державу, то не мали навіть українських писарів, все чужинці і тому програли. – Помовчавши трохи, батько знову кинув:

– Учись, сину! Ох, як тяжко неграмотному шукати правди, – і зробивши павзу, підбрав віжки і гукнув: – Будь здоровий! НО!

Коні шарпнули і віз дзвінко поторохкотів колесами по брукові.

Грицько стояв і сумно дивився. Спостерігав, як підскакував на камінцях слабенький візок. Батькова згорблена постать гойдалася, і здавалось, що він ще нижче схилив голову. Десь зникла безжурна радість і юнацька самовпевненість. Почуття гіркого жалю знову холодком дихнуло на нього. Чи виправдає батькову надію, чи виконає його заповіт? Виконаю! Мушу виконати! – приобіцяв перед собою. Він дивився, як дрібненькі селянські коні жваво перебирали ногами, як старий віз болісно тарахкотів, як згорблений тяжкою працею батько сидів на возі не оглядаючись, і все це стверджувало ту відповідальність, яку він бере на себе. Задне колесо у дрантивому возі давно вже робить вісімку, батько кілька разів збирався пересипати його та все бракувало грошей. І хоч батько не скаржиться на втому, працює день і ніч, але очі його зраджують. Він уже старий, йому треба допомогти. Очевидно, що в такому віці колись козаки – Дубчаки відчайдушно гасали верхи кінями по дикому степу в боротьбі з ворогами, які напосідали з усіх боків. Але батька передчасно замучили злидні й тому він так потребує допомоги.

Грицько рвучко закинув на плечі клуначок, узяв зелену скриньку й пішов на стацію. Купив квиток до Києва й вийшов на перон. На четвертій колії ліниво пчихав чорним димом старий паротяг. Видно було, що він нетерпляче чекає на нову індустріальну зміну. Він стояв і немов би скаржився на втому, – стогнав. Йому вже слід спочивати на металевому брухті, але індустрія не дописала й він працює і тяжко стогне, як його батько.

Інший паротяг раптом вигулькнув із за депо, пчихнув паром, вибухнув чорними кучерями диму, з шипінням та сичанням неквапливо, мов велетень, що вірить у свої сили, підкотився першою колією і зупинився перед стацією біля перону.

Люди заметушилися в чергах, спішили показати кондукторові проїзні квитки й поспішно зникали в вагонах. Грицько, перемагаючи труднощі з двома вантажами, ледве втиснувся до вагона. Поклав клунок з харчами на вільне місце й заспокоєний сів недалеко від вікна. Ззаду за ним протиснувся в переділ високий, давно неголений чоловік, із знеможеним обличчям. Він

не мав жодних речей. Синці під запалими очима й глибокі зморшки на високому чолі стверджували пережиті муки й тяжкі терпіння. Скинувши каракулеву шапку, хоч було літо, він звернув на себе увагу кучмою нечесаного рудого чуба. Заплямлена оксамитова камізелька викликала підозру, що то людина купецького роду, а широкий чорний піджак переконував спостерігача, що цей чоловік втратив багато на вазі. Добротні хромові чоботи й сині дорогі штани, хоч і брудні, свідчили про заможність власника.

Чоловік якось боязко й підозріло оглянув пасажирів у переділі, і переконавшись, що тут самі селяни й робітники, зупинився на чистенько одягнутому Грицькові. Та помітивши на собі довірливі великі карі очі й лагідну посмішку, сміливо сів навпроти. Грубим гнівним голосом прогук:

– З л о д і ї ! – вибухнув і очі його хворобливо спалахнули ненавистю, а обличчя гнівно видовжилось.

– Вас обікрали? – запитав Грицько, пройнятий співчуттям.

– До ниточки! Обікрали сучі сини, чи оббілували негідники, як бездушні браконьєри молоденьку липу в лісі на личаки – клекотав він гнівним тоном.

– Розвелось цієї погані на вокзалах, як нужі, ні пройти ні проїхати, – мовила з кутка жінка, – минулого тижня... я несла... – розпочала вона...

– Ви заявили міліції? – раптом перервав жінку з другого кутка якийсь селянин.

– Міліції?! О-хо-хо!.. Може ще порадите звернутися до прокурора? – перепитав насмішкувато чоловік, оглянувши всіх допитливим поглядом.

Люди переглянулись. Та ж певно, що до прокурора, а хіба до кого? – висловився якийсь пасажир. – Вас же ограбували, то чого ж мовчати?

– Розуміється; треба шукати захисту, – додав зі свого боку Грицько.

Чоловік вислухав поради, уважно подивився на Грицька, витягнув з кишені пляшку сітра, і розкоркувавши, з шийки почав гольгати. Потім облизав потріскані уста й іронічно мовив:

– А коли прокурор не допоможе, то ще порадите звернутися до парткому? – прогук він злобно і знову оглянув пасажирів.

Дивна людина. Усі спантеличено переглядалися. Чоловік, помовчавши, знову загук:

Ціле життя мною володіло бажання бути справедливим з людьми. Допомогати бідним, нагодувати голодного, дати води спраглому. Це була закорінена традиція кожного з нашого роду. А там, – і чоловік показав довгою рукою в напрямі міста, – там ми вмирили від спраги, а за дверима був кран із водою. Ми рятувались тим, що смоктали власні пальці пересохлими устами. Ви ще, люди, не знаєте, як тяжко вмирати спраглому. Перший не витримав Калашников. Це була людина, яка дала нації третє покоління, людина понад сімдесят років. Він уже не міг просити води, а три дні тільки ворушив чорним потрісканим язиком. Потім його тіло почало чадіти трупним запахом і всі ми благали розбійників забрати з переповненої кімнати покійника. Але наш голос тонував під низьким склепінням вогкої пивниці. Нас мучили... – зідхнув чоловік і замовк. Його голос був хриплий, але ще дужий. Кожне слово він відрубав чітко, як коштовний деталь страшної машини, і тому всі його слухали з не послабленою увагою і напруженою пильністю.

– Боже ж мій! – схлипнула жінка, що сиділа біля дверей.

– Цитьте! – вигукнуло разом кілька голосів, і знову запала мовчанка.

– На п'ятий день нам принесли снідати, – вів далі мову чоловік. – Принесли чудовий залим з якого спадали рожеві краплі товщу. Усі ми зголоднілі кинулись до миски й почали хапати пахучий оселедець. Потім один з нас схаменувся і гукнув:

– Не їжте, це підступ! Ми знову, як навіжені закричали – води! Дайте води! Хоч крапельку води! – галасували, били кулаками двері, благали через визирку. На коридорі реготались і навіть лили на долівку з кварти воду. Шостого дня від трупного сопуху ми почаділи й лежали мов мертві. Дозволили винести покійника. Провітрили кімнату й нас почали викликати. Моя черга – четвертим. Щойно я з радісною надією переступив поріг кімнати, як гримнув грізний оклик: – Золота! За столом я

побачив безбородого евнуха з хижим поглядом. Я страшенно зрадів, в очах евнуха я побачив світлу дорогу своєї волі.

– Скільки золота? – запитав я з готовністю все віддати, і від зворушення з моїх пересохлих уст бризнула кров. Злодій підвівся і підніс до моїх уст повну склянку холодної води. Двома ковтками я випив всю воду як цілющий бальзам і дякував злодієві за таку ласку. Душегуб посадив мене в крісло, чемно подав чистий аркуш паперу та чудесне золоте перо. ”Пиши до жінки, – сказав злодій, – щоб віддала все золото, яке ти закопав у садку, яке заховав у дуплах дерев, яке позадовбував у ніжках стола, яке позапахав у подвійних днах гардеробів та буфетів”. І я все це написав, я навіть нагадав дружині за п’ять тисяч червінців, закопаних під старою липою. Той жаклиивий оселедець, коли я писав листа до дружини, стояв маривом перед моїми очима, а труп покійника паморочив свідомість.

– П’ять тисяч червінців під липою? – хтось здивовано прошептав серед пасажирів, і тяжко зідхнув.

– Дихати трупними випарами покійника цілу ніч! О, Боже мій! – простогнала з другого боку жінка.

Чоловік умовк. Він знову взяв пляшку, ковтнув трохи сітра, оглянув слухачів із настороженими та зацікавленими поглядами і тепер тихіше провадив далі:

– Злодій прочитав мого листа до дружини й чемно й солоденько попросив дописати ще про срібло, яке певно водиться в моєму мешканні. Він ласкаво нагадав, що оселедці ще є в бочці. Я провів язиком по спраглих устах і попросив іще води. Злодій був такий уважний, що налив повний слоїк. Я писав далі, просив дружину негайно скласти в скриньку срібні ложки, таці, підстаканники, срібну лямпадку й навіть сережки, запонки, пряжки до жіночих підв’язок. Словом, злодій підказував мені, а я писав дружині, щоб у хаті не залишилося ні одної золотої чи срібної речі. Зняти з пальців обручки, з шиї хрестики, з ікон позолоту, і все це принести мені. І аж тоді я матиму змогу вийти з страшного пекла. Злодій гарненько попередив, що коли після цього в хаті знайдеться гудзик чи перо з цього страшного металу, що зветься сріблом чи золотом, то мене в цій ямі

спалять солоними оселедцями. І я про все це написав дружині, – закінчив чоловік свою розповідь.

– І чим же це страхіття кінчилося? – злякано запитала дівчина, просунувши в переділ голову з проходу. Чоловік подивився в бік дівчини і стомлено відповів:

– Розбійник прочитав мого листа, задоволено посміхнувся і попросив підписати. Обіцяв випустити, коли дістане перераховані речі. Тепер злодій був до мене такий ласкавий, що замкнув мене в іншій кімнаті, поставив відро з водою і побажав спокійної ночі. Але я не спав, я цілу ніч молився, щоб діавол не спокусив жінку щось утаїти. Тоді я пропав би.

– І вона все принесла? – з обуренням запитав якийсь парубчак.

– Вона чесно викупила мене на волю, – зідхнув чоловік.

– І ви не повідомили міліцію про цих злодіїв? – гнівно запитала дівчина.

Поїзд зупинився і чоловік поспішно підвівся. Оглянув всіх присутніх і з посмішкою сказав:

– От я і вдома, будьте здорові! А щоб вас заспокоїти, щоб не мали жалю до мене за утаювання злодійського кубла, то знайте, що таких грабінницьких кубел у нас тепер повно, починаючи від столиці й кінчаючи районом. А розбійника можна зустрінути з пістолем на кожній вулиці. Усі ці розбишаки ходять відтверто й сміливо в нашій державі, а називаються ці розбійники... чекістами!

Пасажири зацікавилися. Усіх скував якийсь жах і вони увібгавши голови в плечі, поховали свої очі десь в землю чи куток.

Чоловік з гордо піднесеною головою сміливо вийшов з вагона й скочив на перон. Поїзд рушив далі. Пасажири через вікно бачили, як чоловік сміливо пройшов біля чекістів, що стояли на пероні й затримували підозрілих, метнувся праворуч і зник у провулку.

Грицько дивився через вікно на дивного непмана й міркував над почутою подією. Шукав у розповіді злочину й справедливості: Що людей під арештом мучать солоними оселедцями – це жахливо. Але що в непмана відібрали набуते, можливо, не-

чесним способом, золото для індустріалізації країни – це справедливо. Навіщо йому стільки золота, де він узяв п'ять тисяч червінців, щоб закопати під липою? Та ж таку суму тяжко знайти в цілому селі, що складається з п'ятох тисяч мешканців. За п'ять тисяч червінців можна придбати електромотор і льокомотив для електрифікації села. А він, паразит, золото тримав під липою. Або срібні ножі та ложки, навіщо вони? Не можна пообідати простими? Калашникова замучили в тюрмі – це злочин. А може це навмисне, щоб налякати інших і змусити здати усе золото й срібло? Можливо. Добро без зла ніколи не ходить, а революції без жертв не буває. Напевно ЧеКа знає, як витягти золото з жадібних лап непманів. Так міркував Грицько й оправдував методи будови соціалізму більшовиками. Без багатіїв проживемо, нам треба піднести добробут села, забезпечити селян сільськогосподарськими машинами, тяглом, реманентом, тракторами, і тоді хліба буде, скільки хочеш. А коли хліба досить, то й місто розвиватиметься і культура поширяться, і наука буде для всіх людей доступна. Бо ж село – серце держави. Дайте змогу селянинові розбагатіти, зміцніти, і тоді не буде злиднів, біди, і пануватиме радість та добробут, – міркував він далі, зиркаючи в вікно, за яким стояла чарівна літня пора й одягала в чудові шати зелені дерева й квітники. Гарячі жнива з короткими безсонними ночами в розпалі. Вже стояли копами зібрані жита, вже виблискували зрілі червоні помидори, вже просилися в снопи пожовклі лани пшениці. А гречки, як непорочні красуні, ще білили своїм пахучим цвітом, постачаючи бджолам нектар, чудесну поживу людям – солодкий медок.

На зупинках пасажири ошаліло вискакували на перон і збуджено-радісні поверталися з пахучою, з часничком, ковбаскою, пирогами, медівниками, пампушками. На кожній стації спритні торговки чатували поїзд із свіжим печивом власного виробу, яблуками, пахучими грушками та червоними кавунами. Грицькові було сумно. Він не від того, щоб посмакувати свіжою пахучою ковбаскою, чи пиріжком з фосолею або маком, але його кишеня шелестіла пустою. Батько не то, що під липою, а й в хаті на чорний день не мав жодного червінця. Ще невідомо, як

то доведеться перебиватися в Києві, може й голодувати доведеться щодня. Коли поїзд рушив, пасажери ще довго гомоніли, вихвалюючи майстерність ковбасниць, що можуть роздобути десь м'яса на такі чудові вироби. Та незабаром гомін стихав, люди стомилися, притихли й почали дрімати. По кутках западали сутінки, ховаючись від електрики, що пробігала повз поїзд на стовбах. По шинах приглушено клацали колеса, а десь у кутку вагона лунко хропіла жінка. Грицько задрімав. Раптом прокинувся від оклику кондуктора: – Київ! Похапцем забрав свої речі й вискочив на перон. Київ! Прекрасний український Київ! Величава столиця київських князів! Джерело невмирущої української культури, що живила Москву й Петербург! А тепер ось у це вогнище науки доля відчинила двері бідному синові селянина здобути освіту. Чудове літнє сонце зустріло Грицька в Києві радісним і теплим ранковим промінням, і ця ознака ще більше радувала молоденького студента. Він добродушно посміхався на зустріч золотим хрестам св. Софії, що величаво блистіли поверх будов на сонці й мов би вітали його з успіхом. Св. Софія – найбільша українська святиня, збудована в 1061 році на зразок Царгородської Софії, яка вважалася за найвеличнішу в світі церкву.

До студенського інтернату Грицько добрався трамваєм, ледве втиснувшись з клунками. Однорукий інвалід війни, дядько Панас – керівник інтернату уважно прочитав дозвіл на мешкання, оглянув насмішкувато Грицька з ніг до голови, і мовчки повів довгим темним коридором у самий кінець. Відімкнув двері. Це була невеличка кімната з одним вікном проти дверей, кособоким столиком і двома вузькими солдатськими ліжками по обидва боки під стінами. Від дверей до вікна між ліжками вузький прохід упирився в стіл. Двоє крісел різних епох та дошка з цвяхами на стіні, що правила за вішак для одяжі й довершувала комфорт мешкання майбутнього вченого чи фахівця, який гартуватиме тут свою духову зброю супроти віковічної темряви свого народу. Одне ліжко застелене брудною ковдрою, а друге стояло з оголеним збитим матрацом.

– Це ваше, – показав на матрац кербуд. – Як застелете,

так і виглядатиме, – посміхнувся він добродушно, зиркнувши на Грицьків клуночок. – Кімнату прибирайте самі, сміття виносити у двір, про світло дбайте самі, і в кімнаті заводити гульбища – заборонено, – проказав настанови, дав ключ і вийшов.

Грицько кімнатою був надзвичайно задоволений. Перед вікном зеленіло дерево, а вікно виходило на квітничок. Яка краса! Який спокій! Співала душа й усе навколо. Не кімната, а райський затишок, повний спокою, чарівної тиші, де так легко буде готувати завдання. Грицько жваво скинув піджак і повісив на першому цвяшкові на стіні, так само й кашкета, почав витягати з клунка постіль. Випраний коц, ще батьків з війни, чистенький, мов новий, зразу став прикрасою кімнати. Подушки, на жаль, не було. Вдома всі діти спали без подушок, на випадкових речах, як ось стара свита, згорнена в сувій, а часом і невеличкий сніп соломи, застелений рядниною, був приємніший за м'яку подушку. Тепер Грицько поклав під голову пару грубших книжок, а зверху запасні штани. Постіль готова. Витягши зі скриньки підручники, поклав стовпчиками на столі зі свого боку. З другого боку на столі лежали книжки незнамого ще співмешканця. Шойно закінчив з книжками на столі, як крізь вікно золотом скісного проміння вцілило сонце. Так і заграло золотом пилу в повітрі, що його не бракувало в кімнаті.

Двері раптом рипнули й на порозі виріс високий бльондин з дівочим рум'янцем на повних щоках. Хлопець соромливо зупинився і посміхнувся, показавши дрібненькі білі зуби. Грицько спантеличено дивився і не міг збагнути, чи це дівчина в штанах, чи справді хлопець.

– А я тут господарю у вашій хаті, – жартома проказав Грицько, випроставшись. Він доміркувався, що це й є його співмешканець.

– Дуже гарно причепурили ліжко, – мовив юнак, наблизившись, – мене зовуть Юрком, на прізвище Черевко, – проказав, і простягнув зовсім дитячу білу руку, з тоненькими пальчиками. Грицько обережно потис і відповів:

– Дуже приємно познайомитися з таким гарним колегою, ви тут давно мешкаєте?

– Другий рік. Можна довідатись, як гукали вас при потребі? – жартував Юрко.

– О! Розуміється! Грицько, якого Маруся хотіла отруїти, пригадуєте п'єсу? А прізвище цілком лісове – Дубчак. Чули про таке дерево?

– Чудесне прізвище! Цілком відповідає вашій фізичній будові. Міцний дуб тай годі, – посміхався Юрко, приглядаючись до міцних Грицькових рук, до грубенької шиї, до широких грудей, що легко гойдалися від глибокого подиху. Він кумедно по-пробував своїми ніжними пальцями пружкі біцепси на руках, провів рукою по твердій спині й остаточно вирішив:

– Годиться в козаки, справжній представник степових лицарів. От би мені хоч чвертку таких біцепсів, – тужливо зідхнув і в тій же хвилині запитав: – На який факультет?

– Історичний та філологічний, – признався задоволено Грицько.

– Саме такої освіти бракує Україні. Та ж наш нарід цілковито не знає своєї історії, блукає чужими манівцями. Київську Русь віддали Росії, а за гетьманщину знаємо тільки лихе та фалшиве. Маєте добрі підручники?

– Ніяких, – засоромлено признався Грицько.

– Добре було б дістати історію України-Руси – Михайла Грушевського. Це єдине джерело звідки можна черпати правдиві відомості, а вже що до історії Греції, Риму, Єгипту тощо, то ці підручники добрі російською мовою.

– А де можна дістати історію України Грушевського? – запально поцікавився Грицько, радіючи з обізнаности свого нового товариша. Він дивився на Юрка, як на якогось духового велетня, з двох слів збагнувши його вищість над собою.

Юрко зідхнув. Глибоко замислився, що аж на чолі виникли заглибини.

– Хоч в ІНО часом Михайло Грушевський, або його брат читають лекції, але дістати тепер підручника історії України-Руси Грушевського зовсім неможливо. Якась ворожа рука постягала з книгарень усі підручники, але... може я дістану.

– Я вам буду безмежно вдячний, – зрадів Грицько такій

доброзичливості нового колеги. — А ви на якому факультеті?

— Дубчак, давай будемо на ти, я бачу, що ти хороший хлопець, не заперечуєш? — мовив Юрко і очі його хороші світилися ласкою.

— Та певно! Правду мовити сам не люблю викати, — аж засміявся радісний Грицько.

— От і добре. Я на фізично-математичному, хоч і не зовсім долюблю ці галузі науки, — відповів Юрко.

— Так чому ж пішов на фізично-математичний? — здивувався Грицько.

— Безпечніший за нашого часу. Тепер історію України так перелицьовують, що я не стримався б з осудом, а це коштуватиме дорого. До речі, ти член компартії? — якось насторожено запитав Юрко.

— Безпартійний, — послішив відповісти Гриць.

— Чудесно! Скажу правду, до безпартійних більше довір'я.

Від цих слів у Грицька склалося недобре враження. Йому завжди здавалося, що в партії — найліпші люди. А тут раптом до партійця недовір'я. Щось тут недоказане. Але Юрко — втілення чеснот. Такому можна вірити беззастережно. Очі, посмішка, обличчя і вся постать — янгольські. Таке тіло має чесну душу, — думав він, залюблено приглядаючись до свого приятеля.

— То ти приїхав із села? Чудесно! — захоплювався Юрко. — Я дуже люблю село. Село — це невичерпане джерело народної мудрости, вогнище, де добре зберігаються українські традиції, висока мораль, правдиві чесноти, щирість і довірливість. Тільки з села ще може Україна черпати свої сили, — гаряче з патосом вигукував хвальні ознаки села Юрко, аж розчервонівся.

— Ну, це вже, Юрку, ти занадто розсипався похвалами. Тепер у селі знайдеш випадки найгіршого злочинства, збочення, занепаду аж до того, що один на одного доказує. Таке робиться, що не приведи, Господи! А ти що, з робітничого середовища?

— Я з „гнилої інтелігенції”, як тепер висловлюються урядові чинники, — з учительської родини. Батько математик, а мати...

— І ти пішов слідами батька? — спокійно ствердив Грицько.

– Зовсім ні. Батько перед революцією викладав словесність, тобто літературу, потім обставини склались так, що перейшов на математику, щоб уникнути халепи...

Що воно криється за цими недомовками? – дивувався Грицько не наважуючись допитуватися глибше. Та все ж таки запитав:

– А мама твоя що викладає?

– Раніш викладала географію у середній школі, а тепер кордони так міняються між новоствореними під час революції державами в СРСР, що також можна спіткнутися, то викладає креслення, етику, малювання, вишивання тощо. Сяк-так допомагає батькові.

Ось з якої родини походить його товариш, тому то й освічений, – заздро подумав.

– Велика родина в батька, маєш братів і сестер? – цікавився далі Грицько.

– Я одинак, а ти?

– Залишив дома сім братиків та одну сестричку, – відповів з посмішкою.

– Ти не жартуєш? – спантеличено перепитав Юрко, і зразу вигукнув: – Слава українському селові! Хай живуть Дубчаки! Слава! – і вже тихіше запитав: – І всі твої брати такі широкоплечі як і ти?

– Такі самісінькі – соромливо відповів Грицько.

– Прекрасно! Йй-Богу прекрасно! З такими велетнями Україна ніколи не загине, тільки потрібна освіта. Ось де наше майбутнє! Мені хоч би одного такого братика. Ну Грицю, йй-Богу радий, що саме тебе примістили в кімнаті. Тепер ми нерозлучні. Ходімо я покажу тобі всі нехитрі закамарки нашого побуту, – і ухопивши Грицька за руку, повів коридором. – Оце кухня з постійним смородом пригорілого молока, бо ж хлопці анальфабети в кухонних мудрошах. А це відхідок, в якому завжди брудно, ліпше користатися університетським. Хлопці, як свині. А оце наша спортова зала для зустрічей аматорів з дівчатами. Люблять хлопці дівчат. А оце бібліотечка без потрібних книжок, повно політики й холодної науки. А он там умиваль-

ник, де бракує води. Словом, Грицю, за два тижні ти матимеш змогу запізнатися з усіма нашими закапелками життя без найелементарніших вигід. Проте тут повна свобода. Спати до сходу, і коли схочеш, тоді й повертайся з прогулянки. До речі, я тебе запрошую сьогодні в кіно.

– Та варто було б щось перекусити, там у мене в скриньці здому сало, – пригадав зворушений увагою Грицько.

– Повернемось, тоді з жаром повечеряємо, ходімо! Сьогодні чудесний фільм. Побачиш, як блискучий полководець Фрунзе розгромив боягуза Врангеля і скинув його в море... , – запальною тирадою випалив радісний Юрко.

– Ну що ж ходімо. Я справді давно був у кіно, – погодився Грицько. І хлопці пішли.

Повернулися до гуртожитку о десятий, смачно повечеряли салом і чорним черствим хлібом, ще довго гомоніли вже в ліжках у темноті. Так між хлопцями зав'язалася і зміцніла з першого ж дня дружба.

* *
*

Навчання в ІНО розпочалось своєчасно й відбувалося парадним маршем. Українська молодь, переважно з села, скориставшись із права вільного доступу до інституту, плавом плила до навчальних закладів і запоем ковтала науку. Десятки й сотні синів і дочок української нації, разом із іншими націями, проходили широкою брамою рудої будови колишнього університету, розпливались по аудиторіях. Київський Університет св. Володимира, а пізніше ім. Михайла Драгоманова, проіснував до 20-х років аж поки Нарком Освіти тов. Р. Ф. Гринько, за наказом Кремля, не перетворив Університет у Київський Інститут Народної Освіти, щоб цим знизити його науковий рівень. Проте студенти вперто називали його – Університетом.

Наука в ІНО давалась Грицькові легко. Він спрагло ковтав виклади з історії та філології, гортав книжки в бібліотеці університету, що містилася на другому поверсі, і ріс не щодня, а щогодини. Кожний день здавався святом, а кожна лекція – пе-

ремогою. Старинну історію слухав у О. І. Покровського, середньовічну й нову історію викладав Беркут, історію України слухав у О. С. Грушевського, давню історію читав О. П. Оглоблин. Літературу вів С. С. Єфремов і часом Зеров.

Це були висококваліфіковані педагоги, які широко прагнули передати повністю свої знання новому поколінню. І Грицько Дубчак не марнував часу, не дрімав і незабаром визначився, як один із найздібніших студентів. Він наполягав на науку з двох причин. Хотів у наступному році здобути стипендію, а загалом швидше закінчити ІНО.

Наближався Новий Рік. День щасливих побажань і радісних сподівань. Мати в листі з села запрошувала приїхати, щоб разом усім засісти за стіл до святочної куті, батько бідкався, що зима холодна, і нема кому нарізати дров. А Юрко, рідний товариш – Юрко, кожного вечора нашіпував, як він минулого року на новорічні ферії в спілку з товаришом сокирою та лопатою добре собі заробили. Вичищали двори від снігу, рубали дрова до кухні заможним людям, і підживилися. – Глянь, скільки накидало за вікном, як замело. Та ж гроші самі просяться до кишені, – спокушав Юрко. – Ти знаєш, що ми за свята мали подвійний заробіток. Люди чесно платили, – хвалявся він. – Повечеряємо у людей і ввечорі у театр і не на гальорку, а в партер. На нас білі сорочки, як сніг, сяють, – розхвалював він минулорічні ферії, зваблюючи Грицька залишитися в Києві. Занадто велика була ця спокуса, щоб її перемогти, занадто приваблива ідея, щоб її відхилити. Грошей підробити треба.

Грицько написав додому листа й попередив, що на ферії не приїде. Похвалився, що здав дуже добре всі іспити, що придбав уже собі нову подушку, що купив черевики та військову ковдру, з якої пошив пальто. Просив за нього не турбуватися.

Напередодні Нового Року Грицько отримав з дому пакунок. Це була справжня несподіванка. Крім святочних дарунків, знайшов листа.

Дорогенький братіку, Грицьку! – писав Філарет.

Нам дуже сумно буде цього року без тебе за святочним столом, і разом з тим надзвичайно радісно, що ти маєш змогу

заробити трохи грошей. Скрутно нам тепер. Степан і Трохим залишили школу, бо пірвались чоботи. У татка крутить ревматизм і вони не можуть вийти з хати. Просили тебе берегти ноги, щоб не простудитися. Усі ми радіємо з твоїх успіхів у науці. Мама кожного вечора молиться і просить Бога, щоб ти вивчився і допоміг своїм братікам також піти до університету. Мама посилає тобі рукавиці, щоб легше було рубати людям дрова. Степан посилає тобі свій шарфик, зроблений з вовняної хустки, щоб ти не застудився. Трохим дарує тобі свою чорнилъницю з із срібним корком, — ту, що мама виміняла для нього у панів і просить тебе нас не забувати. Тарасик не має що тобі подарувати, то цілує тебе міцно. Медівники, які посилаємо, ми всі помагали мамі ліпити. Вони дуже смашні...

Грицько читав листа й перед його очима один по одному вставали дорогі братіки, що так його люблять. Він бачив їхні закудлані чуприни, брудні рученята, позбивані на ногах пальці, поздирані коліна, радісні обличчя і палкі погляди спрямовані на нього, на їхнього старшого братіка, який обіцяв їм допомогти здобути освіту.

Грицько зідхнув. Продовжував далі читати листа. Йому писали про новини в селі, про всі дрібниці чим живе село, чим радіють або журяться. Корова привела теля, а пес чогось кульгає. Зайці погризли дерева в садку, а півень перестав кукурікати. Батько пересилає йому свої нові штани й сорочку вишиту мамою. У дядька Сарафійона померла бабуня, а старий Євген заслаб і з печі не злазить...

Все це були для Грицька близькі й знайомі люди, сусіди та родичі, і з кожним іменем згаданим у листі, в'язали його якісь події. Прочитавши листа, почав переглядати речі. Попробував медівника, вкусив коржика, надломив пампушечку й уявляв собі, як то його молодші братіки маленькими рученятками розкачували на столі тісто, різали його склянкою на кружальця і складали рядочками на змащене олією деко. Колись і він це робив, перед Великоднем або перед Різдом. Радісна була це праця. Оглянув рукавички, розгорнув вовняний шафрик, притулив до обличчя білу хусточку, розпростав у руках зацеровані на п'я-

тах шкарпетки. Все це були прості й звичайні селянські речі, а скільки ніжної любови цими дарунками він отримав від родини. Гарних я маю родичів, – задоволено зідхнув і дбайливо поскладав отримані дарунки. Ніколи я їх не забуду, – тихо прошептав. – От щойно зароблю грошей і їх обдарую, куплю в крамцях, що найкраще.

* *
* *

Була неділя. Цей святочний день тижня всіх християн і при комуністах залишився днем відпочинку. День соняшний, погідний, теплий. Вся людність Києва на вулиці. Хрещатиком, мов широким руслом, сунувся гомінкий натовп святочно-радісної молоді до рідного Дніпра-Славути. Ще здалеку лунало грізне рокотання, гуркіт, стогін, шум і тріск льоду. Сивий Дніпро скресав. Старий Славути кашляв, стогнав, вередував і скидав із себе зимові кайдани. А широке синє небо, велике тепле сонце радісно посміхалися, вітали людність теплом, збуджуючи до життя все живе, і рослинність, і звірів, і птахів. Деревя радісно шуміли, земля весело парувала й вже на горбочках вистріляла зелена трава. Численні потічки з-під талого снігу підкреслювали, що красуня-весна вже прийшла.

У могутньому Дніпрі потужно рухалися, стовбурчилися блискучо-сірі брили льоду, то зупиняючись барикадами, то раптом із гулом і тріском ламаючись, пливли далі.

Володимирська Гірка, звідки в 988 році князь Володимир блиснув смолоскипом і освітив людські душі християнством, Гірка на якій стояв апостол Андрій на початку нашої ери й посіяв перше зерно християнства, тепер ця гірка мов величава трибуна заповнювалася киянами. Князь Володимир, просвітитель Сходу, що вивів людство з темряви, стояв із високо піднятим хрестом у правій руці й урочисто вітав початок весни й благословляв скрес на Дніпрі.

Серед численного натовпу стояв Грицько з Юрком. Вони спостерігали величавий початок весни.

– Ти тільки подивись, Юрку, яка краса кругом! Лід як кри-

шталь блистить, а вода подивися, мов шампанське піниться! – захоплено вигукував Грицько.

– Глянь, Грицю, он туди, бачиш? Людина на кризі, помочи благає – тривожно залементів короткозорий Юрко.

– Та ж то ворона тріпає крилами, – зареготався Грицько.

– Ворона? Добре, що птах із крилами, – заспокоєно мовив Юрко, – ато коли б людина, то що тоді робити?

– Тоді не трать куме сили й спускайся на дно – засміявся Грицько.

– Ти безсердечний, – розгнівано вигукнув Юрко.

– Розумна людина під час криголаму не стрибатиме на лід, а дурня не шкода, – відповів Грицько чутливому на людське горе Юркові.

– Гей! Чого ви там сперечаєтеся! – гукнуло з натовпу й Грицько побачив секретаря комсомолу ІНО товариша Івана Колісника.

– Та це ми дискутуємо теорію рятувкової акції, – відповів жартома Грицько.

– А я тебе якраз розшукую, – мовив Колісник, наблизившись і подав руку йому і Юркові.

– Може запропонуєш перебратися криголамом через Дніпро?

– Ні, я хотів тебе запитати чого ти бойкотуєш наш комсомол?

Грицько раптом зблід. Злякався аж дух йому забило. Оце так напасть.

– Та ні, я жартую, я хотів запитати чому не вступаєш у комсомол.

У Грицька наче що від серця відлягло, аж в очах прояснилося. А то думав справді якась напасть. Звичайно, до комсомолу приймають вибранців, розуміється, Грицько по соціальному становищу має право бути комсомолцем, але все боявся. А що як не приймуть.

– Та який же з мене комсомолец, коли я не розуміюся на комунізмі, – відповів він напівжартома, щоб якось виправдати себе. А сам аж кипів із радощів.

– Не говори бузини, – зневажливо мовив Колісник, – твоє місце давно в комсомолі. Подавай заяву, а я буду тобі за ручителя.

У Грицька лунко в грудях дзенькнула радість.

– А я дам другий підпис, – зголосився студент Шевчук, що прийшов разом з Колісником.

– Я вам, товариші, дуже дякую за довір'я. Коли так, то завтра подам заяву.

– От і добре! Будемо працювати разом. Таких, як ти, нам саме треба, бо ж ти, здається, спортовець? – провадив далі Колісник.

– Який там спортовець? Так часом для розваги гойдаюся на трапеціях.

– Не гойдаєшся, а таки добрі колінця відколюєш, – засміявся Шевчук і дружньо поклепав долонею по плечу.

Юрко збоку прислухався і болісно кривив обличчя. Він то зводив сумні очі на розмовців, то спускав їх додолу. Не кваплячись, короткими кроками, задкував, щоб не бути свідком цієї розмови. Він почував себе ніяково, як злочинець упійманий на гарячому.

Грицько кілька разів зиркав у бік товариша й намагався доміркуватися, що його так бентежить, чого він міниться на обличчі. Напевно заздрить мені.

Раптом на Дніпрі пролунав гучний вибух. Мов із вулкану над річкою знялась у повітря хмара криги й води.

– Сапери динамітом лід підривають, щоб містка не пошкодило, – почулося серед натовпу, і всі заворушилися. Зник у натовпі й Колісник із Шевчуком.

– Не журись, Юрку, усе буде гаразд! Ось я в комсомолі здобуду прихильність, збільшиться мій стаж, і тоді обов'язково втягну тебе. Сам ручуся, – приобіцяв Грицько засмученому товаришеві.

Юрко звів здивований погляд.

– Ти помиляєшся, Грицю, ніби я сумую за комсомолом. Я журюся, що втрачаю єдиного щирого приятеля.

– Мене втрачаєш? – здивовано перепитав Грицько.

– Ходімо звідсіля, тут багато людей, запропонував Юрко, і обережно взяв Грицька під руку. Пішли, як закохані. Мандрували з Володимирської Гірки на Поділ до трамваю.

– Чому ж ти думаєш, що втрачаєш мене? – ображено запитав Грицько.

– Ти ще не знаєш в які лабети ти потрапиш, які на тебе покладе організація обов'язки. Це правда, що комсомол своїм членам ширше відчинає двері до кар'єри, але за ці привілеї треба платити сторицею.

– Чим платити, розумом, освітою чи здібностями?

– Усім разом, і навіть своїм сумлінням.

– Ти помиляєшся, Юрку, я не з таких, – сердито відповів Грицько.

Юрко насмішкувато подивився на приятеля.

– Тобі, дорогий друже, доведеться, за наказом партії, виконувати завдання, які не співзвучні з вимогами української нації. Аджеж ти підпорядковуєшся не УКПБ, яку до речі вже ліквідовано, а КПБУ, а це велика різниця.

– Я ніколи не стану зрадником свого народу! – гаряче заперечив Грицько.

– Вступаючи в комсомол, – продовжував спокійно Юрко, – ти даєш присягу беззаперечно виконувати всі постанови партії, навіть коли тобі накажуть розстріляти брата. Цією присягою ти назавжди зрікаєшся власного сумління і стаєш сліпим знаряддям комуністичної партії, що вирішує долю України не в Харкові, а в Кремлі. Далі, ти обіцяєш комсомольській організації боротися з контрреволюцією. А хто такий контрреволюціонер, то вже вирішує партія чи ГПУ. У твої обов'язки входить підслухувати, підглядати, і про все це доносити. Отже, ти робишся найогиднішою людиною: донощиком, сексотом, а то й провокатором, коли цього вимагатиме партія.

– Юрку, і що ти верзеш! – гнівно випалив Грицько.

– Не дивись на мене так сердито. Я тобі кажу свої спостереження і переконання щиро й чесно. Знаю, що ти чесна людина. Повір мені, Грицю, що комсомолец і безпартійний ніколи не можуть бути ширими друзями, тим більше коли вони обидва че-

сні. І тому мені шкода, що я тебе втрачаю. Ще тільки хочу тобі сказати наостанку, бо вже такої відвертої між нами розмови не буде, що ти сам цього не помічаючи, поволеньку, крок за кроком, місяць по місяці, будеш втрачати своє справжнє Я і станеш новітнім яничаром. Ти будеш сліпим знаряддям у руках хитрих політиків, які не дуже будуть дбати за добро української нації. А тепер, давай покінчимо з цією темою, бо я і так багато тобі нагородив нісенітниць, покладаючись на твою чесність, що мене ще не зрадиш. Може колись згадаєш добрим словом.

— Ти мене просто приголомшив, то що ж мені робити? — мало не плачучи сумно запитав Грицько.

— Негайно подавай заяву в комсомол. Це єдиний для тебе тепер рятунок. Коли вже тебе намітили, то ти мусиш підпорядкуватися, інакше?...

— Що? Докажуй! — перелякано просив.

— Інакше не дадуть закінчити інституту, — тужно застерезив Юрко.

Ще довго хлопці блукали по місті й обмірковували цю надзвичайну подію.

* *

Другого дня, у понеділок, Грицько захопив із собою до Інституту написану заяву до комсомолу й під час перерви передав її секретареві комсомольського осередку товаришеві Колісникові. Колісник подякував за швидке вирішення і якось щиро й в той же час офіційно, по діловому, потис руку.

— Сподіваюсь, що ти будеш добрим комсомольцем товаришу Дубчак, — мовив наостанку офіційним тоном Колісник, і допитливим поглядом зміряв Грицька.

Грицько нічого не відповів, радісно посміхнувся. І хоч іще вчора Юрко таки добре налякав Грицька комсомолом, але сьогодні було йому приємно, що він уже переступив поріг до організації, що він серед ліпшого, як йому здавалося, студентства. І так легко все це сталося. Він завжди ставився до членів комсомолу з якоюсь повагою, хоч часто це були бездарні студенти.

Йому здавалося, що він тепер враз виріс, став вищий на голову від усіх безпартійних. І хоч офіційно він ще не комсомолец, але був певний, що його приймуть. Щоб не посоромити себе перед приймальною комісією, після лекцій пішов до бібліотеки й забрав усі книжки для комсомольського мінімуму. Раніш він ніколи не цікавився комуністичною літературою і тому тепер почав наполягати...

Непомітно минув весняний чудовий місяць. І ось отримав повідомлення прибути на загальні збори комсомольського осередку ІНО, де мають розглядати його заяву. Чогось бентежно забилося серце. А що як не приймуть, що тоді? Тікати з інституту? Терпіти глузування? Оце то втелющився! Як дурне теля в кропиву! – і Грицько почав каятись, облягав страх, гризло сумління.

Загальні збори комсомолу були багатолюдні. Здавалося, що всі студенти належать до нього. Ось де ростуть партійні кадри! – з якоюсь гіркістю подумав Грицько. Йому було ясно, що партія цими кадрами зробить усе, що захоче. Від сьогодні він теж впряжеться до цього воза й тягтиме, куди скажуть.

Він примостився на стільці в самому куточку, немов би ховаючись. За якихось десять хвилин на естраду вийшла президія комсомольського осередку й бундючно та впевнено розмістилась за довгим столом, накритим червоною скатеркою. Секретар осередку, товариш Колісник закалатав ручкою по карафці з водою і закликав до спокою. Перша справа сьогоднішніх зборів була – розгляд заяв про вступ до комсомолу. Грицька Дубчака викликали третім. Кілька формальних запитів, бо вже перед тим його допитували про соцстан та походження члени президії комсомолу, і все. Підвівся Колісник і дав коротку, але блискучу характеристику Дубчакові, як ліпшому студентові, як біднякові з селян, як відданому борцеві комунізму. Грицько слухав, червонів, тремтів, як перед судом і йому аж моторошно зробилося. Він у комуністичній ідеології такий самий знавець, як у талмуді. Але провідник комсомолу запевнив загальні збори, що студент Дубчак своїм соціальним станом відповідає вимогам статуту комсомолу й тому рекомендує загальним зборам прийняти його до організації комсомолу.

– Товаришу Дубчак, прошу до столу. Хай побачать вас люди, – посміхнувся Колісник.

Грицько поспішно підхопився із стільця і широким кроком вийшов на естраду. Загальні збори промовою Колісника вже були наелектризовані. Привітали Дубчака гучними оплесками. Грицько засоромлено хитнув у відповідь головою і відчув немов би йому в обличчя дмухнуло полум'ям. Він увесь горів, аж сльози виступили. Витер хусточкою із чола великі краплі поту.

За Колісником на естраду вийшов товариш Шевчук, заступник секретаря КСМ. Цей активіст, щоб перевершити свого попередника Колісника, почав ще більше вихваляти кандидата в комсомол. Він навіть закликав інших комсомольців брати приклад із Дубчака, як у науці, спорті, так і в громадських навантаженнях та політичній підготовці.

Грицько слухав і з сорому не бачив людей, – все пливало маривом. Він здогадувався, що комсомольська організація, без сумніву, послалала анкету-запитник в його село й отримала добру відповідь. Тому то тепер його так сміливо розхваляють і запрошують у комсомол, – перевірений.

Коли Шевчук закінчив промову, Колісник поставив справу на голосування.

– Хто за те, щоб Грицька Дубчака, сина незаможника, батько якого має три десятини землі й дев'ятеро голопузих дітей...

В залі вибухнув гучний широкий доброзичливий сміх.

– Прийняти! – загреміло стоголосо.

– Хто за, прошу підвести руку!

Грицько зідлоба глянув на залу і побачив, як угору знявся ліс рук. Сотні усміхнених облич із блискучими очима були спрямовані на нього.

– Одногосло! – ствердив Колісник і дозволив Дубчаківі йти на залу.

У Грицька паморочилась голова. П'яний від успіху ледве потрапив трьома східцями злізти з естради й побачивши в переднім ряді вільне місце, поспішно сів. Аж тепер йому трохи розвиднілось. Немов би тягар зсунувся із плечей. Він – комсомолец!

Сміливо тепер підвів голову й подивився на президію, що керувала зборами. За столом сиділи три студенти й студентка. Грицько ще коли виходив на естраду, то впіймав на собі палкий погляд цієї студентки. Тепер, коли доля його вийшла на ширшу дорогу, коли справа комсомолу щасливо завершилася і всі небезпеки зникли, він вільний від тривоги, спокійно почав розглядати президію за столом, якій слід завдячувати його сьогоднішній успіх. Хлопців він добре знав уже, а ось цю гарненьку дівчину, що, очевидно, чимало заважає в комсомолі, не знав іще. Бузковий светрик граційно облягав її пружку постать, підкреслюючи розвинені груди, і своїм синьоватим кольором злагіднював занадто смуглясте обличчя під ореолом густих чорних кучерів. Дівчина непогана, але хто вона? Дочка робітника, чи селянина? Напевно селянина, коли підтримала мене, бож робітники, так уже повелося, зневажають селян. У цю хвилину дівчина глянула на Грицька просто в самі очі й мило посміхнулась. Йому здалося, що навіть по-змовницькому моргнула. У Грицька раптом спалахнула цікавість до цієї дівчини. І чого це вона моргнула? А може мені так здалося? Грицько з більшою увагою став приглядатися до дівчини, намагаючись по одягові, по рисах обличчя, по очах проникнути в таємницю. Хто вона? Замислено сидів, аналізуючи події, що перепліталися з дівчиною. Несподівано почув спів інтернаціоналу. Зірвавсь на ноги, приєднався до співу, а думками все ще витав у подіях, що прокотилися гураганом перед ним. Коли натовп, залишаючи залу, крізь двері поспішав на вулицю, Грицько відчув, як його хтось легенько стиснув за лікоть. Озирнувся і зацікавився. Біля нього – чорнява красуня... Так і спалила посмішкою.

– Товаришу Дурбак, дозволь мені привітати тебе особисто зі вступом до комсомолу, – почув він, як у сні, чистий голосок, і кліпнув очима, поширивши їх скільки міг, – дуже добре зробив, що прийшов до нас, – провадила вона далі, кокетливо примруживши оченята, і прошиваючи його чорним блиском до самого серця. Ці чорні очі були як антрацит, але світилися мов в них проміжувала електрика. Чарівні очі!

– О, дуже дякую, дуже дякую! – промимрив Грицько роз-

гублено, приглядаючись до її рожевих уст, соромливо хвилюючись. – Мені надзвичайно приємно було довідатись, що знайшлася дівчина, яка перейнялася долею незнайомого студента, чи не можу я знати, як Ви називається? – продовжував він жартома, трохи позбувшись соромливости, оглядаючи тепер уважніше такі чудові обриси її грудей. У селі ознаки дівочої зрілості ховали від людей, а в цієї на показ, як спокуса. Чудово!

– Мене звать Дорою. Коли не заперечуєш, то пройдімося трохи, – запропонувала вона, сміливо підхопивши його під руку. Грицько відчув біля себе хвилююче жіноче тепло, що збуджувальним потічком пробігло по цілому тілі. Дзвінко закалатало в грудях, зашехрими устами хапав повітря і п'янів. – Чорт! – говорив сам до себе, не в силі опанувати своєю непогамованістю. Такого ще ніколи не траплялось йому.

– Сьогодні чудесний день, – пробурмотів невпопад, щоб не мовчати й не бути в очах дівчини смішним, та в тій же хвилині похопився, що верзе дурницю, але побачив, що дівчина любо до нього посміхнулася і згідливо потисла руку. Якось підсвідомо вхопив він правую рукою у свою долоню її пальчики й пристрасно стиснув.

– Ой, Григорію, ти справжній спортсмен! – засміялась вона, заглядаючи в очі.

У Грицька потепліло в грудях, гоїдалася земля. І звідки таке щастя?

– Пробачте, це я ненавмисне, – промимрив він, звільнивши з долоні пальчики.

– Це нічого, це навіть мені подобається, відчувається справжній мужчина, – посміхалась Дора. – Тільки чи не ліпше було б перейти нам на ти? Клич мене Дорою, хочеш? А я тебе Григорієм. Григорій Дубчак, правда добре звучить?

– Бачиш, в українському селі Григорієм не називають. Григорій – звучить це по російському, а наша українська мова відмінна від російської, любить ніжність та м'якість. Мене з дитинства називали Грицьком, і це прищепилося. Ше кличуть у нас Григором, Ригорком, Грициком, або Грицем, а часом Юрком чи Юрчиком. А от Григорій звучить якось по-чужому, наче офіційно, – пояснював він.

– Ну, гаразд, може ти й маєш рацію. Я сама люблю м'яку вимову, взагалі уникаю в близькому товаристві офіційности, а з тобою і поготів. Ти що, на історичному? Чому на історичному?

– Так, цікавлюся минувшиною, щоб ліпше орієнтуватися в сучасних подіях і передбачати майбутнє. Адже ж історик для свого народу може найбільше зробити.

– Хвально, дуже почесно! – підкреслила Дора.

– Для мене бути слугою народу найбільша радість! – заохочений Дорою, впав у транс Грицько. – Допомогати людям, знаючи свою минушину творити здорові вартості для прийдешности – це й є мета кожної людини. І тому я обрав історичний факультет.

– Я думаю, що це твоє духове покликання наслідок родинного виховання, – натякнула Дора.

– Не тільки родинного, а й цілого оточення, – додав Грицько.

– А я обрала факультет скорше з рації, як з покликання. Для мене в першу чергу – мета, а потім засіб до мети. І тому вивчаю соціологію і філософію.

– То виходить, ти сама себе гвалтуєш. Як же будувати щасливе життя, своє і свого народу, коли працювати в галузі, яка не відповідає твоїм почуттям, замилуванню, смакам, не дає насолоди в щоденному житті з тієї праці?

– Але ж для щастя в майбутньому треба жертвувати сучасним. Щоб бути в проводі, а не плутатися під ногами, треба найперше знати своє середовище. Ключ до пізнання дає філософія і соціологія, – проказала Дора й уважно подивилась на Грицька.

Грицько потроху почав розуміти амбіцію дівчини, – це пташка високого злету.

– Жінка в проводі – це звучить гордо, – насмішковано кинув Грицько. – Це здійснення заповітів Леніна, який закликав куховарок вчитись керувати державою. Але хто перебере тоді жіночі функції в родині, у сім'ї, у вихованні дітей?

– При комунізмі, до якого ми йдемо милевими кроками, цей розподіл буде побудований інакше, як при старій примітив-

ній системі. Існуватимуть фабрики-кухні, дітей здаватимуть на виховання фахівцям, відбираючи від матерів, а родинний затишок, жіноче тепло й солодку ласку чоловік матиме ще в більшій мірі, як раніш, – кокетливо прижмурилась Дора.

– І тобі не моторошно, що твою дитину відірвуть від серця і будуть виховувати чужі люди, годуватимуть чужим молоком без родинного тепла, без матеріної ласки, посмішки і колискової пісні, одними сухими казьонними приписами раціону дня? – злякано запитав спантелчений Грицько.

– Виховники будуть досвідчені й розумні! – запевнила Дора.

– А хто будуть ті виховники, чоловіки чи жінки? – ображеним тоном напосідав Грицько.

– Це не має значення. Вибиратимуть замилунаних цією працею.

Грицько з почуттям жалю подумав про майбутніх дітей, які ніколи не знатимуть материнської ласки, не знатимуть своїх братів і сестер, не чутиимуть колискової пісні.

– І тобі не страшно від такої виховної системи?

Дора незадоволено зиркнула на Грицька й сказала:

– Грицю, візьми мене, будь ласка, під руку. А то люди подумають, що ми сваримося.

Грицькові аж у очах потемніло. Він ще зроду не йшов з дівчиною під руку. Незграбно підсунув дівочу руку під паху, а потім схаменувся і поспішно взяв її під руку, і не знав, що робити з долонею. Та Дора швидко поклатла свою маленьку ручку в його широку долоню і вони сміливо пішли, виминаючи зустрічних. Грицькові знову зробилося гаряче. Жіноче тепло палило йому бік і сохнуло в роті. Хотілося пити. Хоч би краплинку зельтерської! Дора сама пильнувала, щоб іти в ногу, стримуючи його широкі кроки. А навколо всіма ласками й чарами буяла весна. Тепле повітря, пахучі трави й квіти, синє небо, велике ясне сонце... Хідниками, як комашня, снували радісні люди, наповнюючи повітря дзвінками голосами. Грицько вгловтався, опанував собою. Він уже розрізняв обличчя і пильнував за розміром кроків. Ця чарівна мандрівка страшенно його радувала. З такою

гарною дівчиною мандрувати під руку Хрещатиком – справжня перемога.

– Де ти мешкаєш, чи далеко нам іти? – зрушив він мовчанку.

– Ти що, вже пристав? Оце мені кавалер! – насмішкувато кинула. – На Сінній.

Грицько спантеличено зупинився. Він Київ добре знав.

– Та ж ми заблудились, ідемо в протилежний бік! – нагадав дівчині.

– А хіба я тобі казала вести мене додому? – глумливо перепитала, і в її очах блиснули лукаві чортики. – Ходімо ліпше пообідаємо, – запросила.

Грицько засоромлено знякотив, що не він запрошує, а вона, але одночасно приємна млюсть перебігла в його жилах. Він був зворушений її увагою, поглядом. Коли вони зайшли, чи пак його завела Дора до „Нархач” у *, пообідати, то й м’ясо він ледве ковтав від хвилювання, хоч був голодний. Тільки компот із приємністю випив та виловив ложечкою абрикоси. Дора кинула кельнерові на чай, розрахувалася за обід і вони вийшли на вулицю. Сонце ховалося за будинками й починало сутеніти. Пішли Хрещатиком. Кругом духм’янидось повітря розцвілими чарівними каштанами, і було приємна на душі. Дора розпитувала Грицька про його родину, про пляни на майбутнє, про життєву кар’єру й про остаточну мету.

Грицько скупю відповідав, зиркаючи підозріло на свою нову приятельку. Сам він соромився із першого разу розпитувати Дору про її родину та мету в житті.

Запалились вуличні ліхтарі й це вже стверджувало ніч. Дора раптом серед Хрещатику подякувала Грицькові за розвагу, вибачилась, що забрала в нього стільки часу, і подала пухкеньку руку на прощання.

Грицько щасливий і збуджений подіями сьогоднішнього дня, не йшов, а летів до свого гуртожитка, щоб ця радість у затишку, на самоті, бушувала як можна довше

* *
*

* * *

Ясно-блакитне травневе небо було удекороване прозоро легкими сірими хмарками, що висіли в повітрі мов би живі, рухаючись за течією Дніпра. Шкільна й працівна молодь кожну вільну хвилину використовувала, щоб бути на повітрі й любуватися зеленню у парках міста, чи юрмилась на березі Дніпра, спостерігаючи, як могутні води старого Славути котились між берегами, радуючи своєю красою людність. Свіжофарбовані човни з молодими веслярами мов білі чайки шугали далеко від берега, а їхні голоси дзвінкої пісні розносилися дунко ген-ген навкруги. Весна своїм радісним подихом змітала з облич сум, тривогу через різні життєві невдачі, залишаючи тільки радість та посмішку. Здавалося, що з приходом весни на землю завітало щастя.

Кожного дня, повернувшись із інституту, Грицько похапцем робив невідкладні завдання і тікав у парк чи на Дніпро. Не було ліпшої розваги, як плавати на Дніпрі човном. Він завжди з Юрком, із своїм нерозлучним другом, приятелем, колегою.

Одного дня, повернувшись з ІНО, Грицько зустрів у коридорі інтернату старенького кербуда Панаса. Сивоволосий дідок, хитро мружачи очі, зупинив Грицька й таємничо промовив:

– Тут тобі, парубче, лист від якоїсь дівчини. Чи не аліментів домагається? – з посмішкою проказав і подав зеленкуватий конверт.

Грицько здивовано оглянув конверт із адресою на його ім'я, написаною виразним гарним почерком. Зворотньої адреси не було. Від кого це може бути лист? – думав, приглядаючись до почерка. Це щось чуже. З села не так пишуть. Літери скісні, великі, акуратно виведені. Можна б було подумати, що це писав мужчина, але зраджують занадто ніжні тендітні лінії. Так ведуть пером тільки жінки чи дівчата тоненькими пальчиками.

Зайшовши до своєї кімнати, недбало кинув на ліжко течку з книжками й сів біля столу. Розтяв ножем конверт і витяг довгастий чотирикутний паперу із зелененькою облямівкою по краях.

Без сумніву писала жінка, – подумав він, глянувши на хвилястий зелений рубчик. На таких аркушках пишуть тільки зако-

хані жінки. Розгорнувши аркуш, прочитав наступне:

Товаришу Дубчак!

Стережись! За Тобою слідкують.

Твій щирий друг Х.

– Що за чорт? Хто за мною може слідкувати? Кому я потрібний? – дивувався він.

Перечитав ще раз цього листа, повернув його на другий бік, приглянувся, чи нема чогось дописаного, щоб розгадати цю таємницю, але ніде нічого не знайшов.

Сексот, без сумніву сексот! – і його огорнув страх. А може якась провокація? Але хто за мною слідкує і яка добра душа мене попереджає? – дошкульно цікавило його питання. Єдине, чого він боявся, це за свого дідуся. Дід належав до селян, що їх називали куркулями. Коли комсомольська організація довідається, що його родичі куркулі – пропаде все прахом. А може це хтось дізнався, що його дядько петлюрівець? – і в Грицька почало терпнути все тіло, – його дядько „чорношличник”. Він сидів похнюпившись над столом і тамував чорний страх. Це ж тоді все пропало! Чим же я винен, що мій дід був куркулем, а дядька лиха година погнала бути учасником визвольних змагань. І що ж його тепер робити? Як довідатись, з якого боку насувається лихо?

До кімнати зайшов Юрко. Він весело кинув свої книжки й похвалився, що отримав здому трохи грошей. – Підемо сьогодні в цирк! – гордо запропонував.

– А я, Юрчику, отримав смертельний вирок. Ось на, читай!

Юрко прочитав загадкового листа й зблід як гуска. Аж уста посиніли й почали тремтіти. Грицько ще більше перелякався. Вже коли старший товариш затремтів від страху, то це поважна небезпека.

– Ти приховав якісь свої гріхи? – пошепки запитав Юрко, запобігливо причинивши двері в кімнату.

– Маю! – ледь видавив із себе Грицько.

– Тоді біда! Май на увазі, що в інституті повно сексотів. Це я тобі докладно кажу.

– То що ж робити?

– Бачиш, тебе попереджає якийсь широкий друг, треба його виявити. Тільки він може врятувати тебе.

– Але як же виявити?

– Справа складна. Шкода, що він не подав хоч би якоїсь умовної своєї адреси, або поставив би свої ініціали. Доведеться чекати на другого листа. А тим часом будь дуже обережний, пильно приглядайся і прислухайся до кожного свого співбесідника, аналізуй його запитання. Ще раз попереджаю, – навколо нас аж кишить сексотами.

Так і вирішили. Бути обережним, приглядатись до людей, слідкувати за кожним своїм словом і разом із тим назовні виявляти цілковиту безжурність.

Легко сказати – виявляти безжурність, коли вся думка опанована тривогою. Дід, капосний дід, додумався набути багатство, щоб стати куркулем, дядько, нерозважний дядько повернувся в село з чорним шликом на шапці. І тепер цілими безсонними ночами Грицько обдумував відповідь за свого дідуся та за дядька – петлюрівця.

Час летів, минав і тікав непомітно, як і наша молодість. Цей загадковий лист зіпсував Грицькові ввесь весняний настрій і отруїв життя. Не ходив він більше на Дніпро, не заглядав у парк. Щоб не зустрітись із сексотами, сидів мов замурований у кімнаті за книжками. Та разом із тим руїнник час, що краде нашу молодість, що точить наше здоров'я, цей грізний час приносить нам ліки від усіх недуг. Минув місяць і Грицько поволеньку почав забувати про навислу небезпеку. Це хтось пожартував анонімним листом. Ніякої небезпеки нема.

Був догідний літній день, тепла вихідна неділя, і Грицько з Юрком вибрались у парк. Надихались свіжим повітрям, відпочили, проголодались і веселі та щасливі повертали додому. Щоб скоротити віддаль до гуртожитку, мандрували навпрошки глухою вуличкою. Раптом спереду побачили якогось п'яницю. Чоловік спотикався, заточувався то сюди, то туди, праворуч і ліво-

руч, щось невиразне бубонів. Наблизившись до п'яниці, хлопці намагались спокійно обминати людину. І коли вони обходили праворуч, то й п'яниця в той самий бік заточувався. Коли вони відходили ліворуч, тоді й той наче навмисне міняв напрямком своїх вихиласів. Так і метляли вони якийсь час вузьким хідником, зближуючись із п'яним. Та ось раптом п'яниця рвучко підвів голову й зупинився проти Юрка, схопив його за груди й притиснув до стіни будинку:

– Ти чого на мене витріщив балухи, як баран? – прохрипів п'яниця, бризкаючи слиною в обличчя.

– Я вас зовсім не знаю і не зачіпаю, ми собі йдемо вдвох, – розгублено відповів Юрко намагаючись звільнити борти піджака з його цупких рук.

– Ага! Не знаєте й не зачіпасте? Я вже вас давно тут пильную! – гукнув п'яниця, і ту ж мить вдарив кулаком Юрка.

Грицько побачив, як у його колеги з носа тонесенькою цівочкою потекла кров. Якась сила стріпнула ним. Він не стямився, як підскочив і з усієї сили вдарив п'яницю в праве вухо. Чоловік похитався, зігнувся і... впав. Колодою витягнувся на хіднику.

– Тікаймо! – гукнув Грицько Юркові, – і хлопці дали драла що було сили. Юрко на бігу витирав із носа кров і гучно сопів.

Хідник був безлюдний, тікали, як зайці від хортів. Збентежені й задихані зупинились аж на кінці провулка. Озиралися і побачили, що напасник лежав нерухомо. Далі, щоб не звертати уваги людей, покрокували спокійно.

– Чим ти його так сильно шмагнув? – поцікавився Юрко.

– Кулаком. Перший раз у житті вдарив людину, і хочу, щоб то був і останній. Я їй-Богу, думаю, що вухо його дзенькнуло. Чи була не тріснув його череп?

– По козацькому! Чесне слово, по козацькому! З тобою навіть у ночі на Поділ не страшно заглянути, хоч там повно розбишак, – задоволено засміявся Юрко, витираючи розпухлого носа. – А кулаком людину-хулігана провчити обов'язково треба.

– Я навіть не тямлю, як це сталося, – журно мовив Грицько. – Коли б він мене вдарив, то я відштовхнув би його й пішов, а тебе шкода! – признався він Юркові.

– І чого він до мене вчепився? – дивувався Юрко.

– Лихо його знає. Він щось мимрив, що давно нас шукає. Може це саме той самий тип про якого мене попереджували анонімним листом?

– Рація! Цілком можливо! Але чого він вчепився до мене, а не до тебе?

Грицько незрозуміло звів плечима.

– Може він переплутав, або хотів тебе слабшого знешкодити, а тоді й до мене взятися? Але він прорахувався. Моя рука здатна не тільки формули писати, – засміявся хвалькувато Грицько.

– Нам треба бути тепер обережними, дуже обережними, – застеріг Юрко.

– Ну, що ж? Обережними, то обережними, і Грицько нагнувся, підняв із під ніг кусок цегли, обгорнув хусточкою, щоб не бруднитись і заховав у кишеню. – Тепер можна й сам на три, – засміявся він до Юрка.

Хлопці повернулись до гуртожитку – один із цеглою у кишені, а другий із посинілим носом.

* * *

Перший рік навчання в ІНО минув. Грицько закінчив із блискучими оцінками. Подав заяву на стипендію, долучивши довідку про бідняцьке походження та документ про членство в комсомолі. Літню перерву він і цим разом вирішив використати в Києві. Досвід із новорічними вакаціями довів, що підробити в Києві можна. Написав батькам, що ліпше допоможе грішми, ніж особистою працею в селі. Було прикро, що Юрко не залишився в Києві, а поїхав до Фастова до батьків. Провівши Юрка на двірць, Грицько побажав йому щасливого й веселого відпочинку, а сам зараз же зайшов на залізничий двірць питатися за працею.

– Ви якої праці шукаєте? – запитав його рудий веснянкуватий службовець.

– Я студент і можу виконувати будьяку роботу, – відповів самовпевнено Грицько.

– О! То це дуже добре. Ми маємо розпорядження із Наросвіти допомагати студентам. Зайдіть на товарову стацію, там потребують робітників.

На товаровій стації службовець у червоному кашкеті оглянув широкі плечі та міцну спину здорового студента й запитав:

– Шо ви вмiєте робити?

– Усе на світі, аби багато грошей, – засміявся Грицько.

– Найбільше заробляють вантажники. Хочете?

– Яка платня?

Людина в червоному кашкеті клацнула зубами цибушок короткої люльки й задумливо мовида:

– Залежить від вантажу. Тут усе відрядно, від вагона. Дахове залізо – одна ціна, вугілля – друга, скло по іншому і т. д.

– Гаразд! Пишіть мене вантажником! – погодився пожвавлено Грицько й сказав своє прізвище.

Начальник записав до записника прізвище й повів Грицька до довгих магазинів. Там вони підійшли до кремезного робітника з густими вусами та зі шкіряним фартухом.

– Студент. Візьми, хай трохи заробить на науку, – сказав залізничник.

Старший робітник, що був бригадиром, кинув поглядом на Грицька й запитав:

– Хочеш зараз стати до праці, чи прийдеш завтра?

– Можу й зараз, – втішено погодився Грицько, і в думці вже рахував зароблені гроші.

– Рукавиці маєш?

Грицько заперечливо хитнув головою.

– Гаразд! У мене там старі, зайві. У кутку, – і показав рукою. – Захопи там порожній мішок на спину, – нагадав навздогін.

Грицько радісно приготувався до атаки вагонів. У пакгавзі робітники вантажили дахове залізо. Кілька десятків листів бляхи туго стягнених обручами по сто кілограмів у пакунку. Це стандартна вага. Грицько бачив, як два робітники підкидали на спину третьому пакунок, що важив шість пудів.

– Важкувате, але понесу, – подумав Грицько, і накинув на

спину старий мішок. Натягнув рукавиці, щоб бляхою не покалічити рук. Став у чергу й підійшов до купи пакунків. Два робітники спритно поклали йому на плечі перший пакунок. Грицько почув, як тягар пригнув його трохи до землі. У колінах затремтіли ноги, а в очах потемніло. Та це була одна коротка мить. Він неквапливо трошки випростався, ступив правою ногою, потім лівою, і дрібними кроками потупцював до вагона. У вагон вибрався трапом, за допомогою знову двох хлопців поклав свій пакунок у стіс. Зробилось легко й приємно. Навколiшній світ знову прояснився, тільки в грудях прискорено билось серце. Не поспішаючи, як і старші, статечні вантажники, пішов по другий пакунок. І щойно тепер збагнув, яка це надмірно тяжка праця. Його ноги тремтіли, як від хвороби. Однак свою втому приховав. Йому знову поклали на спину стокілограмовий пакунок і знову почорніло в очах та ще більше тремтіли ноги. Він рішу-чо пішов із вантажем. Трохи певніше скинув у вагоні. Так він, з короткими перервами, відніс вісім пакунків. Вагон завантажили. Короткий відпочинок. Грицько сидів стомлений і тримав руками коліна, що аж підскакували, а в очах пливали жовтаві кулі.

Другий вагон довелося вантажити якоюсь рідиною, що бовталась у скляних суліях. Кожна сулія стояла в кошикові, обгорнена соломкою. Кошик несли вдвох і ставили у вагоні рівними рядками. Це була не робота, а справжній відпочинок. Уся зневіра після вісьмох пакунків бляхи у Грицька розвіялась. Він був задоволений, що вибрав таку працю. Після сулій розвантажували вугілля. Це була праця невдячна під кожним оглядом. Робітники хоч і жартували, а виглядали, як чорти, бо капосний вітер увесь час дмухав пилюгою у спiтнілі обличчя. Звичайно, після праці мали досить теплої води, щоб помитись. Грицько повертався додому свіжий і задоволений.

* * *

Двотижневий заробіток, отриманий за працю, здавався Грицькові рекордовим, солідним. І хоч це був злиденний проле-

тарський заробіток, але він ще такого в своєму житті не мав. Правда, спина боліла, руки мов покалічені, але радість у грудях співала райською пташкою. Він тепер цілковито незалежний від батька, – самозабезпечений.

У вихідний день, удосвіта, рано-ранесенько хутко помився, сьак-так поснідав, одягнувся і полетів на базар. Що купити? Та мабуть найперше чорні гарні черевики, потім білу накрохмалену сорочку, далі сірий спортовий светер, дві пари шкарпеток. Але розуміється, треба залишити грошей і на харчі. А може перше харчі купити? Грицько зайшов у гастроном. Потім із пакунками заглянув до книжкової крамниці й купив потрібне шкільне приладдя. Тепер сміливо зайшов до універмагу по черевики. Еге, черевиків не було. Тільки малі розміри. Сорочки білої також не знайшов, купив строкату. Натомість купив аж два светри. Шкарпеток захопив шість пар, щоб вдруге не шукати. Повернувся до гуртожитку. Усе це склав у скриньку й засунув під ліжку. Тепер шасливий та задоволений помандрував до інституту.

Шойно він зайшов у коридор, як назустріч, вся сяюча, жвавими кроками вискочила з навчальної частини Дора. У Грицька тьохнуло в грудях. Він так зрадів, наче побачив рідну маму. І саме вчасно, бож у кишені ще шелестять гроші. Тепер уже він не червонітиме, як жебрак.

Підкинувши зухвало звислого на чоло чуба, він гордо поспішав на зустріч. Дора, наставивши на нього палко племенистими очима, наближалась, лукаво посміхаючись:

– Товаришу Дубчак, вітаю! – збуджено проказала вона.

– З якими успіхами? – зацікавлено запитав.

– Тобі дали стипендію, – заглядаючи в очі, мовила.

Грицькові ще більш розвиднялось, здавалося, що сонце почало світити ясніше, яскравіше, тепліше.

– Кому я мушу завдячувати за цей такий великий успіх? – запитав, приглядаючись до її грайливого личка.

– Цілуй ось тут, – ткнула вона пальчиком у праву شوку й підвела голову, лукаво мружачи очі.

Грицько спантеличено завмер. Це було щось сміливе. Дівчина молоденька, цнотлива, недоторкана, раптом сама підстав-

ляє щічку. Ціпенілий шок тривав тільки одну мить. Коротку мить шаленої думки, яка потрясла ним із ніг до голови, і раптом він ухопив в обійми Дору...

— Без рукоприкладання! — рвучко викрутилась вона й знову лагідно підвела голову, підставила щоку. — Цілуй мене чемно й ніжно, — додала, мружачи, як кицька на сонці очі.

На Грицька наче хлюпнули холодною водою. Він соромливо нахилився і ледь торкнувся палкими устами її щоки.

— Це чудесно! — посміхнулась задоволено Дора. — А тепер бувай здоровий, — проказала, метнулась і зацокотіла каблучками до виходу.

— Дора! Одну хвилинку! — гукнув він з розпачу. — Я хочу запросити тебе в театр!

— Тільки не сьогодні! — задзвеніла вона, зупинившись на мить. Мило посміхнулась і зникла.

Грицько розчаровано дивився у слід. Чудова дівчина! — зринув солодка думка й тривожно залопотіла в грудях, як птах крилами. Дівчина давно зникла, а він стояв оповитий мріями, і приємна посмішка не зходила з його обличчя. Ніжний дотик її щічки, як материнська ласка розпливалася із уст по цілому тілу. А в додаток — стипендія з її допомогою. І чим я можу їй віддячити, компенсувати?

Вийшовши на вулицю, залиту соняшним сяйвом, переповнену гомоном людей, трамваїв, авт, і радісні почуття, мов на крилах, підносили молоде здорове тіло. Хотілося співати й кудись бігти. Помандрував бульваром, меланхолійно спустився на Хрещатик і не стямився, як був над Дніпром. Близькість дівочого тіла невідступно марила йому в думці, принадно спокушуючи ще хоч раз мати щастя торкнутися устами ніжної щічки. Так помандрував по місту до самих сутінків, коли на зміну соняшному світлу спалахнули на вулицях електричні ліхтарі. Фізично стомлений, але бадьорий духом повернувся до гуртожитку. Повечеряв і ліг спати. У темній кімнаті довго мріяв про зустріч із дівчиною, а коли заснув, то до ранку кількома нападами снилася Дора

* *
*

*
*

Тримісячна шкільна перерва дала Грицькові можливість ближче впізнати на досвіді тяжку працю робітника. Простосердно гадаючи, що його широкої спини й молодечого запала у вистарчить для найтяжчої праці вантажника – він гірко помилився. Вже другого тижня праці він відчув, що все його тіло мов би покалічене. Ноги в колінах тряслися навіть у ліжку, коли відпочивав. Руками ранком не міг помитися, так боліли, пальці на руках порозпухали, що був не в силі тримати олівця. А вже потім... потім на третьому тижні, рішуче запротестувала спина, він відчував різкі болі в пахвині з правого боку.

Спокуса великих заробітків була така могутня, що заглушувала біль і втому, але клята, незвична спина кожного ранку болісно скімлила, аж серце шеміло. Старші вантажники потішали, що це без звички, біль незабаром пройде, а поважніші робітники насмішкувато застерігали, що... будеш мати грижу, станеш інвалідом.

Грицько злякався. Перспектива грижі грізним маревом зринула в його думці. І цього застереження було досить. Найбільші заробітки не в силі приховати можливої грижі. У суботу попрощався з вантажниками, з якими широко заприятелював і взяв розрахунок. У неділю цілий день мандрував по Києві, приглядаючись за працею. А в понеділок пішов на тарну базу. Недалечко. На Басарабці. Веселі перебори дзвінких молоточків лунко вабили заглянути в цю майстерню. І йому пощастило. Зразу дали молоток, цвяхи, поставили біля варстата й показали, як збивати з дошок овочеві скриньки. Після тяжкої праці на товаровій стації, збивати скриньки була справжня приємність. І хоч заробітки такі легкі, як і праця, але руки й пальці набирали нормального вигляду, а зі спини випаровувалися щеміння і дошкульний біль. Загроза грижі зникла. І Грицько, клепаючи молоточком, безжурно насвистував. Так непомітно проминула друга половина шкільного відпочинку.

Останній вихідний день перед початком навчання – неділю, Грицько призначив на те, щоб дещо купити. Ще вдосвіта став у чергу біля універмагу. Коли двері відчинились, разом із натовпом увірвався у крамницю і кинувся до прилавку. Усе, що по-

трапляло на очі, просив відкласти. Адже його родичі потребували кожної речі. Братам, сестричці, батькові, мамі. Кожний розмір буде добрий. І кожний відкладений светрик, кожна пара чевричок наповнювали радістю його груди. Він уже бачив палаючі оченята своєї маленької сестрички, з яким захватом вона перебиратиме брудними пальчиками чистеньку отриману суконочку. Він пригадав, що в останньому листі Філярет сповістив про новонародженого братіка, якого назвали Омельком. І цьому наймолодшому треба було щось купити: може одіяльце, може пелюшок, чи мила для купання. При згадці про немовлятку у Грицька підсвідомо зринув докір батькові – навіщо це?! – Але так уже складається просте життя – у цьому радість. І з почуття щирого обов'язку він попросив продавця відміряти йому білого перкалю десять метрів.

– Ви вже одружені? – лукаво посміхнувся продавець, дістаючи сувій полотна.

– Ще дайте мені оті светрики, – у відповідь мовив Грицько, показуючи на різнобарвну купу на полиці. – Дайте на два рочки, на три роки, на чотири, на шість, на вісім, на дев'ять і на десять.

У продавця поширились очі.

– Це для дитсадка? – спантеличено запитав.

– Це для моїх ошасливлених братіків і сестрички, – засміявся щиросердечно Грицько.

– Не жартуєте?

– Чесно, як перед батьком. Хочете, щоб назвав кожного на ім'я?

– Вірю! Чесне слово вірю! Яка краса, ось де щаслива родина! – збуджено радувався продавець і мов навіжений кидав на прилавок по два по три светрики різного розміру. – Беріть про запас, не часто трапляється, – шепнув він Грицькові, складаючи светрики й рахуючи їх вартість. Продавниця, почувши таку розмову, наблизилася із другого кінця. Грицько, зворушений такою чулістю, попросив ще й сандалики на відповідну ногу за визначеним віком. Тепер помагала молоденька продавниця.

– І це справді у вашого батька така родина – барвистий квітник?

назовні немов би пропустив повз вуха що подію, але в його душі вона зробила глибоку трамву. Він зрозумів, що це не випадок, а акція. Значить – арештовано тисячі священників. І які ж вони контрреволюціонери? - обурливо клекотала думка. Але свого протесту в голос не міг висловити, він же комсомолец і до деякої міри несе відповідальність за всі політичні заходи влади. І тому було дуже прикро.

На Євбазі ще вештались спекулянти. Метнувшись поміж юрбою хлопці таки купили свіжого сала, коров'ячого масла й пляшку меду. Повернувшись до гуртожитку, зразу спільно змайстрували торбу, написали адресу, віднесли на пошту й послали пакунок до Фастова, Юрковому батькові. Від себе Грицько поклав у пакунок три кіла сала. Йому здавалося, що своїм дарунком він зменшить свою посередню відповідальність перед Юрком за арешт священників. Бож він тепер належить до когорти тих, які творять владу. Я член влади, – і при цій думці Грицько болісно посміхнувся. Може й його дядька арештували за... петлюрівство. Проте за свої побоювання він Юркові не сказав. Хай цей страх буде захований в темному закамарку душі.

Уже в ліжках, пізнього вечора, хлопці ділилися обережно думками щодо подій, які назрівають у світі. Арешти непокоїли їх обох більше, як інші події.

* *
*

Навчання потекло своєю звичайною течією, не зрушуючи стандартного розкладу кожного факультету. Щоденно хлопці разом вставали, милися у загальній умивальні, пили чай в їдальні й мандрували на лекції. Увечорі спільно сиділи за одним столом і виконували завдання, допомагаючи один одному. Так непомітно збігло перше півріччя. Новорічні вакації хлопці використали, як і минулого року, підробітками з пилкою та сокирою за плечима. У другій половині навчального року, коли Юрко радісно готувався отримати диплом, стати на власні ноги й піти вчителювати та допомогти хворій матері, сталися непередбачені події. Пильне „державне” око заглянуло за руді мури українського інсти-

туту й започаткувалася драматична катастрофа. Держава дуже зацікавилася студентами випускниками, майбутніми ковалями людських душ. У коридорах ІНО кожного дня під час перерв чутно було насторожене перешіптування між гуртками студентів. Злякані погляди, притишені розмови, насторожені рухи свідчили, що події всіх цікавили й одночасно лякали. Щось десь діялось, хтось здогадувався, а дехто й знав, що грізні події наближаються, але вголос про це ніхто не казав.

Грицько повертався із закритих комсомольських зборів у якомусь збудженому стані. Його глибоко обурювало шкідництво, що провадять у державі самі советські люди, самі українці. І навіщо це шкідництво, для чого руйнувати свою хату? — думав він і ніяк не знаходив логічно обґрунтованої відповіді. Представник Ц. К. Партії з Москви широко висвітлив усі махінації внутрішньої контрреволюції, що незадоволена буйним розквітом будівництва соціалізму й усіма засобами перешкоджає будувати державу робітників і селян. Куркулі по селах, контрреволюціонери й націоналісти по містах, саботажники в промисловості, шкідники в копальнях. — „Ми взяли владу в свої руки з допомогою пролетаріату, — говорив представник, — але для керівництва державою потрібна інтелігенція, якої ми ще не маємо. Тому змушені тимчасово, до виплекання власних кадрів, запрягти до праці білу інтелігенцію і повсякчасно контролювати її дії. Контрреволюція, куркульство, підлі націоналісти на кожному кроці ставлять нам колоди, і тому комсомол, як надійний наш помічник, мусить пильнувати шкідників, викривати контрреволюціонерів і українських націоналістів та передавати їх у руки органів безпеки, — особливо підкреслював представник з Москви, і це була правда. Комсомол мусить бути пильним. Ше представник звертав увагу на спекулянтів, непманів, підкуркульників, що тихою сапою нищать перші паростки соціалізму. І справді, коли б не шкідники, то наша країна вже квітла б, — думав наївний Грицько. Наша Україна така багата, така самовистачальна, а от через шкідників немає ні хліба, ні м'яса, ні штанів. То хіба можна потурати спекулянтам, непманам та націоналістам? Або зимою холодно в інституті, думав раніш, чому, а от тепер ясно: — на копальнях шкідництво.

Добре й зрозуміло з'ясував промовець із Кремлю про труднощі, що їх переживає держава через шкідництво...

Переступивши поріг своєї кімнати в гуртожитку, Грицько спантеличено зупинився. У кімнаті мов би буря пролетіла. Юркове ліжко розкидане, книжки, зошити, конспекти, рисунки, мапи, лінійки тощо валялися кругом, мов би ними бавились діти. Серед цього безладдя метлявся Юрко й кидав до порожньої валізки кращі й потрібніші речі.

— Що сталося, Юрчику, куди збираєшся? — гучно запитав.

Юрко повернув змарніле й сумне обличчя, подивився якимись тривожними очима на Грицька й тихо промовив:

— Сталося! Викинули з життя! Мушу забиратися звідсіль.

— Хто викинув, чому, яка причина? — збентежено захвилювався Грицько.

Юрко сумно ще раз глипнув на колегу й легенько потягнув носом повітря. Здавалося, що він схлипнув.

— Контрреволюціонер! І мені тепер хоч із мосту та в воду!

У Грицька зупинилось серце. Невже це той контрреволюціонер, про якого говорив представник із Москви? Ні! Цього не може бути! Юрко найліпший українець, якого я зустрічав у житті, — протестувала несамовито думка.

— Юрчику, не жартуй! Скажи правду, що сталося? — пробував відсунути підозру.

— Кажу ж тобі, що в моєму житті сталася аварія. Мене викинули з інституту, — гірко ствердив, і Грицькові здалося, що з Юркових очей зринула сльоза.

— Тебе з інституту?! Цього не може бути! — якимось пригнічено проказав, але відчув, що це була страшна правда.

— Мій батько був учителем, передавав, очевидно, купецьким і дворянським дітям свої знання, і за це його зарахували до контрреволюціонерів. От і наслідки! — схлипнув знову.

— Але який же ти контрреволюціонер? Це ж безглуздя! — широко заперечував Грицько.

— Справді безглуздя! — погодився Юрко, — але справа вирішена, — і він поспішно продовжував кидати до валізки свої речі, вибираючи потрібніші з того, що валялося на підлозі та

ліжку. Він складав записники зі записами, підручники й конспекти з різними формулами, може ще потрібними в житті. Але він не був певен чи ці формули стануть йому колись придатні. Тепер його життя пішло іншим, незвичним руслом для вільної людини; доведеться все змінювати. Юрко скісно поглядав на Грицька, що стояв смутний, і заздрих цьому простому хлопцеві з села, що перед ним доля стелить кращу дорогу. Та ще хто його знає, куди та доля може завести? У советській державі відбуваються такі круті звороти, що тяжко збагнути та второпати навіть мудрому.

– Ти наче на мене гніваєшся? – запитав стиха Грицько, не витримавши гнітючої мовчанки.

– Грицю! На щирого приятеля ніколи не можна гніватись. Але я сумую, я тужу й тихо плачу, що втрачаю тебе навіки. Я боюся, що й тебе може спіткати таке горе, як і мене. Усе в нашій державі можливе.

– Чому ти думаєш, що навіки розлучаємось, і що мене може спіткати горе?

– Ти, Грицю, зразково чесна людина. А тепер у житті ведеться добре тільки підлабузникам, пройдисвітам, донощикам та різним негідникам. І тому тобі доведеться переживати великі труднощі. І хоч ти комсомолец, але особливий, чесний комсомолец, захищатимеш свою націю. Я знаю, що до комсомолу ти потрапив із вимушених обставин, і в цьому навіть моя вина. А тому, що ти чесний українець, хочу тобі сказати, що все наслідство в Україні йде не з Харкова, а з Кремля. Кажу тобі наостанку, бо вірю, що ти не зрадник, не донощик, не сексот. Але ще раз перестерігаю тебе бути обережним, коли хочеш щасливо кінчити університет, обережним у висловах. Ти ще, друже, можеш не вгадати, які твої ширі думки будуть співзвучні з партійними вимогами, а які виявляться контрреволюційними. Адже навіть за те, що ти в якомусь Шевченковому вірші поставиш не там де треба партії наголос, тобі можуть пришити націоналізм, себто – контрреволюцію, бо ти, мовляв, любиш свій народ більше, як партію. І тоді ти пропав. Ось про що тобі треба постійно пам'ятати, так би мовити в своїй „незалежній” державі Україні.

– Та я вже трохи починаю розуміти, – збентежено погодився Грицько. Він пригадав, що Тарас Шевченко своїми творами справді в неласці в партії. Кобзаря навіть небезпечно читати.

– От і добре, що ти починаєш розуміти, – посміхнувся Юрко. – Ти мусиш знати, що насувається для нас, українців, жаклива доба. НЕП, який трохи дав змогу залікувати економічні рани після революції, тепер анульований. Розпочалась доба будівництва соціалізму. Як саме будуть будувати тяжко вгадати. Але можна з певністю сказати, що українське селянство впаде першою жертвою, бо воно за своєю вдачею, любить власність і це не легко вирвати з його душі. А влада ні з чим не порахується і піде до соціалізму по трупах, по трупах українських селян.

– Цього ніколи не буде! – гнівно вибухнув Грицько.

Юрко спокійно посміхнувся. Помовчав і продовжував немов би нічого не сталося.

– Селянство – це серце України, селяни – носії традицій, зберігачі мови й православної віри, селянство заповнює родючі простори, конче потрібні для Росії. І тому, або всіх нас асимілюють, або... як казав Горький, знищать! Знищать нашими власними руками, себто руками рідного комнезаму й комсомолу, руками рідних партійних яничарів, що пішли на службу Росії за посади, за високі нагороди. Ти ще будеш свідком, що в Україну спеціально занесуть страшну пошесть, щоб винищити людей, а запобіжне щеплення зроблять тільки своїм людям.

– Це ти, Юрку, вже по справжньому пересолив. Я не вірю в масове нищення української людности, увесь світ тоді запротестував би.

– Хе-хе, Грищо, світ – продажна повія. Знаєш закон війни? Переможця не судять. Росія знищить всі малі племена, нації, народи, що населяють простори Росії, і які не піддадуться асиміляції. І про це в „гуманному” світі ніхто й не пікне мов би й не знали, не чули. Так робиться велика політика, так постають великі держави. Ще комуністична партія законом заборонить українську мову.

– Ти так говориш, немов би ми живемо в середньовіччі. Ти просто розгнівався на владу, що тобі заподіяно несправедливо

кривду. Я думаю, що тебе виправдають. І не думай, що в Кремлі сидять тільки росіяни, сидять там і українці.

– Сидять і мовчать, – муркнув Юрко, – а котрий пікне то й затулять рота кулею. Хіба не знаєш? І сидить там не багато людей, як ти кажеш, а один Сталін. І хоч він грузин, але все робиться для могутності Росії, інакше його давно знищили б, – закінчив Юрко й почав сердито шпурляти зошити до валізки. – Ти ще не знаєш які змовники стоять за спиною Сталіна.

– Ти, Грицю, – продовжував Юрко, – навчися глибше думати над тими законами, що їх видає уряд. Приглянься і побачиш, які вони жажливі для людей. Ти думаєш, що селян поділили на бідняків, середняків і куркулів із соціальних мотивів? Помиляєшся. Це глибока підступна політика ворога, – діли й пануй! Розколоти моноліт української нації, щоб легше було частками її нищити. От скажи чесно, хто розкуркулював заможних, не свій комнезам і комсомол? Не бачив як брат брата нищив?

– Але ж серед куркулів були палії сільрад? – пробував знайти виправдання Грицько.

– Сільради палили провокатори- комсомольці, щоб була підстава вивезти на Сибір заможне селянство, – спокійно відповів Юрко.

– А коней в СОЗ'і хто отруїв?

– Ти хочеш підкреслити, що куркуль – шкідник? Ой, Грицю, Грицю, який ти наївний. Все те робить сама влада, щоб тримати людей у страху й покорі. Той бідний селянин, що йому наліплена тавро куркуля, він вночі й з хати боїться виглянути, а ти йому підшиваєш такі злочини. Ну, можливо, десь і міг трапитися фанатичний випадок помсти, відплати, і цей випадок продажні журналісти в пресі роздули до глобальних розмірів. Большевики спеціально запроваджують провокації своїми агентами, щоб нищити українське селянство. З суспільних покидьків створили комсомол для того, щоб повсякчас мати під руками надійних помічників. І цю клітину – комсомол перетворили в культ, геройство, і злочинців заохочують нагородами.

– Тут ти, Юрку, зовсім забрехався, – напівжартома, але з ноткою незадоволення відповів Грицько. – Я ось пішов до ком-

сомолу, щоб взяти участь у побудові такого суспільства, де всі будуть щасливі й рівні, де пануватиме правда й щирість.

— І ти в це віриш? — рвучко підвів голову від валізки Юрко й блиснув гнівним поглядом. Не чекаючи відповіді, гаряче заперечив: — У світі ніколи не буде рівності, сама природа цьому суперечить!.. Однак, Грицю, я бачу, що ти змінився, зовсім змінився. На місце твоїх щирих і чесних національних поглядів, принесених із села, ти в комсомолі, скорше ніж я сподівався, підпав під вплив інтернаціонального маскування, під яким ховається справжній російський шовінізм...

— Ти знову вигидав несусвітні речі! — зареготався Грицько.

— Поживеш — побачиш, — стиха відмовив Юрко. — Коли советська влада прийшла в наше місто, всі вулиці майоріли гаслами „ СВОБОДА”! і наша радість була безмежна. Скажи мені тепер, де та „ СВОБОДА”? Покажи мені її, я хочу бачити, переконай мене, що свобода вислову своєї думки незаперечне право кожної людини. І тоді я віддаю советській владі всі свої сили, душу й тіло.

— Тепер ще цього дозволити не можна, серед нас багато шкідників, які використовують це право на шкоду советській владі, — відповів Грицько запозиченою фразою промовця з комсомольських зборів.

— І свободи люди не бачитимуть через десять, двадцять і тридцять років. Не знатимуть свободи й наші внуки та правнуки, бо така вже істотність окупанта й тоталітарної системи. Дай людям свободу й негайно до влади прийдуть чесні люди. А це теперішнім верховодам — зайдам, не вигідно.

У Грицька знову вибухло гнівне заперечення, він ще раз хотів рішучо запротестувати, але своєчасно стримався. Чи варто ображати й так знедоленого кривдою товариша. Він обережно підійшов до Юрка, присів поруч навпочепки й лагідно сказав:

— Давай, Юрчику, покінчимо з політикою, скажи, куди ж ти тепер помандруєш?

Зворушений лагідним Грицьковим тоном, Юрко спонтанно схлипнув, витер долонею сльози. Він із природи був чутливий, як дитина.

– І сам не знаю. Моя мама дуже хвора, усе чекає, коли я їй диплом принесу, щоб спокійно вмерти, а воно бачиш, як сталося. То я хочу поспробувати в інший інститут, де не так чипляються до минувшини, де не великий наплив охочих учитися. Будь який закінчити, аби потішити маму дипломом.

– Від щирого серця бажаю тобі успіху, – проказав Грицько.

Юрко підвівся, зачинив валізку, згорнув до наплічника поштіль і подав руку:

– Дякую тобі, Грицю, за побажання. Я знаю, що в тебе хороша душа, але чи збережеш ти її для своїх людей незрадницькою, чистою?

– Збережу, Юрчику! – палко запевнив Грицько.

– Щастя тобі вчитися і бути корисним для своїх людей. Може зустрінемося, – гірко посміхнувся Юрко, закинув за плече наплічника, взяв валізку й вийшов.

Грицько провів його коридором аж до виходу, ще раз побажав успіху й повернувся в кімнату. Було непривітно й пусто. Біля столу осиротіло стояла Юркова патериця. Грицько сумно посміхнувся. Не врятувала товариша патериця. На Юрка чигала небезпека з іншого боку. Грицько позамітав на підлозі залишки паперів, поправив на ліжку голий матрац, витер стола. Трагічна Юркова доля глибоко бентежила його. А може Юрко справді контрреволюціонер? – раптом шибнула думка й аж похололо тіло. Ні, не може бути, Юрко чесний українець! То чому ж його позбавили права вчитися? Тільки тому, що батько його за царської влади передавав нашим людям свої знання? Яке безглуздя! Правда, Юрко називає наш комнезам і наш комсомол сліпим знаряддям у чужих руках – це вже наклеп або й контрреволюція. Хіба чесний українець може так сказати про наші організації? Або називати компартію зграєю злочинців, що збирається винищити всіх українців – хіба це не наклеп? Юрко помиляється.

* *
*

Дні пролітали в якомусь хаотично-тривожному очікуванні, моторошному отупінні, в сподіванні надзвичайного, непередбаченого. Грицькові думки шалено бились у дивному клетоті супе-

речностей, що виринали на кожному кроці, і стискали залізним обручем зі всіх боків. Серце боязко билось і він не мав з ким розв'язати цей гіркий шем у грудях, що не давав йому спокою. У думках зринали десятки нерозгаданих запитань, на які не в силі був сам знайти відповідь, і тільки Юрко міг виразно та ясно витягти глибоко обґрунтовані логічні наслідки й дати реальну та правдиву відповідь на них, зробити докладну аналізу нових подій. З університету, чи пак ІНО, кожного дня когось викидали, комусь зачиняли двері цієї святині. І це було страшно. Не задовольняли його тепер вияснення і обґрунтування, які з патріотичним галасом виголошувано на комсомольських зборах. Діялось щось таке, що суперечило здоровій національній логіці. І хоч на комсомольських зборах завжди були сотні членів, розумних студентів, але ще не траплялось випадку, щоб хтось заперечив промовця. Усе проходило одноголосно, хоч у Грицька щоразу виникали сумніви. Руку він, як і всі інші, підводив „ЗА”. Ті кілька перестережень, що наостанку кинув йому Юрко, глибоко врізались у свідомість і він тепер сам замислювався над кожним наказом партії, аналізував, чи цей наказ справді несе користь українському бідному народові. І завжди знаходив суперечності між наказом партії і власним сумлінням. Це були болючі переживання, що межували з відчаєм. Щось не зовсім справедливе діється навколо, десь робиться помилки на шкоду людям, якісь шкідники діють і в партії. То не може бути, щоб партія писала накази, які своїм вістрям спрямовані проти робітників і селян. І тому Грицько борсався у якомусь безвихідді, у сліпому куті, у темряві, куди не виглядає проміння сонця правди. „Бути пильним – це ще не ознака сексотства”, – говорив промовець на зборах, але ця пильність спрямована на свого товариша, на родича, на брата, була йому огидна. Він ніяк не міг погодитись із таким трактуванням. Він завжди думав, що комсомол – це чесна юнацька організація, яка дбає за ліпший вишкіл молоді, за кращу культурну поведінку, за високу мораль, за добро, чесність і правду в повсякденному житті, а виходить щось інше. На зборах комсомолец не наслідиться висловити своїх поглядів, коли вони неспівзвучні з поглядами партії. Бо-

їться попасти в неблагонадійного, ідеологічно заломленого, чи й просто до категорії ворогів народу. І чому це тільки партія є приятелем народу?..

На дворі сіяла холодна мокра квітнева мжичка. Сонце з самого ранку й не пробилось крізь сіру млу неба й це поглиблювало гнітюче почуття. Зайшовши в гуртожиток, Грицько побачив, що двері його кімнати відхилені. Шо за халепа! Адже ж я їх замкнув, подумав він, приспішивши кроки... Зайшов у кімнату й спантеличено зупинився. Його ліжко пересунене на протилежний бік, а на стіні над ліжком замість портрета Тараса Шевченка, висить із насупленими бровами довгобородий Карл Маркс. За столом сидів широкоплечий парубок із довгою кошлатою чуприною і навіть не повернувся на скрип дверей. На місці його ліжка стояло Юркове, застелене ватяною ковдрою із великою брудною подушкою.

– Я бачу нових господарів! – мовив з іронією Грицько замість привітання.

Широкоплеча юнакова постать із буйною чуприною неквапливо повернулася на стільці й Грицько зустрівся із несамовито злющими очима юнака на одутлому зухвалому обличчі. Цей непривітний погляд він уже десь бачив.

– Без хамського сарказму прошу товаришу, – грубо прорік юнак і з погордою зміряв поглядом Грицька. – Перш ніж послуговуватися іронією, слід би знати з ким ти маєш честь жити в одній кімнаті, – зневажливо докинув, повернувся і продовжував шось розгонисте писати.

Грицько занімів. Напевно синок чекіста, – шибнула підозра, і він, затаївши духа, обережно підійшов до сколу. Увесь стіл був захарашений клаптями паперу, поламаними олівцями, гумками та перами.

– Ага, здогадуюсь, творець слова, – насмішувато мовив Грицько, впізнавши в студентові бундючного поета – початківця. Тепер він пригадав цього комсомольця з другого курсу літературного факультету. Цей „геній” минулого року перейшов в ІНО з художньої школи. Наче б то в художній школі професор натякнув цьому „генієві”, що талану до пензля в нього бракує

й порадив йому змінити факультет. „Геній” перейшов до літератури. Своїм непогамованим зухвальством він звернув на себе увагу вже на перших комсомольських зборах і, зважаючи на поетичне замилювання, йому вибачалося дивацтво. Але тепер, зарозуміло господарювати тут, пересунути ліжко й скинути зо стола його книжки – це вже хамство.

– Чому ви без мене зробили в кімнаті перестановку меблі? – підвищеним тоном запитав Грицько.

Степан Червоний, так звали цього патлатого комсомольця, підняв своє одутле обличчя, кинув на Грицька ненависним поглядом злющих очей і самовпевнено, карбуючи кожне слово, виразно проказав:

– Мені для творчого надхнення потрібне в ліжку соняшне світло! Розумієте? Моя муза, поетична муза, – підкреслив поет, підвівшись із крісла, – вимагає ясности думок. Ця творча ясність завжди приходить разом із ранковим соняшним промінням! Розумієте? І тому, товаришу, я обрав для свого ліжка місце проти раннього сонця. Тепер вам зрозуміло? – повторив він, і кинувши зневажливим поглядом на Грицька, повернувся і почав шалено писати далі. Грицько відчув, як кров хлюпнула в обличчя. Ледве стримав себе, щоб не плюнути в зарозумілу пикку початківця-поета. Мовчки ковтнув зневагу й почав складати зі свого кінця на столі розкидані зошити та підручники.

– Знову неповага до музи! – приснув Червоний, тріпнувши довгим чубом.

– Вибачте, але дозвольте скласти розкидані підручники. Здається, я також маю право на половину стола, – зауважив з іронією Грицько, взяв лінійку й червоним олівцем провів риску по середині стола.

– Я категорично протестую! Для поета належиться три чверти стола! – зірвався на ноги Червоний.

– Де це написано таку мудрість?

– Я обранець народу, я мистець, я муза й тільки хам може музу зневажати!

– Не заперечую! Перед талантом слід хилити голову, але покажіть свою здібність. Та зрештою може я вас і шануватиму,

тільки скажіть, що сталося із портретом Тараса Шевченка?

– Під столом! – зневажливо вигукнув Червоний і загонисто продовжував писати свою поезію. Грицько мовчки знайшов під столом забруднений портрет Шевченка й обережно хусточкою почав витирати пил. А Червоний писав. Рими з під його пера, як полова з під молотарки, сипались і лягали купами. Лежали в аркушах на столі, під столом, на ліжку й під ліжком. Кругом рими! І чого тільки тут не римовано, і сонце, і соловейки, і оди Ленінові, і слава Сталінові, і хвала партії. Не бракувало тут зневажливих епіграм на Шевченка, на Коцюбинського, на Лесю Українку... Усіх українських клясиків поет звалив на купу в догоду партії і побруднив своїми дешевенькими римами. Очевидно, від цих рим Шевченкові ще сумніше й гіркіше стане за своїх пасинків поганих, за кар'єристів „отечества чужого”. Кожний графоман щойно зароджену сяку-таку здібність негайно кладе на шахівницю спекуляції, щоб легше пробити шлях до кар'єри на верхах. Та на жаль саме така посередність найнебезпечніша для нації. Бо людина, позбавлена справжнього таланту, пробиває собі шлях підлабузництвом, ошуканством, брехнею, доносами, зрадою і всіма людськими пороками, аби ступити на один щабель вище. І тому Грицько з сумом думав, як йому доведеться жити з таким товаришем в одній спільній кімнаті? Це діаметрально протилежний виродок проти чудового колеги Юрка.

– Ти, я бачу, контра! – раптом процідив крізь зуби Червоний, і хутко виліз із-за столу. Тріпнув довгою чуприною, гримнув за собою дверми й зник.

Грицько ошелешений стояв серед кімнати. Від таких типів і можна очікувати найбільшого свинства. Напевно пішов до комсомольського осередку зі скаргою. Там, очевидно, наплете сім мішків наклепів, – гірко думав він.

На столі лежали римовані наклепи на Яновського, на Тичину, на Підмогильного та Франка. Хто замовив йому ці наклепи, хто напоїв його ненавистю до людей? Не міг збагнути. Замів кімнату, згорнув клапті списаного паперу до кошика й відставив до порога. Якось полегшено зідхнув і сів до столу готувати завдання.

Незабаром двері відчинились і на порозі виструнчився, розчервонілий і розпатланий Степан Червоний. Диким і спантеличеним поглядом подивився на заметену підлогу.

– Диверсія! – люто заверещав. – Де моя поетична творчість?

– Творчість на столі, а халтура біля порога, – спокійно відповів Грицько.

– Моя творчість на смітник?! Товариші! Що це робиться? – загаласував Червоний і кинувся до коша. Тремтливими руками витягав списані аркуші й плакав.

Грицькові зробилось шкода Червоного. Ця доросла дитина справді вірить у свій поетичний талант, але де ж тоді почуття поваги до українських класиків?

– Почекай-но, гаде! – раптом приснув із кутка Червоний, – наша справа буде першою актуальною точкою на комсомольських зборах.

– Радію, що скарга від тебе, – весело відповів Грицько й продовжував готувати завдання.

* * *

Юрко Черевко опинившись за стінами ІНО, приголомшений фатальним випадком, заскочений неймовірним звинуваченням, стояв біля трамвайної зупинки й не знав, що робити, куди йти, де шукати правди? Широкий світ із дуже вузькими й крутими стежками. Широка свобода з надзвичайно обмеженим правом на життя. Хто був нічим – той стане всім, – сказав пророк пролетаріату й ... збрехав. Юрків батько ціле життя був звичайним учителем і ніколи не мав належного забезпечення для цілої родини, не купався в розкоші, Юрко ріс нічим, є нічим і зла доля пророкує йому ніщо. Що робити й як жити? Постоявши поки надійшов трамвай, сів і поїхав на вокзал. Там він спокійніше обміркує плян майбутніх дій. Тяжке горе, що зненацька впало на голову запаморочило його. На вокзалі здав речі на схорону, замовив у буфеті чашку чаю і тяжко задумався. Він розумів, що несе додому батькові й матері нечуване горе. Він і зразу, у чашці чаю, бачить обличчя своєї скорботної, хворої матері, що

благальними очима дивиться на нього чи він несе диплом. А він замість диплома – чорне тавро. Допивши чай, Юрко поїхав до Інституту Народного Господарства (КІНГ). Зайшов у канцелярію. Секретар проглянув документи й подратовано відповів:

– Ви ж чужий елемент?!

В Юрка зі страху зупинилось серце й захолола кров.

– Який же я чужий елемент? – благально мовив тихим голосом.

– Вас вичистили з ІНО, ви контра! – стрикнув словом у саме серце.

– Боже ж ий, та ж батько мій сорок років учителював, він же з бідняків!

– Нічого не зроблю, – злагіднів трохи тон секретар. – Маю наказ таких як ви, до інституту не допускати, – і відсунув на столі до Юрка документи.

Юрко забрав документи й вийшов. Хотілося плакати, кричати, ридати на весь світ. Який же я чужий елемент? Та ж я для своїх людей, для своєї нації готовий життя віддати! Чужий елемент! На своїй рідній з діда прадіда землі раптом зробився чужим елементом. Кінець! Все пропало! Треба шукати поки що праці на виробництві. Може воно зміниться, може нас колись трактуватимуть також синами рідної землі. Може я дочекаюся.

Прибитий горем Юрко пішов по виробництвах, по канцеляріях підприємств, звертався в торговельні заклади, пропонував себе за секретаря, рахівника, статистика чи навіть звичайного обліковця. Але куди б він не звернувся, де б не показав документи, до нього підозріло приглядалися, ставили однотипні запити й довідавшись, що він звільнений з останнього курсу фізично-математичного факультету ІНО – повертали документи. У транспортній конторі чубатий секретар, стрельнувши ненависним поглядом, відверто скгзав:

– Та ж ви ворог народу! Таким дорога тільки на Сибір, або, ... в копальні вугілля на Донбас!

У Юрка потемніло в очах. Ще такого не сподівався. Ну, чужий елемент, ще так сяк, але ворог народу! Це жах! Не всілі рухатись, впав на лавочку біля транспортної контори й запла-

кав як мала дитина. Хотілося зняти поясок і повіситись на електричному стовбурі. В інституті він числився самим здібним студентом, йому пророкували велике майбутнє. Не один раз він чув як його звали талантом, а тут ворог народу. Боже мій! Талановитий математик не має права в своїй державі бути обліковцем. Тільки має право довбати вугілля. Як же він довбатиме, коли він так фізично нерозвинений. Він же першого дня задихнеться у копальні. Ось що революція принесла людям в Україні, – копальню! *„Ми самі копали могли себе, готова глибока яма”* – пригадав він популярну пісню у час революції і це була дійсна правда. Готова глибока яма...

Доведеться передчасно загинути, – якось раптом збайду-жіло подумав, і пішки поплентався до вокзалу, як до рідної віднині оселі.

Вокзал переповнений. Люди з темними обличчями, обірвані, знедолені, з клунками й без клунків, заповнювали всі закутки. Куди вони їдуть? Куди їх гонить доля? У копальню добувати вугілля окупантові на промисловість, щоб було чим кувати кайдани українцям?

Юрко віднайшов вільне місце, зажурено сів на лавці й примкнув в безсилі очі. Недалеко біля нього юрмились молоді здорові хлопці й голосно розмовляли. Почув, що їдуть вони на Далекий Схід, на заробітки. Ця новина раптом трепетно забриніла надією у Юрковій душі. Він поспішно підвівся і підійшов до хлопців.

– Ви що, хлопці, їдете з села на заробітки? – несміло запитав.

Хлопці переглянулись, обмінялись посмішками й один із них неохоче відповів:

– Та їдемо!

– Кидаєте рідне село без жалю і шукаєте праці на чужині?

– Тепер скрізь чужина, – вимушено посміхнувся чорнявий парубок і насторожено подивився на Юрка. Та побачивши добродушне обличчя, довірливі злякані очі, додав:

– Дихати тепер у рідному селі зовсім немає чим. От і ... тікаємо.

– То ви тікаєте? – перелякано перепитав Юрко.

– Ну, не так щоб тікали, але... в селі ж тепер справжнє пекло, – з притиском докінчив парубок речення. – В селі податки за податками. То м'яса, то хліба, то городини, то пуху, то соломи. Давай і давай. А не даси – тюрма й бригада з віником у дворі. Все до зерна заметуть. І все по закону. Хто ті закони пише – не знаємо, але жити в селі годі! Тьху! – і парубок сердито сплюнув. – Хай комнезамці хазяйнують, а ми – в Азію. Чи не правда, хлопці? – і всі задиркувато зареготались.

В Юрковій уяві на всю широчінь виросла трагедія села. Він зрозумів ворожу політику супроти українського селянства значно ліпше як ці парубки.

– А ти куди мандруєш? – звернувся до Юрка чорнявий.

– Та ще й сам не знаю. А ви маєте провідника?

– Самі втрапимо, без провідника. Там з нашого села багато хлопців. Пишуть – добре заробляємо. От і спокусили нас. І працюють не в копальнях, а на будівництві.

– А з документами як у вас справа? – обережно поцікавився Юрко.

– Які там документи? Маєш руки от і документ на працю, – зневажливо відповів один.

– Тоді, хлопці, прийміть і мене до своєї компанії! – раптом попросився Юрко.

– Та й чого ми будемо тебе брати? – переглянулись хлопці. – Купуй квиток та й поїдемо.

Юрко метнувся до багажника, відібрав валізу, знайшов папір і почав писати додому листа:

Дороженькі мої Мамусю і Тату!

З інституту на Далекий Схід іде бригада дослідників. Дуже добра нагода заробити. Я записався у бригаду й сьогодні виїжджаю з товаришами. Зароблю грошей, повернуся і тоді закінчу науку. Так що, Дороженькі Мої, не журіться за мене. Як прибуду до просторів Далекого Сходу – напишу.

До побачення. Цілую

Ваш син Юрко

Квітня 20, 1928 року.

* *
*

Грицько сидів за столом і уважно читав історію старовинної Греції. Двері тихенько відчинились і до кімнати повільним кроком завітав кербуд – дід Панас.

– Вам вістонька від якоїсь дівчини, – мовив він із посмішкою і подав Грицькові листа.

Грицько поспішно вхопив конверт і зразу впізнав почерк загадкового добродія. Із конверта витягнув аркушик паперу з зелененьким рубчиком:

Товаришу Г. Дубчак!

За Тобою уважно слідкують і наполегливо полюють.

Стережись!

Твій щирий друг.

Грицько перелякався. Він уже давно забув за цього аноніма, а тут знову він. Застереження страшне й загрозливе. Цей анонім, що заховався під назвою „широго друга”, так само забирає мій спокій, як і невідомий ворог. Чого вони хочуть від мене? Але мене голими руками не візьмеш! – Завзято подумав Грицько, дістав з кутка суковиту патерицю – пам’ятку про Юрка, і помахав нею у повітрі. Цією зброєю можна всіх розбишак, на Подолі, з довгими нож^ами, – посміхнувся він заспокійливо, а руки тремтіли. Він заховав листа в течку, долучив до отриманих раніш і узявся до старовинної Греції.

З другого кінця за столом сидів замислений над римуванням віршів Степан Червоний і час від часу глипав на Грицька. Погляд не байдужий і не гнівний, а якийсь підозрілий, насмішкуватий. А може цей Степан – сексот? Так і є! Степан донощик і провокатор. І погляд у нього непривітний, і плаща він носить із піднятим коміром, як царські „сишики”, і вечорами десь пропадає. Завжди замкнений, зарозумілий, нерозгаданий і недоступний. Ось кого мені треба стерегтися. Грицько зрадів, що нарешті викрив, як він думав, свого ворога. Брешеш, негіднику! Під мене не підкопаєшся! Я – не Юрко! Моя біографія бездоганно незаможницька! Поведінка незаплямована! Оцінки в науках най-

ліпші! Але провокатор може набрехати, нагородити таких злочинів, що й у голові запаморочиться! – шибнула думка, і Грицько знову допитливо подивився на Степана. Тепер, коли саме розгорілась гонитва за контрреволюціонерами, то хіба щось тяжко спровокувати? От довідається, що мій дядько був у війську отамана Петлюри й пиши пропало!

З такими тривожними думками Грицько взяв течку, на всяк випадок захопив і суковату патерицю і вийшов.. Цій палиці з певністю можна нарахувати сотню років. Вичовгана долонею голівка була гладенька мов дитяче личко. На кінці – залізний шпиль цілком збитий. Мабуть, не одну людину на своєму житті захистила патериця. Захистить вона й мене. Хай поспробує хтось нарватися...

Проходячи коридором у будинку ІНО повз бібліотеку, він раптом почув із-заду веселенький оклик:

– Гей, Грицю, почекай! Куди поспішаєш!?

Оглянувшись, Грицько побачив Дору, і смуток, непевність, страх, як водою зміло. Немов би свіжим весняним повітрям дмухнуло. Чарівна посмішка, білі зубки, а губи мов коралі. Грицько радісно потис їй теплу, маленьку ручку й сказав:

– Поспішаю до їдальні, бо голодний, як вовк.

– Бачу, що голодний, бо сердито гупаєш ногами, як кінь, – з посмішкою зауважила. – А це, що в тебе за булава в руці? Гетьманом збираєшся бути, чи що? – додала, кокетуючи очима. Дора вміла кокетувати, а в додаток ще й володіла клясичною красою і це чарувало хлопців. Великі задумливі очі й посмішка вабили більше, як поцілунок.

– Та я оце трохи звихнув ногу й тепер беру для помочі палицю, – виправдувався він, ніяковіючи.

– А я до тебе з приємною новиною, подякуєш? – інтригувала запитанням.

– Напевно дістала в оперу квитки, – добродушно відповів, і відчував, як мліє серце.

– Не вгадав, – лукаво примружила очі.

– Тоді талон на коверкотове вбрання.

– Ти все про одягу, про матеріяльне, – розчаровано зідхнула вона.

– Саветська людина мусить думати про матеріяльне, бо ж вивчає діалектичний матеріялізм, – посміхнувся Грицько.

– Не жартуй, Грицю! Я маю щось значно поважніше!

– Хоч би?

– Хоч би те, що наша комсомольська організація...

У Грицька тьохнуло в грудях. Значить Червоний капнув, – злякано подумав.

– Комсомольська організація, – підкреслила Дора, – рекомендує твою кандидатуру в партію!

– Мене рекомендує в партію!? – спантеличено перепитав і відчув, як радісна хвиля залила теплом все його ество. Зробилось так приємно, як від материнської ласки. Значить, я поза підозрою, в пошані, незаплямований, свій, надійний перед комсомолом. Яка радість! Нема чого боятись. Однак, це радісне почуття тривало тільки одну коротку мить. Десь з іншого потаємного куточка чорною потворою із гадючим жалом раптом виповз постійно існуючий страх. Страх невсипущого ока партії. Компартії із високопіднятим караючим мечем. Партії, яка вимагає більше від комсомолу сліпої покори, беззастережного послуху, чіткого виконання всіх наказів аж до самознищення в ім'я ідеї партії. Поступивши в партію ти зрікаєшся власного Я, перестаєш бути самим собою, а зобов'язуєшся стати виконавцем фанатиків-керівників у Кремлі, часто тупих, бездарних і злочинних. То як же бути? Ні, я не можу бути невільником партії, – клекотало серце. Ти мусиш поступити в партію і виконати довір'я комсомольської організації, – суворо наказувала дійсність.

Дора стояла напроти й мило посміхалася. Вона цю новину вже два тижні носила й раділа, що нарешті принесла Грицькові. За партквитком гоняться всі кар'єристи, як за чарівним ключем, що відчиняє всі двері, – думав Грицько. Комуніст – сучасний шляхтич, дворянин, генерал, що тримає у послузі сліпих рабів робітників і селян. Правда, в партії існують суворі ранги й кожний нижчий гне шию перед вищим, але скільки то ще нижчих у СРСР, безпартійних, що тремтять від слова партії. Очевидно, в партії більше злочинців як порядних, і майже всі вони кар'єристи та славолюбці. І зовсім мало тих чесних і розумних, що

пішли в партію, щоб здобути освіту й бути кориснішим для людей. А тому треба йти в партію. Йти, щоб здобути право маленької свободи й цю свободу використати для звеличення, для добра своєї нації. Треба йти в партію, щоб не боятися ворогів. Ось і сьогодні він отримав застережливого листа. Стережись! – пише анонімний друг.

– Я дуже дякую тобі Дора за увагу до мене, дякую комсомольській організації за довір'я. Очевидно, що для мене це велика честь бути комуністом. Але.. але я ж іще для партії нічого корисного не зробив, я ж навіть поручителів ще не маю, – сумно відповів він борсаючих у думках.

– Ти не журися, Грищо. Я за все подбаю. Один поручитель – комсомольська організація. Другий – мій підпис. А за третього я подбаю. Згода?

– Ти як чарівна фея, усі труднощі розв'язуєш одним махом. Чим я буду компенсувати це все?

Дора загадково зпідлоба глянула на Грицька й мило посміхнулася.

– Прийде пора, зведемо порахунки, а тепер – пиши заяву.

Просто казка! – думав він зачаровано приглядаючись до дівчини.

– Чого ж ти мовчиш? – кокетуючи шарпнула його за руку й тепло від дівчини струмом пробігло рукою по його тілі.

– Паморочиться голова, чесне слово, наче п'яний. Завтра напишу, принесу тобі.

– От і добре! Радію, що ти такий слухняний, такий гарний і милий, – пестливо провела вона теплою ніжною долонею по його щоці. – Будь слухняним то буде тобі добре. А тепер, "Ад'є"! – посміхнулась, махнула маленькою ручкою, і повернувшись, зацокотіла каблучками.

Грицько запаморочений дивився вслід. Невже любить? Переповнений почуваннями, пішов до їдальні, забувши все на світі. Він забув за батьків у селі, за наречену Надю, за братиків і сестричку, за їхнє бідкування. Забув за Юрка, який десь поневіряється, забув за Червоного, що так самовпевнено погрожував йому. Перед очима стояла чарівна фея - Дора, яка піклується ним

як рідна матір. Світ перед ним розгортався щасливим майбутнім в якому зоряним небом світиться добро своєї нації. Він не думав тепер, що, вступивши в компартію, навіть чесна людина змушена відмовитись від своїх людських моральних чеснот і бути слухняним колішатком страшної машини, яка знищить на своєму шляху українську націю. Він іще не усвідомлював собі, що буде проповідувати все те, що корисне не українським людям, а партії, і буде переводити в життя навіть шкідливі постанови, без кульгання і спотикання, без роздумувань і аналізувань. Бо інакше, коли він вискочить наперед партії, або залишиться позаду, йому закинуть шкідництво. Він ще не усвідомлював собі, що ціле життя від тепер він мусить іти саме так, як вимагає партія, як вимагає окупаційна влада, рівно в ногу з Кремлем. Тоді тільки він може сподіватися на спокій, на підвищення, на відзначення та нагороди. Інакше – він загине так, як і безпартійний.

Другого дня в інституті Грицько зайшов до Дори в партосередок і радісно привітався. Тут же Дора познайомила його з третім потрібним поручителем:

– Знайомся, товаришу Дубчак, це з паркому заступник завідувача сектору кадрів, Андрій Вікторович. Він дає тобі третій свій підпис. Я вже йому оповіла про тебе, – з посмішкою щебетала Дора.

Грицько Дубчак вдячно потис руку Андрієві Вікторовичеві, потім привітався ще з двома хлопцями, що сиділи за столом, і ніяковіючи сів у крісло.

– Розкажи, товаришу Дубчак, трохи про себе. Дора хоч і розповіла, але я хочу ще послухати, – попросив Андрій Вікторович Драч, приглядаючись до Грицька.

У Грицька знову зацікавило в грудях. Боже, як він боявся цих допитів. Трохи заспокоївшись, вдихнув свіжого повітря і глухим голосом почав розповідати про бідність свого батька, як перший аргумент лояльності до советської влади, про багатодітність родини, про своє шире бажання бути корисним своєму народові.

– Кого ти розумієш під своїм народом? – поцікавився то-

вариш Драч і якимось пильно та проникливо глянув Грицькові в очі.

Грицько, попереджений Юрком, знав, що у національному питанні треба бути дуже обережним.

– За мій нарід я вважаю всіх бідних людей нашої широкої держави, що охоплює пів Європи й половину Азії від Чорного моря до Владивостоку, – відповів він догідливо.

– Правильно! – задоволено мовив представник Кремля, – таке трактування стверджує, що з тебе буде добрий комуніст. Для затвердження членом партії тебе ще викличуть у парком. підчас розгляду заяви. Але все в порядку, – проказав товариш Драч і попрощався. Грицько в свою чергу, збагнувши, що його муки тут скінчилися, також потис по черзі руку присутнім, підійшов до Дори й очікуюче зупинився. Дора зосереджено цокотіла друкарською машинкою. Блиснувши оченятками на Грицька прошептала:

– Іди, пізніше побачимось!

Грицько вийшов із кімнати партосередку ІНО і витер хусточкою з чола піт. Здавалось, якийсь тягар скинув із плечей, зробилось легко. Він навіть посміхнувся. Перший ковзкий східець партійної кар'єри переступив щасливо. Жодного страху. Однак, у душі десь глибоко, ворушився гидкий хробачок. Він муляв, отруйно лоскотав, як страшна гадюка. Грицько впіймав себе на тому, на чому застерігав Юрко – на брехні. Брехав ганебно по злодійському. Кривдив і обкрадав свій народ, свою знедолену націю. Улесливо брехав, що його народ – всі бідні в конгломераті націй ССРСР. Говорив партійним язиком, а не національною рацією. Брехав! А для чого брехав? Брехав, щоб пролізти в партію, брехав, як шкурник, як боягуз! – голосно крикнуло його сумління і він почервонів.

* *
*

Поки існує світ, доти існуватимуть злодії, пройдисвіти, кар'єристи, що всіма засобами лізтимуть до влади, до слави, до провідного становища, до казни. Ці окремі люди, сильні духом, запальні вдачею, настирливі в житті, зарозумілі й брутальні, що

ніколи не вередують засобами, щоб дійти свого, були, є і будуть. І хоч між ними бувають назовні тихі й сумирні, добродушні й сердешні, але всі вони хитрі й дволичні. Усе це вияви виховання та вродженої вдачі. Освіта, знання і фах набувається у школах, а характер, інтелігенція і здібність – прикмети вроджені, що передаються у спадщину, хоч формуються оточенням та прищеплюються у родині. Однак, треба підкреслити, що в людині домінує характер. До таких людей із вродженим характером, хворобливим гоном кар'єризму належала Дора. Ще в дитинстві виявила себе з виразно окресленим прагненням до зверхности, до керівництва. Вона не терпіла підлеглости. Щоб керувати, щоб мати бодай невелику владу, вона завжди товаришувала з молодшими за себе подругами. Родилася Дора в промисловому містечку Білосток, у родині заможного купця Давида Заболотного. Він мав кілька великих мануфактурних крамниць у місті й контактувався із купцями всіх країн світу. Одиначка Дора була оточена всебічною увагою і дістала добре виховання. Провідник революційного руху Давид Заболотний знався не тільки з Троцьким, Зінов'євим, Каменєвим, Плехановим та Кагановичем, а навіть із самим Леніним – Ул'яновим. Чимало він допомагав революціонерам-більшевикам грішми та особистою участю в пачкуванні пропагандивного матеріялу. У його квартирі часто відбувалися конспіративні сходи, на яких малолітня Дора прислухалася до великих ідей. Коли большевики захопили владу в Росії, Заболотний разом із родиною перебрався у Ленінград, а звідти перемандрував до Києва. Дора набувала освіту в ліпших школах і незабаром своїми здібностями на небуденню красномовністю звернула увагу партійної верхівки, і зайняла місце між ними. Розпочала вона свою „революційну” діяльність із самих низів – піонеркою. Пройшла комсомольську школу й досить швидко запросили її до партії. Розуміється, чимало в тому допоміг революційний стаж її батька, Давида Заболотного. Захоплювалася Дора творами тих письменників, в яких герої виступають із сильними характерами та твердою волею. Перший твір, який справив на неї велике враження, це кар'єра корсиканця – Наполеона, що з низів дорвався до високої влади. Потім із непо-

слабленою увагою прочитала вона твір про великого діяча французької революції 1789-1794 років Жан-Поль-Марата. Постать цього безстрашного жорстокого революціонера залишилась у пам'яті безприкладним взірцем, як треба боротися за владу і йти до своєї мети. Її життєва мета — це боротьба за велич своєї нації, за новий світлий день для свого народу. З частих розмов у батьковій хаті вона знала, що комунізм, як засіб для досягнення мети, — володіння світом, єдиний поки що в житті її народу. І тому для побудови комунізму в цілому світі вона присвятила все своє життя.

Фізично слабенька Дора показала себе незрідняно сильною духом та волею за ідею комунізму — ключ до влади в світі. Вона досконало вивчила твори Карла Маркса, Енгельса, Рози Люксембург, а тепер вивчає філософію Гегеля та Канта. Своє непересячене знання комуністичної проблеми вона засвідчувала на кожних партійних зборах із блискучою ерудицією промовця. Навіть на звичайних комсомольських зборах завжди виступала гучно, рішучо, впевнено, повним голосом маюючи пишно-барвними словами щасливе майбутнє людства. Дора багато читала. Під впливом батька цікавилась історією, філософією, соціальними науками, і закінчивши середню школу, вступила в ІЮ на філософський факультет. Щоб бути всебічно освіченою, вивчала філософію матеріялістії Гольбаха, Демократа, ідеологів Платона, Барклі, Канта, діалектів Гегеля, Геракліта, Феєрбаха, Маркса та Енгельса. Кар'єру вона вирішила робити, як ідеолог комунізму — в найбільш звучній і модній ділянці державного будівництва. Дора далеко випередила своїх ровесників і стояла вище від них на голову. Спрагла її амбітність була заспокоєна. Дуже швидко пробила собі дорогу на верхи й мріяла про ще більшу владу. Переїняла від батька й матері здібність до чужих мов і ще з дитинства досконало знала жидівську, польську, російську, українську, німецьку, частково французьку та англійку. Ці мови вона удосконалювала дома у розмові з татом та матюю. Думка про славу й владу, про провідництво жидів у світі ніколи її не покидала. Дійшовши одного, вона думала про друге, а здобувши друге, уже марила про третє. Найголовнішою рисою

її вдачі було те, що вона ніколи не потрапляла в полон ідеї чи думки, що її висловила хоч би навіть якась блискучо красномовна людина. Кожну думку в творі чи в промові, кожну ідею в політиці чи програмі вона сприймала не сліпо, вчепившись за переконливі факти, а найперше завжди сама роздумувала над ними. Дора любила мислити, вона вміла логічно думати, чого не завжди доходять люди навіть із великою освітою. Над ідеєю комунізму, крім науки Карла Маркса, думала сама дуже багато. І прийшла до незаперечного висновку, що керувати голодною юрбою, невільникими, робітничими масами, здобути над ними берло влади й слави найлегше комуністичними інтернаціональними ідеями, хоч сама не вірила в комунізм, як кінцеву форму державної системи. Знала, що це фікція.

Час минав. На загальних комсомольських зборах під час приймання студентів у члени комсомолу Дора побачила добре збудованого, здорового, красивого, чорнявого хлопця і зразу він їй сподобався. Цим студентом був Грицько Дубчак.

* * *

Приймання до партії Грицька Петровича Дубчака відбулося аж під кінець навчального року. Грицько склав усі іспити добре й його прізвище стояло в списку серед студентів, які перейшли на третій курс історичного факультету. І хоч Грицько раніш знав, що він склав усі іспити добре, але якась невпевненість увесь час тривожила його. Тепер переконавшись в успіху, радів більше, як із усіх інших справ. Стояв перед стендом і любувався своїм прізвищем. Та ось поруч, на іншій дошці оголошень висіло ще одне повідомлення, біля якого юрмився гурт студентів. Там повідомлялося, що в неділю відбудуться партійні збори, на яких розглядатимуть прохання вступу до партії таких студентів: і тут Грицько знайшов своє прізвище. У кінці було звернення партійного осередку до всіх студентів, які мають якісь застереження щодо виставлених кандидатур, прохання зайти в парком. У Грицька йойкнуло в грудях. Страх знову заволодів ним. Шкодував, що подав заяву. А що, як хтось ляпне, що дядько петлюривець? Та тут же пригадав своїх могутніх поручителів і заспо-

коївся. Комсомольська організація, Дора Заболотна, товариш Драч. З такою запорукою нічого не страшно. От тільки для Грицька було загадкою, що спонукало незнайомого Драча ручитися за якогось Дубчака.

Колись Юрко казав Грицькові, що за час існування советської влади витворилася жаська прірва між народом і партією. І тому компартія, щоб зміцнити свою владу, усіх здібних і талановитих людей з простого народу різними засобами заманює в партію. Спокуса влади над людьми тягне багатьох, а найперше здегенеровану морально людину. І хоч партія пильно слідкує за своїми висуванцями, обмежує їх владу, але там, де перебільшення влади сприяє зміцненню партії, до такого перебільшення заохочує і нагороджує. Зокрема, коли це перебільшення застоується до українців.

Але Грицько ще й ще раз давав своєму сумлінню обіцянку, що докладатиме всіх сил, щоб робити своїм людям тільки добро.

Прийшовши в залу, де мали відбутися партійні збори, Грицько серед численної людности побачив відокремлений гурт членів партії, і серед того гурту стояла Дора, жестикулюючи руками. Усі навколо прикипіли до неї поглядами й уважно слухали.

Грицько відпружено зідхнув. Тривога зникла. Раз Дора тут, то все в порядку. Рівно четверта година й президія сіла за стіл. Серед президії Дора. Ця подія ще більше надала певности Грицькові.

Збори розпочав опецькуватий, покопаний віспою чоловік і хриплим голосом проказав денну повістку. Першою точкою – приймання в партію. Першим викликали до столу студента, що нагадував своєю могутньою будовою легендарного Чапаєва, який врізався в пам'ять Грицькові з фільму. Цей студент поведився перед президією сміливо, відверто й навіть трохи зухвало. Він посміхався холодною, жорстокою посмішкою і відповідав на запитання зневажливо: – „Так, я син коваля, батько мій – червоний партизан, потім червоногвардієць. Воював за революцію, тричі нагороджений, загинув у Києві під арсеналом від меткої кулі петлюрівця”, – відповідав студент, і в Грицька пробігла

паморозь по спині. Його дядько колись оповідав, що воював у Києві під арсеналом, косив із кулемета большевиків. Чи не мій дядько забив батька цього студента? – на одну мить блиснула в Грицька думка, і він занімів.

Зухвалого студента відпустили. Очевидно прийняли в партію.

Викликали якогось Василя Срібного. Цьому ставили питання іншого характеру: Коли відбувся перший з'їзд РСДРП? Де й коли стався поділ на большевиків і меншевиків? Чому Плеханов перейшов до большевиків, тощо.

Грицько в думці поспішно снував відповіді, і вони були правильні.

Третього кандидата в партію викликали Степана Буйду. Грицько глянув і завмер. Це був поет Степан Червоний. І як же він не знав, мешкаючи з Степаном, що Червоний, – це літературне псевдо. Грицько увесь насторожився. Вийнятка цікавість опанувала ним. Як то цей чванькуватий поет буде поводитись на зборах, чи так як у кімнаті з ним?

Степан Червоний-Буйда впевненим кроком вийшов на естраду, підійшов до столу й зухвалим поглядом оглянув залю. Очевидно його бездоганне пролетарське походження давало право дивитись на присутніх поверхово. Він навіть посміхнувся до президії, як свій до свого.

Розпочались запити:

– Товаришу Червоний! – мовив секретар паркому, – у чому ви вбачаєте недосконалість „Капіталу” Карла Маркса? – запитав насмішкувато приглядаючись на Степана.

Це був такий несамовито- несподіваний вибух, що приголомшив усіх.

У залі запала болісно-моторозна тиша. Здавалось вибухла бомба. Червоний катастрофально зблід. На такий запит він ніколи не сподівався. Його вислів у якійсь дискусії серед молоді попав до паркому й ось той зухвалий вибрик став каменем, через який треба було переступити, щоб стати комуністом.

– То я сказав товаришам жартома. Карл Маркс у своїй творчості неперевершений, – плутаючи язиком, пересохлими

устами промимрив Степан Червоний, знаючи, яка це страшна пастка з якої нема виходу. Мабуть уперше пошкодував за свій хвалькуватий вислів, за свою задиркуватість.

– А чи личить комсомольцеві, який готується бути комуністом, навіть жартома критикувати ідеолога комунізму? – мовила до Червоного стиха Дора, але її запит був отруєю, що нищить життя. Вона мстила Червоному за скаргу на Дубчака в комсомол.

Грицько вже знав. Степана Червоного за зухвалість знищено. Можна безкарно насміхатися над Тарасом Шевченком, можна портрет його викинути в смітник. Можна зневажати Лесю Українку, Тичину, Коцюбинського. Але зневажати ідеолога, копати Карла Маркса, то зась.

Степан вдихнув гучно повітря і повернувся до Дори.

– Я дуже шкодую, що так сталося, запевняю партію, що буду вірним комуністом, – пробелькотав він червоніючи.

Президія переглянулася і один із членів сказав:

– Вам, товаришу Буйда, доведеться ще над собою трохи попрацювати й ліпше підготуватися до великого звання – члена Комуністичної Партії. Ви вільні.

Степан Червоний якось зібгався, стомлено опустил голову й млявим кроком зійшов з підвищення. Пройшов між рядами крісел, вивовнених членами партії, і сів аж із самого заду в залі.

Грицько, як крізь сон, почув своє прізвище. Хутко схопився на ноги. Побачив, що вся президія вставилася поглядом на нього. В очах потемніло й він ледве потрапив на естраду й зупинився біля столу. Усе перед ним затяглося якоюсь каламутною млою і він не розпізнавав людей. Йому здавалося, що ось зараз впаде грізне запитання: – Де служив твій дядько під час революції? І кінець. Його бідне серце так голосно стукало, що мале не вискочить із грудей. Потім він глянув на Дору, що приязно посміхнулася, і мов блиснуло сонце, розвиднілось. Стало легко й тепло. Він заспокоєно почав зосереджувати увагу на можливих запитаннях. Посмішка Дори подіяла, як бальзам.

– Товаришу Дубчак! Чи ви добре обізнані з історією Комуністичної Партії – почув він спокійний запит із президії і заклі-

пав очима. Чи я добре почув? Щоб упевнитись, глянув на Дору. Легенька посмішка та захопливий рух голови. Страх розвіявся, стало зовсім легко.

– Вивчив добре. Знаю програму, статут, усі з'їзди аж до останнього, що оце недавно відбувся в Москві, себто в 1927 році, між другим і 19-тим грудня. На тому з'їзді було 888 делегатів із вирішальним голосом і 771 з дорадчим. Цей з'їзд репрезентував 887 тисяч членів партії та 349 тисяч кандидатів. Головну доповідь виголосив товариш Сталін... – покvapливо торохтів він і вихопивши хусточку витерти чоло, з якого котився градом піт.

Комісія із посмішкою переглянулаась і голова сказав:

– Дуже добре, товаришу Дубчак! Дуже добре! Досить. Будьте й надалі таким пильним і уважним комуністом. Можете йти.

Грицько ошелешений стояв і чекав. Він не вірив, що так швидко скінчилиась його тортури.

– Можете йти, товаришу Дубчак! – почув він знову з президії.

Обережно, щоб не впасти, зійшов з естради, відшукав вільне крісло й сів зразу тут спереду. Чорна хмара, якої так боявся, щасливо розплилася над головою без грізного грому й сліпучої блискавки. Він збагнув, якою силою володіє Дора. Ось що значить міцна протекція Дори. Коли збори закінчилися, він повертався додому мов із весілля, з хмільною радістю. Зайшов до кімнати, побачив, що Степана Червоного ще не було. Ще не повернувся. І де він тепер бідний вештається? – подумав із жалем. Шкода було, може справді здібного, хлопця, але з такою задирикуватою вдачею. Сам собі шкодить.

Степан Червоний повернувся десь опівночі. Тихенько, як ніколи раніш, зайшов у кімнату, без світла роздягнувся і ліг. Довго ворухився і все стогнав. Грицько кілька разів пробував обізватися теплим словом, висловити співчуття. Знав, що ласкаве слово зараз Степанові дуже потрібне. Але сказати це куце ласкаве слово ніяк не міг. Зневажений Шевченко немов би стояв перед очима й суворим поглядом стримував. Коли ранком Грицько прокинувся, Степана вже не було. А за тиждень Червоного вичистили з комсомолу.

*
*
*

Літні вакації студенти використовували, хто як міг. Діти советських вельмож та партійних верховодів набиралися сили на курортах Криму в товаристві гарненьких дівчат, а синки селян їхали до батьків помагати порати жнива чи зміцнювати господарку. Були такі, що шукали підробітку й в місті. Грицько Дубчак, як здібний студент, отримав пропозицію кількох родин підтягнути відсталих учнів, що отримали незадовільні оцінки й зобов'язані на повторні іспити. Він їздив із квартири на квартиру, давав лекції і крім платні отримував часом одягу та взуття, трохи ношене й харчувався. Де снідав, де обідав, а де й вечеряв. Так минав день за днем і за два вакаційних місяці він добре підробив. Останній, третій вакаційний місяць, вирішив провести в селі, відвідати батьків. Накупивши дарунків, – взуття та одягу, приїхав до Умані поїздом, а там до села, заощаджуючи гроші, пішки. Була неділя і коли проходив біля сільської церкви, то побачив за огорожею натовп селян, які молилися до кованих залізом церковних дверей, на яких висіла колодка. Глянувши на дзвіницю, побачив, що й дзвонів не було. Прийшовши додому, він поцікавився церквою.

– Податки з'їли нашу церкву, – сумно пояснила мати. – Наклали з міста один податок, – люди виплатили, надійшов другий, люди побідкалися, посумували, знесли до церкви, хто що міг, і виплатили. І шойно віднесли гроші, як другого дня новий церковний податок.. Не було більше сили його сплатити й церкву запечатали, а священика арештували. От і залишилися без своєї церкви, – схлипнула мати.

– Ну, а дзвони хто забрав? – запитав Грицько.

– Державі треба міді, от і забрали до міста.

– Та ж це була власність громади, яким правом? – обурився Грицько.

– Все тепер, сину, державне, навіть ми державні, що хочуть, те з нами й роблять, – крізь сльози проказала зворушена мати.

– А дідів ставок держава залишила нам: селу, кажуть, залишили, щоб худобу було де напувати, – вискочив із поясненням Трохимцьо.

– Тільки рибу забрали до міста, залишилися самі жаби, – додав Тарасик.

Грицько з сумом слухав ці новини, дивився на обдертих своїх братів, що дивилися за кожним рухом його рук, чи не вийме ще якогось подарунка, і знову в нього виростало незадоволення проти наявних порядків і законів. Яке право мала навіть влада здійснювати церковні дзвони?

За цей короткий час у селі відбулися великі зміни. Непосильними податками ліквідовано заможніші господарства, а бідніше селянство було неспроможне обробити відібрану від заможних землю. Відчувається голод. Великі площі позаростали бур'янами.

Дідусь помер, а бабуню, за несплату податків, виселили з хати й цілий двір перейшов у власність села, у хаті відкрито читальню, а в подвір'ї пасеться чужа худоба. Сумно тепер у селі, – розповідала мати. Молодь тікає з села на заробітки до міста, а старі не в силі обробити землю. Та й що ж її обробляти, коли податкам нема міри; хто більше має, з того більше вимагають. Тепер усі змагаються якнайскорше стати бідняками й свідомо нищать свою господарку, – закінчила мати сумно зідхнувши.

Це переходовий стан – скоро все налагодиться і поліпшиться – потішав себе думкою Грицько.

– Тепер у селі сусід сусіда боїться, – помовчавши, продовжувала мати. – Повидумували якихось куркулів, середняків, підкуркульників та заможників. Поділили людей, і тепер усі ворогують. Кожний тиснеться до незаможників, а господарка гине.

– Ну, а ви як живете, маєте трохи хліба? – поцікавився Грицько.

– Та нас чомусь зачислили до середняків, мабуть тому, що дідусь був заможним, а може ще тому, що тримаємо корову, бо тепер корова в селі ціле багатство. У заможних давно корови повідбирали за несплату податків. На нас за податки не налягають. Як висипляться із хати ці дітлахи, – і мати посміхнулася, кинувши оком на дрібненьких дітей, – то й виконавці тікають. А ми, хвалити Бога, якимось не голодуємо. Але серце болить за інших. Тільки те й роблять виконавці, що тягнуть людей до сіль-

ради за несплату податків. А тепер ще видумали якусь позику й примушують кожного підписатися. І хіба не соромно позичати гроші у злидарів?

– Це нічого, мамо, держава саме росте й грошей треба. Ось за п'ять чи десять років, як зміцніємо, то всі житимуть, як у раю.

– Дай то Господи, – зідхнула знову мати. – Коли б тільки дожити до того раю.

До хати зайшов батько. Стомлено переступив поріг і очі його радісно блиснули.

– От і добре, що приїхав, а то думали – відцурався, – мовив він, скидаючи подертого кашкета. Руки його грубі, чорні, тяжкі. Пальці від праці вузлуваті. Грицько помітив, що й груди в батька колись могутні – тепер запали. Дуже змарнів батько.

– Приїхав, може трохи допоможу, – скупю посміхнувся Грицько.

– Мені вже тяжко допомогти, та й чи варто? Не в моді тепер господарства. А от коли б допоміг оцим стати на ноги, то було б добре, – мовив він, глянувши на дрібненьких дітей, – вчитися тепер треба, – докінчив батько якимось тяжко своєю думку.

– Ше рік, я кінчу школу й дістану добру працю. Тоді вже всіх сил докладу, щоб хоч двох-трьох вивести в люди, – поважно приобіцяв Грицько.

– Як там у місті, в університеті, не шарпають людей? – якимось стишено й насторожено запитав батько й пильно глянув синові в очі.

Грицькові від цього запиту зробилося перед батьком дуже незручно. Брехати він батькові не міг, а чи зрозуміє він правду? Чи зрозуміє, що контрреволюція перешкоджає відбудові робітничо-селянської держави?

– І в місті позалишалися вороги народу, попролазили вони й в університет. Тим то й в нас провадиться чистка, – поволі говорив Грицько, зважуючи кожне слово, і бачив, як у батька зводилися брови й витягалася худа шия. Очі враз потемніли й наповнились страхом.

– А тебе не зачіпають? – ще тихше перепитав.

– Та я ж не контрреволюціонер, – засміявся Грицько, – мене вже в партію прийняли.

– І ти пішов?

– А чому ж ні? Не могу я стояти осторонь, коли будується соціалізм. Ми ж, молоде покоління, мусимо допомагати старшим. Треба так зробити, щоб не було злиднів, щоб усі жили в достатках.

– І ти думаєш, що це зроблять? – насторожено перепитав батько.

– Партія до цього прагне, – відповів твердо Грицько.

Батько схилив голову, подумав, а потім спокволу відповів:

– Не вірю я, сину, цьому. Так, як родяться люди дурні й талановиті та здібні, так і житимуть по різному. Бачиш, сину, коли б держава заохочувала людей до багатства, то тоді й всі прагнули б до добробуту, а то якраз навпаки. Що бідніша людина, то в більшій пошані. То як же створити той добробут? Адже ж бідність – найбільша прикраса людини в сучасній громаді. Багатство – злочин?! Чи не так?

– Це в підході до минувшини, але наша держава мусить бути найбагатшою, – запевнив Грицько.

– Ти ж колись читав, що й фараони були багатіями, а скільки вони людей замучили під час будування своїх пірамід із золотими домовинами, щоб увіковічнити себе?

Батько мій таки мудрий, – подумав Грицько.

– Таке порівняння, тату, невадале. Фараони були капіталістами, а наша держава в руках пролетаріату. Керує державою не одна особа, а численна партія.

Батько безнадійно махнув рукою і відмовився провадити далі дискусію.

– Ну гаразд, гаразд! Може я і помиляюся, може справді багатіїв уже не буде, а всі стануть рівними з однаковим добробутом, але ти мені ще скажи, як там твої особисті справи, які успіхи в науці, чи не голодуєш там і чи... – глянувши на насторожених дітей, тихше запитав, – чи не питали тебе за дядька?

– Та й чого ж це мене будуть питати за дядька? – яось

безжурно відповів Грицько, а в самого в грудях холодком війнуло.

– То й добре, – голосніше сказав батько. А наш садок за цей час дуже звівся в гору. Зародив яблук, як обліпило. Думаю пасіку завести, вже один вулик придбав. Шо там буде далі – побачимо, а дітей хочу хоч раз нагодувати медком, – посміхнувся батько лукаво, примруживши очі. І знову в нього повеселішало обличчя, якось пожвавішав.

– Так, пасіка добра підтримка в господарстві, – погодився Грицько, – але біля бджілки треба вміти ходити, тоді вона даватиме користь.

– Та я оце хотів тебе просити, чи не дістав би ти в Києві підручника з бджільництва.

– Пошукаю, думаю, що дістану, – приобіцяв Грицько.

Так за гутіркою батько з сином дочекалися обіду. Мати поставила на стіл велику миску й діти, як горобці кинулись до столу. Одинадцять осіб. Тільки найменший, Омелько, ще здивовано дивився з коліски великими карими очима на цей дивний світ.

Після обіду Грицько з батьком пішов на господарку. Усе було так як залишив Грицько. Ті самі хліви, та сама огорожа, той самий віз. Тільки все це постарілось, похилилось, зносились. Тільки садок буйно розрісся. То велика підтримка в господарстві, ще б пасіку в садок поставити... Подивився Грицько й на задне колесо, що вихилялося вісімкою. Батько спиці пересипав сам, але шину в кузні довелось клепати з двох кусків – заліза дістати тяжко. Віз іще добрий. Так само батько звернув синову увагу на нову стріху на клуні. Сам зробив. Стоятиме тепер пів сотні років, – посміхнувся широко батько. Кожною дрібницею у господарстві хвалився синові, як дорослому, як грамотнішому від нього. У деяких випадках питався в сина поради й Грицько з великою радістю передавав те, що вичитав у книжках...

Місяць перебування в селі Грицькові пролетів, як один день. Йому було дуже приємно перебувати в постійному товаристві з батьком, що ставився до нього не звисока, як раніш, а як рівний із рівним, а часом і з повагою, як до грамотнішого.

У вільний від праці час, особливо в неділю Грицько відпочивав із книжкою в садку під яблунею у холодочку. Це був блаженний відпочинок. І хоч у селі був комсомольський осередок, але він туди ніколи не навідувався, якась невидима сила стримувала його. Усе боявся почути зненацький закид, що його дідусь куркуль, або що дядько воював проти червоної армії. Він навіть родичам боявся признатися, що вступив до партії, щоб ця вістка не попала в небажане середовище, яке живе наклепами й доносами. Цей постійний страх перед доносами переслідував Грицька на кожному кроці, хоч назовні він цього й не виявляв. За советськими законами його дядько затаврований і ця пляма може лягти й на нього. Тому він у селі не показувався на люди, шукав самотности. Але останнього тижня, у неділю, перед від'їздом до Києва, він вирішив відвідати дідів ставок, який колись так любив. За селом на безлюдді він як дзеркало блистів гладеньким плесом у зелені високих кучерявих верб. І хотілося ще раз на нього глянути.

Одягнувшись чистенько, він помандрував левадами через село, вибрався на поле й незабаром побачив верхів'я зелених верб. Спускаючись до ставка, він помітив, що між вербами на греблі щось біліє. Дівчата. Він помандрував ліворуч, обминаючи небажані зустрічі. Хто зна, що це за дівчата. Обравши між лозами зелений травничок, сів над водою і приглядався, як жваві коблики зграйками сновигали між осокою. Раптом він почув позад себе обережні кроки й стишений смішок. Він повернув голову і... занімів. Біля нього стояли дівчата. Чарівні дівчата в керсетках, вишитих сорочках, з польовими квітами на головах. Серед них найкраща дівчина насмішкувато дивилась на нього. Грицько аж зірвався на ноги, так був вражений цим видовищем. Чорнява дівчина відокремилась від подруг, наблизилась і дзвінко прошебетала:

– Не сподівався?

Щойно тепер Грицько впізнав свою молодшу товаришку зо школи. У грудях раптом спалахнуло приспане тепле почуття. Згадалися бездумні, бурхливі юнацькі роки, коли всі учні закохувались у своїх ровесниць, писали любовні вірші, тихенько зід-

хали й снили ночами. Таке почуття колись горіло у Грицька до Наді, яка оце наблизилась. Те солодке почуття давно вже за-
тмарилось Києвом, наукою, новими знайомствами й іншими ви-
могами життя. Та короточасна закоханість раптом тепер вибу-
хла з якоюсь дивною новою силою. Надя стояла така чарівна, що
її не можна було не любити.

– Де ж ви, себ то ти, тут узялася? – запитав Грицько, зу-
пиняючись перед нею.

Дівчата, що стояли збоку, переморгнулися і пішли далі.
Грицько залишився з Надею. Простягнув їй руку й потис тонень-
кі пальчики.

– Не сподівалась! Чесне слово, не сподівалась уже зустрі-
тись. Чула, що вже закінчуєш університет?

– Ше рік залишився. А ти що робиш? – запитав і приглядав-
ся до її смаглявого, як зріла мореля, свіженького личка, до її
гарних глибоких і великих очей.

– Я закінчила короткотермінові вчительські курси та й оце
вчителюю в селі. А де ж дінешся? – із сумом додала.

– До ВИШ'у не пробувала?

– Мати хвора, а батько, сам знаєш, давно помер. Так і че-
каю своєї долі в селі, – і глипнула на Грицька великими очима.

Гарна дівчина, – подумав Грицько. І як це так, що я за неї
цілком забув.

– Та ще може доля і в селі тебе знайде, – посміхнувся він
загадково.

– Надю! Ти залишаєшся чи ні? бо ми йдемо! – гукнули дів-
чата.

– Почекайте, зараз іду! – відгукнулась вона й дивно ше
раз подивилась на Грицька.

– Шкода, Надю, що ти поспішаєш. Давно вже не бачились, –
журно мовив Грицько.

– Пиши, я радо відповідатиму. А тепер бувай здоровий! –
посміхнулась і побігла за дівчатами.

Грицько тужливо дивився їй у слід, немов би щось втратив
на віки. Повернувся і помандрував додому. Ці веселі, гарні дів-
чата розворушили в нього спогади минулого й якомсь тоскно ста-

ло на душі. Ані ставок, ані луг і верби, співи пташок, тепле проміння сонця нічого його не радувало. І сам не знаходив причини цього сумного стану.

Повернувшись додому, почав складати речі.

– Ти це куди збираєшся? – стурбовано запитала мати.

– Поїду до Києва, – сумно зідхнув. – Може я там за цей тиждень ще трохи зароблю грошей.

– Ти ж казав, що поїдеш у середу.

– Передумав. Однак, вдома й самі без мене справитесь, а в Києві я щось зароблю. Скажіть, чого ви найбільше потребуєте?

– Діти всі босі, і може батькові валянки. У зимі дуже дошкульє ревматизм.

– Пришлю, обов'язково валянки дістану, – приобіцяв, вийшов на двір і попросив батька відвезти його на вокзал. Батькові навіть зручніше. Не гаяти дня серед тижня.

* *
* *

В інтернаті Грицько застав великі зміни. Дід Панас сказав, що Червоний забрав речі й виїхав; кажуть, що вичистили його. Поки що він буде мешкати в кімнаті сам, бо в гуртожитках звільнилось багато ліжок.

Ця вістка приголомшила Грицька. Та ще більше він злякався, коли йому дід Панас, з добродушною посмішкою, знову подав конверт із зеленою обвідкою.

– Скучає за вами красуня, – посміхнувся лукаво дід Панас.

У Грицька забило дух. Тремтячими руками розтяв конверта й витягнув довгастий аркуш паперу із зеленою облямівкою.

Товаришу Дубчак!

Ти вже остаточно в міцних тенетах. Будь обережним!

Твій щирий друг.

– Погань! – гучно вилаявся Грицько. І хто це чатує на мою душу? Хто мені загрожує? Звідки чекати небезпеки, щоб боронитися? – тривожно думав він, перечитуючи листа. Раніш мав підозру, що це Червоний тероризує його. Тепер ця підозра відпа-

дає. То хто ж чатує на мене? Де ворог? А може вже й мене викликали з університету? – шибнула думка й Грицько вискочив із гуртожитка. У коридорі зустрів діда Панаса й запитав, чи не викликали його до інституту. Дід Панас заперечливо похитав головою. Грицько не заспокоївся. Побіг далі. У навчальній частині інституту обережно запитав секретарки про останні новини. Попросив проглянути списки звільнених з інституту. Переконавшись, що його прізвища там не було, вийшов. Помандрував на Бесарабку. Зайшов в одну крамницю, другу, третю. Дитячого взуття не було. Похнюплений мандрував хідником у напрямі Дніпра, коли назустріч усміхнена Дора. Побачивши Грицька, висмикнула руку з-під пахи якогось товстезного коротконого чоловіка, щось йому сказала й поспішно наблизилася до Грицька.

– Грицьо, де ж це ти так довго пропадав? Я вже кілька днів тебе шукаю, – веселенько проказала.

– Був у селі. Відвідав родичів. А в тебе що за пильна справа, що мене шукаєш?

– Хотіла тебе порадувати, що Облпарком затвердив тебе кандидатом партії. Вже й квиток тобі виписано.

Грицько повеселішав, увесь страх розвіявся.

– Дуже дякую за приємну новину. Уже й не знаю, чим тобі віддячити.

– Як же там село на „нашій Україні”? – запитала Дора напівжартома з посмішкою.

– Село, як село. А я оце бігаю братікам взуття на зиму купити, щоб до школи мали змогу ходити.

– Хочеш моєї допомоги?

– Грішми? Не знаю, коли поверну.

– Протекцією. Мій знайомий – директор універмагу на Хрещатику. Якого розміру черевички потребуєш для братів?

– Від п'ятьох років до дванадцятьох, сім або вісім пар, – посміхнувся Грицько.

Дора здивовано підкинула брови.

– Ти не жартуєш?

– Вісім братів і одна сестричка та наймолодший ще в колісці.

– Ходім! – рішучо мовила Дора й потягла Грицька до універмагу.

В універмазі Дора залишила Грицька, а сама побігла в контору. За кілька хвилин вийшла з високим статечним чоловіком із посивлою головою і випещеним обличчям.

– Це директор універмагу, товариш Кац, знайомся! – звернулась Дора до Грицька.

Грицько сказав своє прізвище й подав руку.

– Напишіть мені, товаришу Дубчак, яких розмірів черевики ви хочете мати й скільки, – діловим тоном попросив директор і повернувшись до Дори, продовжував розмову.

Грицько вихопив із бічної кишені записник і почав писати. Така нагода трапляється раз у житті. Щоб директор не подумав про нього лихого, він написав тільки шість пар, зробивши кривду іншим своїм братікам.

Товариш Кац узяв папірець, подивився разом з Дорою і та щось йому шепнула. Директор пішов. За кілька хвилин із контори вийшла дівчина й подала Дорі рахунок. Грицько глянув і завмер. У рахунку стояло шістнадцять пар черевиків і чоботи.

– Доро! Тут трапилась помилка. Я просив шість пар.

Дора засміялась.

– Грицю, не будь наївним. Це я десять пар від себе додала. Дарунок твоїм братам і родичам, а чоботи для твого батька, – насмішкувато звела брови.

– Доро! Але ж гроші! Така сума не співзвучна моїй кишені! – засоромлено промимрив.

– Знаю... ні слова більше. Розрахуюсь я сама, розумієш?

Грицько вдячно подивився і нічого не відповів. Тоді Дора вхопила його за руку, відвела в куток і, притягнувши до себе, цмокнула в самі уста.

Грицько від несподіванки мало не впав. Стояв і спантеличено кліпав очима.

– Розумієш? – засміялась Дора.

– Як баран в аптеці.

– Я люблю тебе, чортку мій дорогий!

Грицько вхопив Дору в обійми й тричі спонтанно й палко цілував

— Дорочко, чесне слово, люблю! — задихано прошепотав їй на вухо.

— То давай одружимося! — запропонувала вона зненацька.

— Підеш за мене? — ошелешений запитав.

— Хоч зараз! — збуджено проказала й пригорнулась до Грицька. Він чув під руками легеньке тремтіння її тіла. Якийсь дивний вогонь передавався йому від Дори крізь тоненьку шовкову блюзочку. Він знову цілував її в уста, і вона не пручалася. Позаду них хтось хіхикнув. Дора хутенько відірвалася від Грицька, поправила зачіску і швидким кроком підійшла до каси. За хвилину повернулася із оплаченим рахунком. Подала рахунок продавцеві. Продавець прочитав і десь метнувся. За чверть години повернувся із великим пакунком і подав Дорі. На полицях взуття ніякого не було. Тут таки в універмазі Дора написала на пакунку Грицькову сільську адресу й здала у поштовому відділі універмагу. Взявши Грицька під руку шасливі вийшли вони на вулицю.

* *
* *

Грицько повернувся до гуртожитку пізнього вечора. У голіві шуміло, світ перед ним крутився і хотілося співати. Усе сталося так несподівано! Події чергувалися керовані не розумом, а покликком серця. Іще вчора розмовляв із Надею, яку прирік собі думкою, як супутницю життя, товаришом праці, доброю дружиною. А тут раптом Дора. Світ запаморочився. Він дав згоду одружитись. І як він міг на це зважитись, не закінчивши освіти, без матеріяльних засобів, без згоди батьків? А як же з Надею? Надя! Прекрасна Надя! Дівчина, що виросла серед чеснот, без фалшу, підступу й обману. Дівчина, яку судила йому сама доля, а він, занурившись у науку, забув про неї. Він почуває, що тільки з Надею був би шасливий, що тільки вона дала б йому все, що має, без надуми. А тут обіцяв одружитися із Дорою, обіцяв несподівано, спонтанно, не подумавши, за спалахом юнацької крові. І тепер кінець, відступу не може бути. Дора всесильна, Дора напевно злобна й мстива. Але Дора на правду здібна, розумна, повна енергії, хитра й гарна. З такою ніколи

не загинеш. І що ж тоді робити, і як же це все сталося? Чи це щастя, якому радіти, чи моя загибель? Хто підкаже, хто виведе на правильний шлях?

Такі думки клекотіли в його голові нерозгадано, безпомічно й безпорадно. Повернувся до гуртожитку розгублений і стомлений. Здавалося, що він пережив якусь приголомшливу життєву подію. Занепокоєний і одночасно безмежно щасливий він вирішив як можна далі відтягнути одруження і розібратися в подіях, що визначають долю його життя. Роздягнувся, ліг і зразу заснув.

Другого дня, ще вдосвіта, прибігла Дора. Переступивши поріг кімнати, радісна й збуджена, жвава й щаслива, з променистими очима кинулась у ліжку, просто до Грицька в обійми. Грицько цупко пригорнув її гаряче тіло до самого серця і цілував. Його щастю не було меж, біля грудей лежала богиня краси, що належала тільки йому. Він дихав запахом її кучерів, цілував білу шию, любувався пружкими грудьми, безборонно качався з нею по ліжку, і обоє дзвінко, як щасливі діти, реготались. Але Грицько все ще мав у думці Надю, тим то був соромливий, нерішучий і далі поцілунків любови не допускав. Переступивши цю заборонну межу, йому довелося б остаточно зректися Наді, та й крім того, як це може сприйняти Дора, може образитись, може піти й ніколи не вернуться. Так цілуючись, вони пережили першу бурю гарячого збудження і втомлені заспокоїлись. Дора призналась, що вона вже розповіла батькові й матері про їхнє кохання, про бажання одружитися, про їхнє щастя. Батьки дуже зраділи, дали згоду. Запрошують тебе завтра на вечірній чайок. Ходім же, мій дорогенький лицарю, до міста й купимо тобі відповідне вбрання, щоб ти був козаком над козаками, моїм серценосцем. Що ти на це, золотенький, скажеш?

— Серденько моє! І що ж ти оце видумала? Та ж у мене в кишені ні однієї копійки, та ж я зовсім не готовий до такої складної подорожі! Подумай тільки, Доро, інституту не закінчив, батьків не повідомив, грошей не маю, і як же я буду тебе утримувати? Усе це виходить якось по-смішному, по-дитячому, безглуздо й навіть дико!

– Ти просто провінційний профан! Утримувати?! І хто тобі сказав, щоб ти мав мене утримувати? Мені здається, що твоя голова набита половою. Ось одружимося і будемо щасливо жити! Будемо вчитися, розважатися і брати від життя все, що треба. Батько все знає, і ти не журись. У нього грошей більше, як у біса. А зараз ходімо купувати вбрання.

– Куди ж ми підемо, коли всі крамниці світять пустою?

– Май Ґод! Який же ти короткозорий! Та ж мій батько директор торговельної бази, чи ти в цьому щось кумекаєш?

– Та не вже? – сторопіло вигукнув Грицько, – оце те фунт лімонаду! Ну, коли так, то я розумію. Веди мене хоч до лазні, я твій покірний раб, – засміявся, одягаючи якусь куцевейку. Дора міцно підхопила його під руку й вони із сміхом щасливі пішли до міста.

* *
* *

Сонце хилилося на захід і кропило вечірньою соромливою позолотою, високі бані церковних дзвіниць, а блаженна прохолода поспішно витискала з широких вулиць літню спеку. Грицько в новісінькій білій сорочці, темно-синьому коверкотовому костюмі, з хусточкою у лівій бічній кишені, зупинився перед широкими дверима й двічі повернув металеве вушко. Дзеленькнув дзвінок, і за хвилину двері широко відчинились. Дівчина з білим фартушком і блакитною косинкою на голові чемно запитала:

– Ви до кого?

– Мені до Заболотної Дори.

– Прошу, заходьте! – ввічливо зробила нахил головою, ще ширше відчинивши двері.

Грицько переступив поріг і зупинився на м'якому килимі в широкому коридорі, де всі стіни були обвішані гобеленами. Будинок був просторий одноповерховий, розділений коридором на дві половини. У кінці коридору, крізь скляні двері, виднівся великий парк. Праворуч і ліворуч блистіли нікелем клямки на широких і високих дверях. Грицько глянув у високе люстро біля дверей і не впізнав себе. Це був красунь, європейського стилю джентлмен, в якого легко залюблюються на балах дівчата.

Увійшла радісна Дора. На ній скромна біла блузочка, синя спідничка, як у гімназисток із шлейками через рамена й чорний фартушок. Виглядала дрібненькою, як дитина. Дора чудесна! – усміхнувся про себе Грицько.

– Добридень, Грицю Петровичу! Заходьте! – мовила вона, простягнувши обидві руки й вхопивши Грицька, повернула до люстра. Обое замилувано глянули на свої відбитки в люстрі й посміхнулись. Бездоганна пара. Грицько широкоплечий, з буйною чорною чуприною, в темно-синьому костюмі з темно-зеленою краваткою на білосніжній сорочці.

– Мій любий орлику! – замилувано прошептала Дора й притисла Грицькову руку до своїх грудей. – Ходімо! Батько чекає! – проказала, і вони дрібненькими кроками пройшли в кінець коридору, відчинили праворуч широкі двері й перед ними блиснула електрикою велика зала. Під стінами крісла з високими старомодними спинками, а посередині кімнати оріхового дерева круглий стіл. Біля столу, у глибокому м'якому кріслі сидів товстий чоловік з газетою перед очима. Шойно вони зайшли до залі, чоловік повільно підвівся. На ньому чорний костюм, бездоганно біла сорочка з старомодною накрохмаленою манішкою і коміром, запнутим шпилькою із двома діамантами. Високе чоло й довгий горбатий ніс трохи спотворювали це кругле мале обличчя із відвислим підборіддям. Грицько страшенно розчарувався. В його уяві директор торговельної бази, батько чарівної Дори, мусив би бути статечним, високим, широкоплечим гарним чоловіком із вишуканими манерами. А від столу підвівся низенький, опуклуватий, миршавенький чоловічок із сльозливими маленькими очима.

Дора підвела Грицька до батька й проказала:

– Папа, це мій наречений, Грицько Петрович Дубчак. А це мій татусь, Давид Соломонович. Знайомтеся!

Грицько подав руку й відчув у своїй долоні дотик холодних пальців короткої руки свого майбутнього тестя.

– Вітаю, вітаю дорогого гостя у своїй оселі! – промовив урочисто Давид Соломонович, посміхаючись вставленими зубами.

Після привітання Грицько розгублено подивився на Дору. Він не знав, що ж його далі робити.

– Сідайте! – показав Давид Соломонович на крісло проти себе. Поруч із Грицьком сіла Дора. У Грицька в голові шуміло, аж тепер він збагнув, що його майбутній тесть справжній жид. І як він не догадався раніше? Він ніколи не міг припустити, щоб така чарівна дівчина, як Дора, з шляхетними рисами обличчя, була жидівкою. Сто знавців расових відмінностей ствердять, що Дора – може бути українкою, росіянкою, гречанкою, а навіть циганкою, але ніколи не жидівкою... І куди ж це я потрапив? Та ж у селі, як довідаються, що моя наречена – жидівка, засміють. Не тільки в нашому численному роді, а й навіть у цілому селі історія не знає випадку одруження українця з жидівкою. Мати відцурається, батько сплюне, усі родичі сміятимуться. А Надя, Боже мій, що станеться з Надею? І як його звідсіля утекти? – спалахнула безглузда думка. Але в цю мить перед очима виринув комсомол, партія, інститут! Усе полетить до чорта за одним помахом Дориного пальця. Ці шалені думки, мов вогненні мечі, рубали його серце, нівечили душу, палили почуття і готові були вибухнути, як вулкан. Він був свідомий, що його почуття сьогодні цілковито пошматовані, роздерті, огиджені. Що його амбіція збештана й потоптана, що сам він зневажений і осміяний. У цій гіркій розпуці Грицько, шукаючи рятунку, повернув голову до причинника цього зла, до Дори. Дівчина сиділа зарум'янена, як троянда, радісна й щаслива. Відчувши на собі Грицьків погляд, вона повернулася і блиснула такою чарівною посмішкою, що у Грицька ввесь смуток, як туман під промінням тепло-го сонця, враз розплився. Такої гарної, чарівної дівчини другої у світі немає, – заспокоїв він себе.

– Ви що, Григорію Петровичу, п'єте, – горілку, коньяк чи портвейн? – діловим тоном, з урочистою посмішкою, запитав Давид Соломонович, ставлячи на стіл тацю з численними пляш-ками.

– Мушу признатися, Давиде Соломоновичу, що в алкоголь-ній кулінарії жодної практики не маю, - ввічливо відповів Гриць-ко.

– Це зле, зовсім зле, Григорію Петровичу, – жартівливо завважив Давид Соломонович.

– Така зустріч, таке знайомство, такі великі справи без горілки не можна вивершити, – говорив він трохи горловим, але надзвичайно приемним тембром голосу. – Ви вступаєте в широкий світ, у ділове товариство, де все розпочинається і кінчається чаркою. Тим то таким людям, як ми, треба вміти пити, – повчав він майбутнього зятя.

– Та вже, як на те пішло, сьогодні, коли в моєму житті започатковуються такі великі знайомства, то я вип'ю, але тільки горілки, – погодився Грицько й побачив як Дора згідливо посміхнулась.

Давид Соломонович статечно й неквапливо налив дві високі чарки горілкою, а широкий кришталевий бокал наповнив вином.

– Пам'ятайте, – по змовницькому прищурих Давид Соломонович око, – що жінок до горілки призвичаювати небезпечно. Жінкам слід давати по маленькій порції молока, трохи більше можна налити чаю, ну й часом... можна почастувати квасом.

– Папа, то деж тоді рівноправність, – засміялась Дора.

– На праці, дитино моя доросла, рівноправність у праці. Але досить філософії, давайте вип'ємо! – і Давид Соломонович урочисто підніс чарку з горілкою.

Грицькові тесть почав подобатись своїм гумором, невимушеною поведінкою і особливо м'яким тембром голосу. Він узяв чарку й звівся на ноги.

– Ми тут, Григорію Петровичу, самі й будемо відвертими. Я вже вас уважаю за свого, ви становите нашу сім'ю, вливаєтесь у середовище, яке стоїть у проводі. Незабаром і ви станете за керівницею влади. Не думайте, що кермо влади приходить само, що високе становище подається на таці з рушником. Ні! За владу, за провідне становище треба боротися, часом жорстко. Але я вам до послуг. Треба вам, Григорію Петровичу, знати, що між нами, ще поки збудується комунізм, гроші матимуть велику рушійну силу. Гроші – це сила! Ці золоті чи срібні кружальця, чи навіть, як у нас, паперові еквіваленти, відчиняють найтяжчі двері. Розуміється, протекція завжди мала й матиме

колосальне значення. Протекцію я вам зроблю. Найду й зорганізую. Доня у мене одна, а ви, Григорію Петровичу, другий. Я вам, діти, від щирого серця бажаю долі й щастя! Я безмежно радію, що моя єдина дочка саме вам, Григорію Петровичу, віддала своє серце, своє добре дівоче серце! То вип'ємо за ваше щастя!

Давид Соломонович урочисто цокнувся високо піднятою чаркою із Грицьком та Дорою і випив одним духом. Випив і Грицько. Він стояв і слухав тестя так, як слухають церковну проповідь. Він розумів, що його, поза власною волею, вже одружують з Дорою, хоч він і словом не заікнувся просити Дорині руки, не висловив бажання мати її за дружину. Все робиться якось дивно, по казковому. А може воно так і водиться у великому місті?

Дівчина в біленькому фартушку принесла чайне накриття. Тепер Грицько побачив, що то була наймичка, при законі рівноправності – наймичка. Чайне накриття коштовне, дороге; такого Грицько ніколи не бачив. Суміш старовинного китайського фарфору й срібла. Дівчина якось насмішкувато спідлоба глигнула на Грицька, і він у цьому погляді помітив немов би кепкування, якусь зневагу.

Дора дбайливо підсунула до Грицька кришталеву вазочку з цукром, фарфоровий кухлик із вершками, срібну тацю із коржиками. Вона подивилася Грицькові в самі вічі й мов би благала дати батькові відповідь, позитивну відповідь, вдячну.

– Я вам, Давиде Соломоновичу, безмежно вдячний, – мовив Грицько, і побачив, як у Дори спалахнули радістю великі очі й по обличчі розплився рум'янець задоволення, – за ваші гарячі обіцянки допомогти. Я справді щойно підвожуся на власні слабкі ноги, і в цьому бурхливому водовороті життя легко міг би втратити орієнтацію і точку опору. Ваші батьківські прояви ласки й опіки навіки залишаться у моїй пам'яті, у моєму серці. Але я певен, я вірю, що ми – я і Дора – зуміємо самі пробити собі шлях до щасливого майбутнього. Покладатися на чужу допомогу – це значить, не вірити у власні сили. Крім того, кожний ваш княжий дар до чогось зобов'язуватиме, а я хочу бути віль-

ним. Зокрема – я маю інші пляни. Я не шукаю провідного становища, чи влади. Я хочу бути чесним ученим або корисним педагогом. Я хочу заробляти на життя без протекції, – спокійно висловив свої погляди Грицько й бачив, як Дора хмурила брови й як з її лица сповзав рум'янець.

– Ваші бажання, дорогий Григорію Петровичу, шляхетні й подивугідні, – з улесливою посмішкою, вкрадливим тембром голосу мовив Давид Соломонович. – Але само життя, таке вічно мінливе, із неспокійними закрутами підкаже вам шляхи мандрівки. Та й сам час і течія шаленого бігу часу дещо підкажуть. Час – мудрий учитель! А тому даймо право подіям самим підказати вам на засоби для життя. Випиймо іще по одній за здійснення ваших мрій! – закінчив Давид Соломонович, і наповнив чарки.

Після того, як і цей тост завершився, Давид Соломонович звернувся до Дори:

– Що ж ти, моя єдина дочко, скажеш про шляхи майбутнього?

– Я, папо, готуюся бути покірною помічницею і вірним соратником свого чоловіка. Я хочу своєю поставою і вірністю чоловікові принести в хату щастя, – відповіла Дора, скромно посміхнувшись у бік Грицька, щоб цим благословенним поглядом полонити його душу й серце на віки вічні.

– Ось яку мені Бог послав дружину! – подумав Грицько замилувано глянувши на Дору. – Ось як виховують своїх дочок жиди. Тому то жидівки й приносять щастя в жидівські родини.

– Так, так, моя дитино, – притакнув Давид Соломонович, – ти добре кажеш. Я вірю, що ваше життя потече між медовими берегами молочком із вершками. То давайте ще раз закріпимо ці ваші бажання чарочкою горілки, – примруживши хитро оченята, мовив уже на підпитку Давид Соломонович, у третє наливаючи чарки.

Від повені вражень, від випитих чарок у Грицька в голові також завис туман. Треба було б уже відмовитись від чарки, але така урочиста подія... випив і третю. Потім чайок із коржиками та вибагливим печивом. Однак Грицько намастив собі скибку хліба червоним кав'яром і цим трохи приглушив гостроту алкоголю.

– Мушу вас, Григорію Петровичу, перепросити за відсутність моєї дружини, – сумно спохватився майбутній тесть, сьорбаючи чайок. – Дружина занедужала й шкодує, що не може взяти участі в такій урочистій зустрічі. В наступний раз познайомитесь.

– Запізнайся, Грицю, з мамою на малюнку, – мовила Дора, гордо показавши рукою на великий портрет молодої красуні у повний зріст, що висів у золоченій рамі на стіні. Газова шарфа на голові, легенько зіп'явшись на чорних кучерях, надавала смуглявому обличчю цієї красуні якоїсь чарівної легкості й це збільшувало подібність до Дори.

– Гарною була ваша мати, – мрійливо мовив Грицько, прикипівши поглядом до портрета.

– Вона ще й тепер гарна, – додала Дора, пишаючись своєю мамою.

– Дозвольте мені, дорогі діти, залишити вас, – сказав Давид Соломонович звівшись на ноги, – я тільки хотів ще свого гостя трохи розважити, – звузивши очі, хитрувато сказав тесть і дістав із гардеробу скриньку, обтягнену оксамитом. Обережно відкрив і перед очима заблищали різномодні військові та службові гудзики з мундирів. Тисяча металевих гудзиків. Грицько здивовано підвів погляд на майбутнього тестя. Він усе думав, що Давид Соломонович цікавиться тільки високими проблемами, – політикою, комерцією, а тут... гудзики.

– Це моє замилування із дитинства, і тому таке дороге, дороге пам'яткове до минувшини. Кожний гудзик має свою історію, – спокійно говорив Давид Соломонович перебираючи тонкими пальцями гудзики. Він узяв гудзика з мундира вояка Наполеонівської армії, що мандрувала українськими землями до Москви, а потім... падала, конала, стелила трупами зворотний шлях.

– Цікава колекція, – погодився Грицько, розглядаючи гудзика, на якому було написано, що цей металевий свідок із вушком і великим хрестом, був прикрасою мундира озброєного хрестоносця у середньовіччі.

– То залишаю вас самих, – нарешті проказав Давид Соломонович, подав Грицькові холодну руку й неквапливо вийшов із

зали до бічної кімнати. На порозі зупинився і ще раз офіційно сказав: – від сьогодні, Григорію Петровичу, мій дім – ваш дім. Заходьте! – і зник.

– Грицю! Чуєш? Батьківське благословення! Серденько мого! – і ухопивши в обійми притиснула Грицька до грудей.

– Доро! А що, коли б батько відмовив?!!

– То я б його покинула, назавжди! Ми побралися б і відокремились, – палко проказала й цмокнула в шоку. Зашарілася і кинулась до грамофона.

Грицько, оповитий чарами, мов би пливав у якомусь тумані.

З грамофона ніжно поплила українська пісня: „ В чарах кохання моє дівування” ... Усе діялось, як у казці. Кожна побачена річ, кожне почуте слово викликало подив і захоплення. Десь відійшли в безвість сумні події, турботи, хвилювання і прихований страх. Тут було, як у раю...

Дора присіла й притулилася до нього, схиливши голівку на його груди. Обоє слухали ніжне сопрано з грамофонної труби. Коли пісня скінчилася, Дора повела свого нареченого в кімнату, де вони житимуть. Порадитись, яку меблю ще придбати, чого ще бракує, що замінити, що додати до затишку.

– Це моє вузьке ліжко доведеться замінити на двоспальне, як ти думаєш, моє серденько?

– А певно, що треба двоспальне, – червоніючи погодився Грицько.

– А другу шафу для твоєї одєжі поставимо ось тут, – показала вона в кут рукою.

– Та можна й тут, – згідливо посміхнувся він. Потім Дора показала батькову бібліотеку. Стоси книжок, російською, польською, німецькою, французькою та жидівською мовами. Жодної української. Потім Дора показала портрети своїх предків, що збереглися дотепер. Показувала старовинні реліквії, статуетки, перстні, дзеркальця, посуд, тощо. Оглянувши всі ці родинні скарби, Грицько з вдячністю поцілував Дору в щічку, яке вона сміливо підставила, як майбутньому чоловікові, побажав їй спокійної ночі й пішов додому. Домовилися завтра піти в театр.

На дворі зависла темна ніч. Світло скупих ліхтарів сиро-

тливо блимало жовтуватими плямами на перехрестях вулиць і навівало якусь тугу. Вечір, проведений в домі Дориної родини залишиться у пам'яті на все життя. За один вечір він перейшов цілу школу. Усе наче б то було просто, широко, гостинно й урочисто, а в той же час насторожено, недовмлено, приховано, і від цих спостережень тривожно брентить у грудях. Здавалося, що він щось безнадійно втрачає, втрачає сам себе, віддавав свою долю Дорі, хоч вона й обіцяла служити йому. Він ішов хідником, освітленим електрикою, а перед очима марилось. То ясною зіркою посміхається Дора, то виступає добродушна постать тестя, а то... якась тінь, чорна потворна тінь, що заступає й Дору й тестя. Аж моторошно! Чи любить Дора його щиро? Чи поважатиме його знедолену матір і батька, простих і чесних селян? Чи шануватиме наші традиції? Усі ці питання якось не послідовно накопичувались і ятрили душу. Викликали глибокий неспокій. Він знав, що жиди міцно тримаються своїх традицій, звичаїв, культури, що їх вони пронесли крізь тисячоліття в чужині. Поруч із тим також знав, що жиди, віками перебуваючи в Україні, з українцями, постійно зневажали українців і підтримували із сильнішими – москалями. А як же телер буде з Доркою? Дарма, що комуніст повинен ставитись одноково до всіх національностей. Практика показує, про що замовчується, що росіянин завжди має першість, а за росіянином жид. І найголовніше, про що слід було б із Доркою наперед в'яснити, як будуть вони виховувати дітей?

З такими важкими думками Грицько пішки дочкавав до інтернату, роздягнувся і поспішно занурився головою у заялозену подушку. Довго перекидався на твердому матраці й ... заснув. І цілу ніч снилась йому скромна й чарівна білявка Надя.

* *
* *

Подія із одруженням неблагально наближалась до завершувального кінця, густим плетевом облутували розгубленого Грицька. Коли він бачить веселеньку Дору з чарівною посмішкою, то наче хотілося б як найшвидше пристрасно обняти її навіки. А коли він насамоті, у голову лізуть різні роздуми, і на-

назріває рішення – перепросити й розійтись. Але ці самотні Грицькові години були такі обмежені, що ніколи було поважно думати. Після лекцій вони постійно разом. То блукають у парку, то просиджують у театрі. Повернувшись до інтернату, зразу засипав. Та ось одного разу, повернувшись із інституту до інтернату, Грицько застав аж два листи. Один від батька з села, а другий від Наді. Розтяв конверта від батька й почав читати. Лист писаний на аркуші, вирваному з учнівського зошита рукою матері. Якось приємно стало на серці від матиного почерку. І хоч писала мама незграбно, бо вчилася тільки три роки в Церковно-Приходській школі, але літери були виразні, і висловлювалася ясно:

Дорогий Синочку!

Від Твоєї посилки з взуттям дітям, у нашій зажуреній темній хаті зробилося радісно й ясно, як на Великдень. Діти радіють, що тепер у зимі всі підуть до школи й не відставатимуть в науці. Коли діти одягнули черевички й у неділю вийшли на вулицю, то всі діти з цілого кутка збіглися дивитися. А що вже батько – то місця в хаті не знаходив. Узув чоботи, пройшовся до порога, а вони, як наречена співають, порипуючи. Чоботи наче міряв, саме на дві онучі. Узимі тепер не буде стогнати від ревматизму. Спасибі Тобі, дитино, за таку велику ласку. Ми тільки потерпаємо, – де Ти взяв стільки грошей? Хай Бог Тебе охороняє від нечесних вчинків. А коли заліз у борги, то ми щось тут продамо й вишлемо гроші. Щоб та чесна людина, яка позичила Тобі, не чекала довго...

– Не чекатиме, – посміхнувся Грицько, згадавши Дору, що своїм дарунком принесла його родині таку радість. Гарну буду мати я жінку, ще не одну радість зробимо батькам у селі. Хай знають, якого сина мають, – міркував він, і ці думки приємно лоскотали почуття, улягалися, устоювалися, як медовий напій.

Ми похвалилися сусідам, – писала далі мати, – що це Ти нам прислав, і всі люди заздять, що маємо такого сина...

– І далі будуть заздрити, – знову посміхнувся Грицько.

Коли вже Тобі сину так добре там ведеться, то може спроможешся і на одежину якусь дітям на зиму. Ти ж сам знаєш, що одна свитина на двох старших і та перешиита з моєї дівочої. Коли трапиться там якась фуфайка, або піджак, то я вже вдома сама до плеча піджену котромусь. Восени продамо городини, то вишлемо Тобі допомогу розрахуватися з боргами.

– Не потрібно висилати, сам упораюся, – метнув він думкою. Далі в листі мати просила хоч одну пару кусків мила, ниток і голок, бо в районному місті цих скарбів не знайти. Потім ідуть подяки від братів і підпис мами: *Тетяна.*

Грицько обережно згорнув листок, заховав у конверт і поклав до течки. Радісно було, що він ще не закінчивши школи, а вже має змогу допомогти рідні, і все це завдяки дорогенькій Дорі. Відсунувши течку, побачив другого конверта. Взяв до рук, оглянув уважно, намагаючись відгадати зміст, і неквапливо розтяв конверта. Було трохи прикро від цього несподіваного листа, що може зіпсувати йому всю романтику з Дорою. Грицько розгорнув аркуш і почав читати:

Добридень Грицю!

Не сподівався? Я так і знала, що здивуєшся. Чогось тепер люди хутко забувають своїх друзів. Тебе там, у Києві, напевно вже якась краля добре обслуговувала та заплутала в павутинні, і Ти забувся за друзів...

У Грицька болісно тьохнуло в грудях. Хороша дівчина Надя, щира й чесна, – подумав він.

А я Тебе, Грицю, як побачила біля ставка, то аж затрусилася, аж серце підскочило. Хотіла побалакати, дуже хотіла, і є про що нам порозмовляти, але Ти був такий байдужий і неуважний, що я соромилась, не посміла поділитися думками. А тепер нарікаю на свою нерішучість... але в мене до Тебе є ділова справа. Мені треба для школи підручників українською мовою, для всіх класів. У нас позасідали в повітовій Наросвіті москалі та жиди, і всі українські під-

ручники поховали, а сунуть нам навмисно російські. Діти просто мучаться. То я Тебе, Грицю, дуже прошитиму, метися по книгарнях і напиши мені все, що там є українською мовою. Може мені пощастить щось придбати для нашої школи. Оце й все, що я хотіла Тебе просити. Пиши, Грицю, я радо буду відповідати.

Надія

Грицько тяжко зідхнув. Отаку б мені мати дружину, – сумно подумав. Він відсунув перший аркуш паперу й взяв другий.

Ще хочу Тобі написати, – продовжувала Надя, – як доброму колишньому товаришеві в школі, про один дуже цікавий твір. Оце щойно прочитала повість Бориса Антоненка-Давидовича під назвою „Смерть”. Прочитала цей правдивий твір, написаний саме на часі кров’ю серця, полум’ям душі й аж моторошно мені стало. Боже! Яких жахливих виродків має наша нація. Мабудь жодна інша в світі. Ти, очевидно, читав цю книжку, а коли ні, то обов’язково прочитай. Тобі ця повість, як і кожному українцеві, що вступає до комуністичної партії нагадає, що треба бути не тільки комуністом, а й Людиною, Людиною із великої літери. Пишу це, бо чула, що Ти тепер комуніст. Борис Давидович у своїй повісті „Смерть” вивів українського інтелігента, Костя Горобенка, що був активним прихильником української влади під час УНР. Після прогрі й відступу армії на чолі з отаманом Петлюрою, він вирішив бути добрим комуністом і просунувся в партію. І щоб здобути довір’я в компартії, бути там „своїм”, стає таким страшним яничаром, що готовий розір’яти Україну, розстріляти рідну матір. І він розпинає і розстрілює. У якомусь божевільно-фанатичному екстазі нищить усе українське. Нищить бібліотеки, конфіскує в людей піяніна, наукові прилади, мікроскопи й безжалісно нищить. В догоду окупантам увесь час марить стати правдивим комуністом, прагне в новому советському житті бути при владі, купити це становище в компартії кров’ю своїх

земляків і смертю власного народу. Заслужити довір'я в партії розстрілами петлюрівців та безневинних українських селян-куркулів. І коли я прилянула до теперішніх верховодів комуністів та комсомольців, то переконалась, що таких зрадників, як Горобенко та Гарасименко знайдеться у кожному хуторі, селі, містечку, а про місто вже й не кажу. Сотнями й тисячами стають у ряди партії, і щоб вислужитись, розпинають рідну націю. І страх мене огортає від того, що буде далі. Тому, прочитавши цю книжку, я згадала про Тебе й пишу цього листа. Прочитаєш цю книжку, напиши мені свої вражіння.

Н.

Грицько сидів, як задубілий з листом у руках. Він був приголомшений. Надя немов би вцілила його в саме серце. Але він клянеться, що не буде зрадником своєї нації. Поступив у компартію для того, щоб полегшити долю власного народу, виборювати йому хоч куценькі права. Та все таки дуже цікаво прочитати книжку Антоненка „Смерть”. Він ухопив кашкет і кинувся до міста. Метався по кіосках, шукав по книгарцях, питався в бібліотеках, читальнях. Повісти Бориса Антоненка – Давидовича „Смерть”, ніде не знайшов. Якась невидна рука конфіскувала її.

* *
*

Жодного весілля! Ніяких музиків! Без міщанських урочистостей, без дешевого патосу з галасом, без шумливої серенади й порожньої тріскотні навколо нашого величавого акту, що зветься одруженням, – говорила Грицькові Дора про оформлення і відзначення шлюбної події. Делікатна скромність, тиха урочистість і мистецька простота, – завершила Дора свої міркування про шлюбний раут поетичними висловами. Поїдемо із свідками до ЗАГС'у, ствердимо своє кохання власноручними підписами, як цього вимагають закони, повернемося до батькового мешкання, і в колі наших надійних і потрібних у житті товаришів

повечеряємо. Урочисто піднесемо бокали з вином і вип'ємо. Твоїй рідні в село на підтвердження цієї великої події надішлемо фотографію під час нашого одруження. Ти, розуміється, до фота додасиш листа, в якому все з'ясуєш. Оце й все. Згода?

Грицько слухав Дору й журно посміхався. Очевидно партія рішучо засуджує всі прояви капіталістичних ритуалів, традицій, тенденцій. Весілля – марнотравство, міщанські звичаї, що глибоко закорінилися у наш побут. Геть із побутовщиною при комунізмі! На руїнах минувшини партія створить світлу, зворушливу, відмінну для пролетаріату, практичнішу культуру з комуністичним змістом. А гроші, заощаджені від весілля, ліпше зужити на будову комунізму. Ці настанови Грицько чув на дискусійних вечорах. Але десь глибоко в свідомості виступав протест. На таке спростачення нашого побуту, давно плеканих звичаїв, чудових народніх традицій, що залишаються у пам'яті світлими подіями, він не погоджувався. Весілля – одна з найсвітліших подій у житті молоді, коли юнак і юначка стають на шлях нового життя, завжди знаменувалось особливою радісною зустріччю із товаришами, товаришками. Скільки радості в очах, зворушення у весільних піснях, буйної краси в танцях, любих посмішок серед молоді, сміху й жартів серед весільних. Такі події залишаються в пам'яті на ціле життя. Але ця подія справді вимагала матеріального напруження, великих коштів. У Грицька в кишені – вітер свище. І тому він з Дорою не сперечався. З болем у серці погоджувався і журно посміхався. Не так він мріяв раніш про цей великий перелім у житті. Не так він гадав відзначити своє одруження. Та що ж зробити? Так складались обставини. Розуміється йому дуже було боляче не запросити батька й матір на цю велику подію в житті – на весілля. Але він собі в думці уявляв їхню самотність і журбу на цій величавій урочистості. Повернулись би вони з синового весілля із тяжким каменем у грудях. Якось він у листі виправдається перед ними за цю кривду. А тому, що він не має змоги запросити на весілля усіх своїх товаришів, друзів, родичів, то радів, що ця величава подія відбудеться скромно. І що менше буде на вечірці гостей, то ліпше він себе почуватиме. Не буде його родичів, то добре, що До-

ра не запрошує своїх, а в неї їх напевно більше, як у нього. Хай панує скромність! Хай живе простота!

Останніми днями Грицько посилено давав приватні лекції бездарним учням заможних батьків. Пильно заощаджував гроші. Зранку до вечора ходив чи їздив з одного мешкання до іншого й товкмачив лекції в голову бундючних синків високих комісарів. Так шість днів на тиждень, а неділя вже для Дори. Їздили човном на Дніпрі, розглядали мистецтво в музеях, ходили до театру чи в кіно.

На одруження Грицько не наполягав, лист від Наді дуже на нього подіяв і він борсався думками в каламуті подій між двома берегами. Але особиста приязнь Дори кожного дня після лекцій – перемагала.

– До інституту на лекції будемо ходити разом, готувати лекції дома будемо разом, відпочивати разом, ну чого нам зволікати? – лукаво нашіптувала щоденно Дора, горнулась гарячим тілом до нареченого, пробивала камінь нерішучості.

Грицько дуже хвилювався. Він собі в думках казав, – не поспішай у такій поважній справі, може статися неприпустенна помилка, але Дора... Дора щодня солодкою посмішкою спокушала до одруження.

– Один день і все завершиться. У суботу до ЗАГС'у, у вечорі вечірка з друзями Дора, а в неділю пароплавом до Канева! Візиту Тарасові Шевченкові! Навіщо, любий зволікати?

Грицько здався. Усе має відбутися дуже просто й нема чого хвилюватися і тліти серцем. Всемогутній марш життя невпинно мчить вперед. Нема коли озиратися.

У суботу Грицько прокинувся раніш, як звичайно. Одягнув новий, що його купила Дора, темносиній коверкотовий костюм, узув замшові чорні туфлі, в яких не ходиш, а літаєш, білу, як сніг сорочку й зупинився над купою краваток. Який колір підходить на цю урочистість? Він чув, що колір краватки символічно багато важить. Він, як прапор, символізує змістові подій, що мають відбутися. І раптом мов би щось різануло ножем по серці. Гнівню скинув білу сорочку, дістав із валізки мамин дарунок у день закінчення середньої школи – вишиту сорочку. Глянув у

люстро й зашарівся, як непорочна дівчина. Гаптована манішка й комірець різнобарвною веселкою вигравали на грудях і аж сміялися. Грицько запнув комірець червоною вузенькою стрічкою і одягнув піджак. Шось демонстративне забуяло в ньому. Він інтуїтивно відчував, що на вечірці, серед гостей, він буде єдиний українець. То хай знають, що він українець. Недбало підворушив пальцями густого чуба й надав йому якоїсь чарівної привабливості. Ще раз оглянув себе в люстерку, невеличкому й убогому, що стояло на столі й вийшов із гуртожитка. Дорогою зайшов до оранжерії і купив велику китицю білих троянд. Непорочній своїй нареченій. Попросив обережно загорнути в газету й пішов.

Перед мешканням Заболотних стояла елегантна бричка на гумових шинах, запряжена баскими сірими молодими кіньми. І де вони зберіглися ці коні? – здивувався. Та й бричка не зазнала революційних змін, така сама була за царя в якогось міністра, чи поміщика, що любив похизуватися перед сусідами, а тепер хто приїхав?

Сьогодні на дзвінок у дверях вийшла назустріч не служниця, а сама Дора. Обличчя повне усмішки, очі, як перли, світилися радістю. Рожева сукня кокетливо окреслювала пружкі груди й надавала чару чорним кучерям.

– Грицю! Чарівний князю! – гукнула вона, захоплено оглядаючи вишиту сорочку.

– Це мамин дарунок, рідний, український! – гордо проказав.

– Прекрасно! – ще раз вигукнула Дора й взяла його під руку. У бічній кімнаті сиділа срібногорова зі змученим обличчям, ще молода жінка й зустріла Грицька в'ялою посмішкою. Якись муки завдавали жінці великих страждань. Зайшли до кімнати.

– Це моя хвора мама, – мовила Дора, підвівши його до жінки в кріслі на коліщатках.

У Грицька зворушливо підвелась брови. Дорина мати була така типово українська, що аж радісно дивитися. Жодної семітської риси на обличчі. Така ж расово українська, як і сама Дора. І від цього спостереження Грицькові зробилося легше.

– Добридень, Григорію Петровичу, – лагідно привіталась чистою українською вимовою.

– Доброго здоров'я, мамо, – спонтанно вирвалось у нього. Жінка, примруживши очі, ласкавим поглядом приглядалася до свого зятя, і повернувшись до Дори, тихо проказала:

– Спасибі тобі, дочко, що знайшла собі чоловіка саме такого, про якого я мріяла.

Грицько знову відчув себе приниженим, наче б то його знайшли десь на базарі й купили за своїм уподобанням, не питаючись у нього згоди. І тому мати подякувала не йому, що обрав собі за наречену її дочку, а дочці.

Дора вдячно поцілувала худеньку мамину руку й моргнула до Грицька. Він зробив те саме. Рука матері видалась йому якоюсь холодною. Благословіння, так би мовити, відбулося. Потім Дора повела Грицька в залю, де на круглому столі стояла перекуска.

– А де ж наші свідки? – стурбовано поцікавився Грицько, не побачивши нікого в залі.

– Не турбуйся, мій дорогенький, все на своєму місці. Свідки нас чекатимуть у ЗАГС'і.

– О котрій годині?

– На дванадцятю, в обідню перерву, коли найменше клієнтів.

Було пів до одинадцятої. Дора сіла в крісло біля стола й запросила Грицька. Служниця викотила з кімнати в кріслі на коліщатках хвору матір і підвезла її до стола. Грицько подумав, що це йому належить бути господарем біля стола, де гістьми сидять жінки. Він розкоркував пляшку й наповнив три бокали. Перший поставив хворій тещі.

– Ви вже вибачте мені, Григорію Петровичу, що я не в стані привітати вас, як належить шанобливо, стоячи. Але хай це видно, що я його вип'ю стане запорукою, що я вас обох в однаковій мірі від сьогодні вважаю за своїх рідних дітей. Бажаю вам так дружньо прожити своє довге життя, як я прожила зі своїм чоловіком.

Грицько стояв із бокалом у руці й відчував, що йому теща подобається. Шкода, що немає моєї матері. Ці жінки знайшли б спільну мову.

– Хочу вірити, мамо, що між нами ціле життя квітнучимуть

щирі взаємини, – і зиркнувши на Дору, Грицько продовжував далі, – я вашу дочку дуже люблю і думаю та вірю, що й вона мене любить, інакше не прийшло б до одруження. Я вірю, що поруч кохання буде подорожувати щирість і чесність, які цементують тривке життя, – закінчив він.

Дора стояла й посміхалась. Вона сяяла як різдв'яна ялинка з бокалом у руках і легенько тремтіла.

– Таким і я уявляю ваше родинне щастя, – мовила мати, – то випиймо за вашу долю і хай ця щаслива доля повік із вами не розлучається. Грицько з Дорою обмінялись усмішками й випили. Мати тільки пригубила. Посідали й взялися до вибагливої закуски.

– Я відчуваю, – порушила мовчанку мама, – Григорію Петровичу, щирість у ваших думках і словах. Я знаю, що ви добрий і чесний у своїх ділах, і це мене дуже тішить. Я знаю, що ви з села, з того таємничого й загадкового села, прикритого серпанком невідомости. Скажіть мені щось про нього; чим те село, оспіване поетами, чим воно живе, дихає, чим цікавиться, до чого прагне?

Грицько пережував смачну курячу ніжку, запив холодною водою і, накладаючи в тарілку підсмаженої бараболі, задумливо розпочав:

– Про село можна говорити місяцями. Село, це найперше працівники землі, які ніколи не знають відпочинку. Ціле життя селянина проходить біля чорнозему. Там і найбільша радість, як добрий урожай, там і смертельний жах небезпеки, коли градобій. Але це почуття переживань, за джерело прожитку, властиве всім селянам світу. Я ж хочу сказати за відмінність українського селянина, українського села. Село, – це серце України. Зруйнувати село – однаково що, знищити Україну. Для того, щоб докладно впізнати француза, німця чи росіянина, вам досить відвідати в тій державі будь яке місто, хоч би Париж, Берлін чи Москву й ви виразно почувете там чисту мову француза, німця чи росіянина. А от ви мешкаєте в українському місті Києві, чи ви чули тут чисту українську мову? Чи ви чули десь українську пісню під час забави, я вже не кажу про мову установи,

театру, громадські місця. І тому то я вам кажу, щоб почути українську мову, чудову українську пісню, побачити чарівних українських дівчат у національному одязі, поїдьте в село. І тільки там ви черпатиме обома руками збережені українські звичаї, традиції, мову, культуру й все те, що становить тривкі підстави існування української нації, – запально закінчив Грицько і, якось нервово, почав гризти курячу лапку.

– Ви мене, Григорію Петровичу, заінтригували ще більше селянином, як я була дотепер. Я хочу, я мушу заізнатися із корінним населенням України, подякувати йому за ту гостинність, яку мають в Україні всі чужинці. Але ви вже, діти, не маєте часу. Пів до дванадцятої, – проказала раптом, спохватившись мати й показала сухорлявою рукою на великий стінний годинник, що неквапливо, але переможно карбував час.

Дора схватилася і поспішно почала чепуритися. Грицько поправив також перед дзеркалом комірць вишитої сорочки.

– Шасливої, вам діти, дороги! – проказала усміхнена й шаслива мати.

Грицько взяв Дору під руку, вивів на вулицю і посадив у бричку.

– Олено! – раптом гукнула Дора, – принеси мені китицю білих троянд, що я забула! Коли служниця принесла троянди, баскі коні рвучко зірвали бричку й дзвінкими переборами кінських підків привернули увагу всіх зустрічних. Біля Міської Ради на молодих очікувала нетерпелива юрба студентів і студенток з ІНО. Виповнення формальностей забрало кілька хвилин. Під час заповнення анкети Грицько раптом виявив, що Дора двома роками старша за нього й в думці вилаявся. Отримавши документ про одруження, Грицька й Дору привітали юнаки й юначки з ІНО гучними окликами. Обдаровували квітами, обсипали конфеті, дівчата Дору цілували, хлопці Грицькові тисли руку.

Грицька вперше охопила якась хвилююча радість, в той же час якась прихована непевність. Яка доля буде нести перед ним у житті смолоскип правди? Якийсь шибайголова зненацька розкоркував принесену пляшку горілки, десь з'явилися чарки й вже всі з наповненими в руках.

– Гірко! – завершали всі разом.

Дора пригорнулась і Грицько вперше прилюдно поцілувався. Потім із цілою юрбою викотились на вулицю. Грицько допоміг Дорі всадовитись у бричку, хутенько сів поруч. За ними позаду два свідки – комсомольці. Бричка рванулась за кіньми й вслід радісно заревла юнацька юрба. Грицько помітив у руках Дори тепер червону китицю квітів, а де ж білі? Та тих квітів накидано повну бричку. Візник їхав тепер не звичайною короткою простою дорогою, а напоказ крутився найдальшими вулицями. Ця мандрівка навіть сподобалась Грицькові. Було весело, що всі люди зглядаються на них. Біля тестевого мешкання зупинились аж увечорі. Двері відчинила служниця. Зайшли в залу і сторопіли. У залі повнісінько людей, і все це партійна та торговельна еліта. Усі партійці в старорежимних чорних смокінгах, елегантних старомодних фраках із білими накрохмаленими манішками, і з золотими спиначами на комірцях та грубими обручками на пальцях, як у знищених революцією купців. Камізельки та тяжкі золоті ланцюжки впоперек на животі, свідчили про жаль цих гостей за старою модою. Серед численних гостей виділявся своєю зовнішністю тільки зав. сектором кадрів Облпаркому, товариш Маслов. Цей земний бог, перед яким підлещувались сивоголові діячі партії, запобігали перед ним приязні, ігнорував усі приписи вечірнього етикету. Він був у сірому, розуміється, добротному костюмі, білій сорочці та з зеленою краваткою. Червоний кольор він зневажав. Отже він, а не молоді, був центром уваги на цій урочистій вечірці. Молодих на порозі привітали Дорині батько й мати.

– Дорогі мої діти! – зі сльозами на очах мовила з крісла мати, – щастя і долі бажаю вам від щирого серця! Потім батько мовчазно потис руку Грицькові й відійшов. За батьком виступив наперед товариш Маслов. Усі принишкли. Цей незугарний низенький чоловік на коротких ногах із великою головою викликав у кожного повагу й ... страх. Маслов трохи зневажливо потис ручку Дорі, і зразу ж ухопив своїми, короткими цупкими пальцями Грицькову руку й демонстративно почав трясти:

– Товаришу Дубчак! Григорію Петровичу! Ти здобув велике

щастя! Твоя дружина Дора одна із свідоміших і ширіших комуністок в області! Вона не шкурниця, а ідейна комуністка до самого серця і в цьому твоє щастя. Бо не міщанська любов творить підставу родинного щастя, а ідейність та непохитність віри в комунізм. Усе це ти знайдеш у Дори. Та крім цих вартостей, твоя дружина ще має непересічні здібності в науці та політиці. Крім того, вона талановита, і, нарешті, Дора – красуня! Красуня фізично й духово. Вона буде тобі вірним товаришем у житті й праці. Будьте ж вірними комуністами, і партія ніколи вас не забуде!...

Від своєї надхненної промови Маслов аж упрів. Він витер хусточкою чоло й відійшов. До молодих тепер чергою підходили гості, і Грицько міг збагнути рангу й суспільне становище кожного з них. Першими підходили сильніші, могутніші, впливові в партії, а на останку підлабузники. Грицько кожному з них знаходив чемне слово. Сьогодні він вливається в когорту тих, що керують пролетаріатом.

З усіх гостей Грицько знав єдиного товариша Каца. Товариша Маслова бачив він удруге. Цього вовкодава перший раз бачив здалека, і тоді він не справив такого сильного враження своєю огидною зовнішністю, як тепер зблизька. Його великі білі очі, вирячені й колючі, ніколи не моргали й були такі жорстокі, що годі було зробити якоесь порівняння. Ці очі зовсім не мінилися, були безбарвні, як у мертвої риби, а разом із тим наповнені якимсь таким смертельним білим кольором, що наводили жах. Коли додати ще велику буйволу голову на грубій присадкуватій шиї, голову з великими семітськими вухами, то це творить потвору, від якої хотілося б якнайскорше утікати. Отож цей велепень, представник комунізму, і був будівником нового щасливого ладу в Україні. Всі інші гості, це пролетарська знать, багатії колись, тепер і в майбутньому. Революція знищила дворян, багатіїв усіх національностей, поміщиків, офіцерів, священників і всіх тих селян, що мали конячину й корівку, але революція обминула ось цих, у чорних фраках, і з ключами до всіх банків світу, бо ж це вони й роздули „мірової пожар.“

Коли привітання молодих закінчилося, Дора покликала служ-

ницю і щось їй шепнула. Гості тим часом купчилися по залі, жартували, сміялись, курили. За кілька хвилин Дора й сама попросила пробачення, залишила Грицька в товаристві доброго співбесідника, шляхетного в поведінці, товариша Каца, а сама зникла.

Столи посеред залі білили скатерками, блискали кришталем, фарфором, фаянсом та сріблом. Вражало Грицька те, що серед запрошених гостей – жодної ровесниці чи ровесника Дори, за винятком двох комсомольців – свідків. І тут мимоволі насунулась підозра, що ця урочиста подія – одруження дочки, як претекст, причина закликати гостей, впливових діячів, увести в коло могутніх Грицька Дубчака й затиснути ділові зв'язки. Цю Грицькову думку підтверджувало те, що, привітавши його, гості гуртувались і обговорювали зовсім інші справи, а за молодих і забули. Та ось раптом зробилось тихо, а потім всі спонтанно ахнули й загомоніли. Грицько глянув і завмер. У кінці стола стояла чарівна українка, як чудова в квітнику троянда. На Дорі вишита сорочка, квітчаста плахта, а пружкий бюст обтягнений вишитою шовком і сріблом, оксамитовою керсеткою. Дора невимушено стояла й лукаво зиркала на гостей. На голові, як бувало колись у молодій на селі, чудовий вінок від якого на плечі каскадою барв, спадали хвилями шовкові стрічки й бинди. На ногах червоні, як у казкової кралі, сап'янові чобітки, а на шиї намисто. На довершення у вухах коштовними зеленими камінцями блискали чудові сережки. Ціла заля гримнула оплесками. Навіть Грицько не стримався, і як чарівній феї, що з'явилася на відслоненій сцені, завзято аплодував.

Дора вдячно хитнула гостям головою, підійшла до Грицька шанобливо взяла під руку й повела на почесне місце до стола. Гості почали, паруючись у своєму товаристві сідати за столом.

– Ти чарівна! – не стримався у захопленні Грицько.

– Це для тебе, мій коханий, – відповіла Дора.

Батько став біля Грицька, взяв у руки чарку з напоєм і звернувся до гостей:

– Дорогі гості! Дозвольте мені найперше від щирого серця привітати молодих з початком нового життя! – Гучні оплески

залунали в залі. – Так вип'ємо ж за долю молодих, за те, щоб вони в житті мали якнайбільше щирих друзів! – Гості знову заплескали в долоні. Батько випив, а за ним і всі гості. Другим промовцем, як і належало, був товариш Маслов.

– Товариші комуністи й комсомольці! – вигукнув він бравурно. – Ми свідки великої події в житті молодших товаришів, що починають нове життя, і творитимуть з нами одну сім'ю. Комуністична партія дуже піклується за кожну родину в нашій робітничо-селянській державі, за нову сім'ю, за її спокій і високу комуністичну мораль. Кожний комуніст нашої великої батьківщини в однаковій мірі повинен дбати так за родину, як і за державу...

Грицькові було дуже приємно, що така висока людина в партії, як Маслов, стільки уваги приділяє йому.

– Цей товариш Маслов надзвичайно обдарована людина, – шепнув Грицько Дорі.

– Не так обдарований як ідейний, – невиразно промимрила Дора й Грицько побачив, що обличчя Дори не виявляє великої радості. Чого вона не задоволена?

Товариш Маслов продовжував далі:

– Найголовніша риса в родині – шанування одне одного. Здатність вибачати невимушені провини. Там, де існує довіра чоловіка до дружини, там вітає згода. Щастя кожної родини – це клаптик щастя комуністичної системи. Але для повного щастя – потрібна комуністична свідомість. Нажаль у нашій державі помітне місце посідає ще несвідоме селянство, і це нам завдає великі труднощі. Селянин – найперше консервативний власник, а власницька тенденція – ворог комунізму...

Грицько напружено ловив кожне слово Маслова і в нього німіло в грудях. Якийсь страх вбачав він у цих словах керівника партії. А Маслов вів далі:

– Товариш Сталін на партз'їзді накреслив програму колективізації села. Отут то ми, комуністи, і мусимо показати свою здібність будови комунізму. Адже ж за пів року колективізації ми маємо тільки десять відсотків селян у колгоспах.

Дора незадоволено шось кивала батькові, Кац до своєї дру-

жини моргнув і хитнув у бік Маслова головою, дехто навмисне кашляв, щоб припинити цю розмову. А Маслов розходився як на зборах партії:

— Коли ми перевиховаємо селян і всі вони будуть так, як товариш Дубчак...

Грицько в цей час оглядав накритий стіл і в думці підраховував скільки тут кілограмів чистого срібла в тацях, ложках, вилках, підстанниках тощо. Видно, що тестя в ЧеКа не годували оселедцями, та почувши своє прізвище Дубчак, здригнувся. Нащастя, Маслов кінчив і всі широко йому зааплодували.

— Так за щастя нової комуністичної родини, — спромігся нарешті сказати Маслов. Усі підняли чарки, гукнули „На щастя!” і випили. Почали закушувати.

Грицько випив свою чарку, й розжовуючи сардинку дивився на золоту чарку з двоголовим орлом та вирізьбленими літерами. Справжнє золото.

— Грицю! Ти такий сумний, що сталося? — почув він тихий голос Дори.

— Трохи сп'янів, — виправдався він. А причина була інша. Він нагадав свою бідну рідню у селі. Босий батько десь збирає колоски в час возовиці — бо це ж хліб. А мати, багатодітна мати, з одним на руках, а двоє тягнуться за спідницею, йде в поле жати жито.

— Ти бери приклад із мене, дотулись устами до чарки й постав. Тут ніхто не дивиться, — радила Дора.

За столом гамір могутнішав. Хтось пробував затягнути пісню, десь впала необережно зачеплена тарілка й бренькнуло. Напої давали про себе знати. Та ось із крісла підвівся стрункий і високий товариш Кац. Всі притихли. Каца поважали не так за становище на суспільній драбині, як за вишуканість у поведінці. Його обличчя, трошки від випитого розчервоніле, життєрадісне, посмішка добродушна, очі веселі, блискучі. Він стояв серед гостей як Аполлон — втілення краси.

— Дорогий товаришу Дубчак і дорогенька Дубчатко Дарунцю!, — розпочав він приємним голосом, забарвленим гумором і зразу полонив товариство. — Я бачу, дорогі мої, бачу молоді-

ми очима своєї сивої голови, я відчуваю юнацькою душею, що вам з нами нудно. Ясно, як Божий день, що ви гарні, молоді й гарячі душею сидите на наших „партзборах” як на голках. Дорогі промовці! Дуже прошу вас, не мучте молодих сьогодні політикою. Даймо молодим хоч сьогодні на весіллі, раз у житті, не нудного, а свіжого, веселого повітря. Я пропоную розвагу, таку, як була на моїм весіллі, про яке ще й сьогодні згадую як про сон, про казку, з замилюванням. Зробім так, щоб молоді цей день пам’ятали ціле життя. Я пропоную весільний базар. Ви ж, товариші, – пролетарські купці з передреволюційним досвідом. Усі ми знаємо, як це робиться. На розбудову свого господарства молоді потребують грошей, бо до комунізму, коли все можна буде горнути обома руками безкоштовно – д а л е ч е н ь - к о... – Кац хитро посміхнувся.

– Однак, товариші, за щасливий наслідок пропонованого мною базару я закликаю гукнути „гірко”!

– Гірко! Гірко! Гірко! – заляскотіло невпадал.

Грицько встав, підвів Дору й вони поцілувались. Усі задоволені випили.

– Ще одне прохання, – вів далі мову Кац, – колись як я одружувався, існувало право кожному гостеві поцілувати за столом молоду. Чи ти, дорогенька Доро, дозволиш мені поцілувати тебе?

– Від сьогодні я маю господаря і належу тільки йому, питаєте дозволу в мого чоловіка, – відповіла кокетливо Дора зиркнувши на Грицька.

– У комуністичній державі жінка й чоловік мають однакові права, – відповів Грицько, виминаючи дослівну згоду кожному в праві на жінку.

– Тоді, товаришу Кац, я дозволяю, цілуйте тільки в ліву щоку, бо права виключно для чоловіка, – знову кокетуючи на-смішувато показала Дора.

Кац граційно підійшов до Грицька, потис йому руку, шанобливо взяв праву Дорину руку, урочисто підніс і обережно торкнувся устами.

На весілля Кац прийшов з дружиною. Це була струнка й ви-

сока елегантна й привітна симпатична жінка. Для кожного вона віднаходила гарне слово, гідне його становища й нагороджувала жартівливим компліментом. Невимушено, але разом із тим граційно трималася в товаристві. Одне вражало, — надмірність прикрас. Вона мов би манекен ювілірної крамниці, де були виставлені на показ усі скарби власника. І все це було щире золото та справжні коштовні камінці. Однак, ця жінка мала вийняtkово тонкий смак і прикраси не обтяжували її, але надавали якоїсь чарівної краси й величі. Тепер вона радісно дивилася, як її сивоголовий чоловік так добре вив'язався із запрошеним поцілунком.

— Твоє рум'яне личко, дорогенька Доро, — мовив Кац, — має право цілувати тільки батько та мати, а уста, твої рожеві уста, може цілувати тільки рідний чоловік. Гостям дозволено цілувати жіночу руку. За дозволений цілунок хочу вам піднести дарунок на нове господарство. Прошу! — і поклав перед молодими жмут грошей. Потім підійшла Кацова дружина, поздоровила молодих, потисла руку Грицькові й поцілувалась із Дорою. Зняла з шиї ниточку прекрасних перлів і наділа на шию Дорі. За ці перли можна купити пів села, — подумав Грицько. Гості заметушилились. Посхоплювались з крісел, підходили до молодих, вітали з одруженням, тисли руку Грицькові, цілували ручку Дорі й клали дарунки. Останнім підійшов товариш Маслов. Самовпевнено, звисока привітав молодих і промовив:

— Я противник матеріяльних дарунків. Гроші, як еквівалент праці, що існував середником у капіталістичній системі, незабаром підуть на смітник. У дарунок молодим я обіцяю свою партійну протекцію. Забезпечую товаришеві Дубчаків високу урядову посаду.

— Bravo! — вигукнули гості. На цьому й закінчилось дарування молодих. Перед ними лежала купа грошей і різних дарунків.

— Грицю, забори гроші в кишеню, — шепнула Дора, і загорнула в хусточку для себе золоті браслети, перстні та сережки з коштовними камінцями. Весільні вже в міру випили, пристойно закусили, щедро обдарували молодих, уже все зробили, чого

вимагав етикет цієї урочистої вечірки. Тут зійшлося не гуляше товариство, не гультьайське збіговисько ледарів, що випивку вважає за прикрасу життя. Сюди прибули ділові люди, керівники держави, і для цих людей час – це скарб і марнувати його – злочин.

Гості помаленьку вставали з-за столу – одягалися. Шанобливо прощалися з молодими, лукаво підморгували Дорі, нагороджували пристойними компліментами й виходили. Коли заля спорожніла, і залишилися Грицько, Дора та Давид Соломонович, то служниця викотила крісло з матір'ю і наблизила її до стола. Тепер спокійно й неквапливо поплива розмова в родинному колі. Говорили про все й про ніщо ділове. Так собі, для розваги. Дора з особливою увагою упадала коло Грицька, подаючи смачніші страви, наливаючи ліпшого вина. Кілька разів поправляла йому на голові чуба, обережно торкалася ніжними пальчиками його потилиці, то шоки, то підборіддя, ласкаво заглядала в очі. Грицькові аж ніяково було від цих пестошів. Але почував себе в цьому родинному колі дуже щасливим. Аж десь після дванадцятої ночі закінчилася ця величава подія, залишивши за собою безжурну юність.

* *
*

Великий стінний годинник фірми „Париж” мелодійним дзвоном пролунав у ідальні десять разів. Крізь тюлеві фіраночки пробивались золоті пасма ранкового світла й давно вже заповнили всю спальню. Дора прокинулася і тихенько ворухнулася. Глянула на Грицька, що поруч лежав із закритими очима, пружко витягнулася, випроставши над головою руки та піднявши високі груди. Вона дбайливо розправила на грудях шовкову сорочку й знову подивилась на Грицька. Від солодкої втоми спить, – подумала вона, узявши з столика люстро й поправила перед ним розпатлані кучері. Але Грицько не спав, цілу ніч болізно борсався у безсонні. Кілька разів від початку до кінця передумував він завершену подію. То він докладно обмірковував кожну зустріч із Дорою, розмови, її погляди, посмішки, кокетування, до-

тики й пестоші, а то прислухався, втихомирював, гамував несамопитий гнів, що клекотів у ньому. Хотілось встати, жорстоко ляснути по облудному обличчі Дору, одягнутися і піти. Утекти світ за очі. Серце голосно стукало й голова боліла від втоми. Його доля була знівечена, кохання опльоване й щастя украдене. Те найсвятіше, найдорожчий дівочий скарб, який він сподівався мати від своєї нареченої був загублений. Дівочу честь, святе-святих було потоптано, знеславлено, опоганено. Йому залишили лушпайки. Цілу ніч він намагався спокійно аналізувати цей випадок, виправдати вчинок, логічно довести закономірність потреб зрілої дівчини, але серце обурювалось, протестувало, гарячково бушувало й засліплювало розумну логіку. Серце ніяк не хотіло погодитись, що від цього у дівчини нічого не змінилось.

Дора знову тихенько ворухнулась, обережно повернулась до Грицька й тихо та ніжно попестила йому чуба. Потім пригорнулась і поцілувала.

– Любий мій, коханий, ти вже прокинувся? – прошептала.

Грицько гнівний, обурений рвучко повернувся до неї. Широко відкрив очі. Ці пестоші, цей улесливий тон голосу, ця лукава посмішка, все здавалося йому штучними, фалшивими. Вони стьобнули його, мов батоном по серці.

– Доро! Я хотів тебе щось запитати, – гамуючи бурю гніву, намагався говорити спокійно.

– Питайся, золотко, я тебе слухаю, – солодко прошебетала й пригорнулась до нього всім теплим тілом.

– Доро! Одружуйчись із тобою, я був певний за твою дівочу честь. А виходить – ти вже жінка. То що ти на це скажеш? – запитав, зціпивши зуби. Він увесь тремтів.

Дора зібгалась, як пантера перед скоком. Вигнула спину, пружкі й високі її груди десь зникли під прозорою сорочкою, і вся вона хижа й звинна, скоцюрбившись, тяжко й поривчато дихала. Очі її дико звузились і блиснули зеленими вогниками, а ніздрі, тонкі й чутливі, пожадливо хапали кімнатне повітря.

Грицько дивився і дивувався, як швидко людина може змінюватися. Він чекав відчайдушного стрибка. Він знав, що буде

самозахист, виправдування, аргументи з піною на устах. А може, що хтось згвалтував, обманув, або втратила дівочість у нещасливому випадку? Чи може ще щось?

Дора гарячково дихала, зиркала на Грицька зеленими вогниками звужених оченят, стиснувши до відмови посинілі уста. Так минула тяжка хвилина. Та ось обличчя її почало світлішати, лагіднішати, ковзнула посмішка й привітно блиснули зубки. Очі, зелені очі вовчиці зробилися чарівними й спокусливими.

– Мій любий, дорогий і коханий! Я просто дивуюся, що ти ще живеш хуторянськими традиціями, що ти ще й сьогодні в двадцятому сторіччі дивишся на жінку патріархальним поглядом. Просто смішно! Виходить, що я мусила чекати тебе, як черниця, до сьогоднішньої шлюбної ночі? – іронічно закінчила.

Грицьком затіпало. Йому хотілося скочити з ліжка, затупцювати ногами, закричати, заревти, як покалічена собака. Але він наполовину свій гнів спопелив ще вночі, перемиг розбурхане серце, приборкав нервозність. Він стримано відповів:

– Мені здається, у моєму розумінні родинного життя поневолення жінки не криється. Навпаки, кожную дівчину зобов'язує честь зберегти себе непорочною до шлюбної ночі, щоб потім родинне життя було щасливе й не мучило сумління! – сердито закінчив.

– Сумління! Ха-ха-ха! Ти просто комедіант! То може я мусіла б позбавити себе приємности випити склянку зельтерської води чи не їсти хліба, а почекати, аж ти мене нагодуєш?

– Харчування і статева нестримність – цілком відмінні потреби. У нас в Україні з давніх давен існує закон, що дівчина зобов'язана донести свою честь, своє чисте кохання до одруження своєму законному чоловікові, – з притиском підкреслив Грицько.

– Це погляди твого просвітянського села, а я виросла й виховалась у цивілізованому місті! Зрозуміло? – дзвякнула Дора.

– Тоді у нас відмінні погляди на мораль, на родинне життя, і тому я далі тут не маю що робити, якось спокійно, але грізно промовив Грицько, підвівся і почав одягатися.

– Грицю! Що це ти задумав? – раптом злякано вигукнула Дора, рвучко схопилася і спустила з ліжка ноги.

– Чимскоріш хочу залишити тебе вільною у цивілізованому місті, – твердо проказав.

– Григорію! Ти жартуєш з вогнем! Я також маю зуби, і то гострі зуби. Залишаючи мене, ти одночасно залишаєш партію, комсомол і... ІНО! Подумай над цим, – просичала вона загрозиливо.

Грицько приголомшено зупинився. Якусь мить стояв занепокоєний, заклопотаний, а потім голосно відповів:

– Ну й чорт з вами, з твоєю партією, з комсомолом і з інститутом! Піду каменярем, довбатику кайлом каміння, видобуватику вугілля, залізну руду, але одружуся з чесною дівчиною і буду щасливий! – проказав і похапцем почав одягатися.

Дора розпатлана й почервоніла тремтіла як божевільна. Потім збентежено скочила до Грицька, ухопила його за шию, стисла в обійми й розпучливо заридала. Її вузьенькі плечі здригалися, слези текли на обличчі й падали Грицькові гарячими краплями на шию, а вся вона схвильована, мокра від сліз і гаряча від потрясення пристрасно цілувала Грицька й благала:

– Грицю мій дорогенький! Щастя безмірне! Прости мені! Я винна! Уся моя розмова, яку оце провадила з тобою – фалшива гра, розрахована на простацькі почуття! Я знаю, що дуже завинила перед тобою, як своїм чоловіком, але сталося те не з причини статевої розбещенности, а сталося з необхідности, чому не можна було запобігти. Я мусіла себе віддати! Жорстокі обставини приневолили мене пожертвувати дівочою честю. Я знаю, як чоловіки цінять ціле життя жіночу честь, але зберегти її не могла. Я знаю, що тобі боляче, дуже боляче! Мене сором палить вогнем перед тобою і перед власним сумлінням! Прости мені! – поривчато схлискуючи, обливаючись слізьми, благала Дора.

Грицько зворушений, обеззброєний, пригрітий ласкою, слухав і його злість десь розпливалася, змивалася Дориними слізьми, а серце, гнівне серце обізвалось співчуттям і всепрощенням. Він обережно поправив на Дориній голові хвилясте волосся, обер хусточкою мокре її обличчя.

– Я так і думав, моя кохана, що сталося щось трагічне, брутальне, без поклику серця, без спалаху чуття, але скажи, що сталося? Ти ж моя дружина й я хочу знати, хто тебе збезчестив? Я готовий до оборони твого доброго імені, коли це треба буде.

Дора заспокоїлась, поправила зачіску й тихо посадила Грицька на ліжку біля себе.

– Я все ж таки хочу знати, хто твій звабник, перед яким ти мусіла принизитись? – наполягав Грицько порушивши мовчанку.

– Зав. сектором кадрів Облпаркому, – тихо проказала Дора.

– Отой старий огидний Маслов?! – жажнувся Грицько.

Дора ствердливо хитнула головою. Грицько пригорнув її до себе й ніжно поцілував. Тепер для нього все було ясно. Тут – ніякого кохання. Маслов – бог, цар, і кат. Від нього залежить доля не тільки Дори в Обкомі партії, як інспектора пропаганди, а й праця Давида Соломоновича, як директора торговельної бази.

– Любий мій! – знову заридала Дора, – найрідніший і найдорожчий! Прости мені! Обіцяй, серденько, ніколи не згадувати про мій гріх. Обіцяй, голубчику! Мені це дуже боляче! – благала вона, заглядаючи в очі й пестливо ворущачи його чуприну.

– Обіцяю! – тяжко зідхнув Грицько.

Дора знову горнулась до нього, тулила мокре обличчя, шукала поцілунку, але Грицько був холодний. Мовчки підвелися, одягнулись і вийшли в їдальню. Служниця пильнувала їх, і зараз накрила стіл. Після сніданку пішли до міста. Найперше зайшли до фотографа й зфотографувались в українських строях. Потім пішли в універмаг до товариша Каца. Гостинний Кац попросив написати все, що потребують. Цим разом Грицько не соромився, пожадливо нотував у записнику потреби своєї рідні. Для всіх братів костюмчики, черевички, шапочки, светрики, спіднички та хусточки для сестри й матері валянки, галосі, ватяні штани й піджак для батька. Дора заглядала збоку й посміхалась.

– Грицю! У цій крамниці хусток немає, заміни шарфами. Грицько виправив занотоване. Нагадав за рукавиці батькові.

– У цій крамниці тільки вовняні та шкіряні перчатки, – зауважила Дора.

– Та ж це однаково, – з посмішкою відповів Грицько, і записав п'ять пар рукавиць. Вирваний з нотатника аркуш паперу Дора занесла Кацові в його робітню. Пів години Грицько з Дорою ходили по універмазі й розглядали крам на полицях. Потім їх покликали до каси. Грицько гордо витягнув купу весільних грошей, розрахувався і забрав два пакунки. Написали адресу й тут же здали до поштового відділу. Виконавши найважливіший обов'язок, Грицько задоволений пішов з Дорою до інтернату. Там забрали спаковані в дві валізки всі Грицькові скарби з книжками й підручниками, попрощались із дідом Панасом і пішли до трамвайної зупинки. За пів години були в оселі Давида Соломоновича. У Грицька Дубчака почалось нове життя.

* * *

Повідомлення з пошти про пакунок з Києва на ім'я Дубчака приніс десяцький із сільради ввечері. З якоюсь неприхованою заздрістю подав папірець Петрові й сказав:

– Вам знову син із Києва гостинці горне, мабуть добре заробляє?

– Вчиться він, а вечорами трохи підробляє, – стримано відповів Петро й поспішно пішов до хати. Почувши про пакунок, у хаті знявся справжній ярмарок. Діти загаласували всіма голосами, раділи, підскакували, вгадували кому цим разом Грицько прислав кращий дарунок. Навіть сам батько, підхоплений дитячим вгадуванням подумав про теплі штани, про свій ревматизм.

– Напевно й обіцяну фуфайку або теплого піджака школярам на гурт хоч одного на зиму постарався, щоб було в чому по черзі в школу піти, – кинула здогадом мати.

– А може й штани трапилось дістати, – висловив вголос батько свою думку.

– Може й штани, – погоджувалась мати, – уже ж там щось мусів напакувати.

Петро не гаявши часу, почав готуватися до міста. Звечора помастив шмаровидлом воза, наклав у драбини свіжої соломи й удосвіта запряг коні та й подався до міста. Схід сонця зустрів

за селом. У небі вже дзвеніли ранні жайворонки, а в траві пере-
гукувались перепели. Петро Думав про сільські злидні, про не-
статки, коли навіть латку до штанів суцужно роздобути. Хто ма-
є гроші – дістане, але де тих грошей взяти? Під'їхав до пошти
саме вчасно, коли відчинили двері. Прив'язав коней достовба,
зайшов у приміщення і подав повідомлення. Службовець іще був
заспаний і неохоче поклав папірець на столику, а сам почав кру-
тити цигарку. Ця повільність службовця викликала в Петра спра-
ведливий гнів. Час такий дорогий, вдома стільки роботи, а він...
потягається. Нарешті службовець міцно затагнувся махоркою,
кілька разів кашлянув, а потім глянув на давно непоголеного
селянина й пригадав собі папірець. Неквапливо узяв повідомлен-
ня, байдуже пішов за перегородку. У Петра душа тіпалась від
обурення. І що вони, ці ледарі в місті, думають, що так недбало
виконують свої обов'язки. Службовця не було й не було. Петро
вже хотів гукати, думав що заснув десь там, але ось він побачив,
як службовець двоколісним візком котить великий пакунок.
Петро знову розгнівався, – забули за нього, возять свій ван-
таж. Але службовець підкотив візка до самого Петра:

– Розпишіться ось тут, – сказав і подав повідомлення.

– А де ж мій пакунок? – здивувався Петро.

– Не впізнаєте? Оце ваші пакунки, аж два, – відповів служ-
бовець.

Петро глянув на великий мішок, прочитав напис і здивував-
ся. Аж у грудях похололо. Його пакунки. Похапцем розписався
на повідомленні й з приємністю вхопив на плечі великий паку-
нок, другий потягнув за гичку й подався на вулицю. Кинув па-
кунки на віз і ще ра^а перечитав на мішках адреси. Сумніву жод-
ного, – пакунки для Петра Дубчака. Радісно хльоснув батоном
і колеса гучно загуркотіли на бруку. Він уже не зважав на те,
що спиці в колесах можуть розсипатися, у грудях буяла радість.
Ось якого статечного сина він має, не забуває їх у селі. А за
кілька років підростуть інші, закінчать школи, і тоді гай-гай!
Злидні більше не визиратимуть у його дворі, в його хаті з кож-
ної шпаринки, – радів Петро посміхаючись на возі. Коні фирка-
ли, жваво перебирали ногами, цокотіли копитами, поспішаючи

до села. Та ось раптом у Петра чомусь настрій змінився, почуття радості почало братися темною підозрою. І де це його син роздобуває такі великі гроші? Не так давно, прислав взуття для цілої родини, на яке треба було б продати корову. А тепер знову такі великі мішки, набиті під зав'язку. Ця підозра холодною гадюкою ворухнулась під серцем. Приїхав додому й почав випрягати коні. Діти повискакували з хати, оточили віз і пожадливо оглядали мішки з дарунками. Петро сумний, насуплений, узяв один пакунок, заніс до хати, потім приніс другий і звелів жінці розв'язати. Сам сів на лавці й понуро спостерігав. Тетяна поспішно розпакувала лантуха, а діти збудженими поглядами прикипіли до пакунка. У Тетяни губи ясніли посмішкою, а великі карі очі вигравали радістю. Вона витягала з мішка речі й, не дивлячись, передавала в простягнені рученята синопчиків та донечки. Це були новісінькі піджаки, штани, сорочечки, ватянки, стрічки тощо. Петро сидів насуплений і обличчя його все гущіше затягалось чорною і неспокійною підозрою. Так і є – крадене, – подумав він із жалем. Потім Тетяна витягла велике ватяне пальто й подала Петрові, – оце тобі, батьку, – з якоюсь душевною радістю промовила, не помічаючи, як похмуро насупились брови у батька. Далі в руках Тетяни зашелестів зелений вовняний шарф, в якому тільки панянки хизуються у місті. Затримала в руках цю коштовну річ, зашарілася і допитливо подивилася на Петра. Вона наче б то обмінялася з ним думкою. А діти тим часом у хаті радісно галасували, міряючи піджачки, штаниці, сорочечки.

– Мабуть крадене, – обережно й тихо мовила до Петра.

– І я так думаю, – сумно відповів батько. Вони зацікавлено стояли над речами й переживали глибоку трагедію. Родина Дубчаків ніколи не мала злодія.

– І що ж тепер буде? – перша очуняла Тетяна, відчуваючи материнським серцем великий неспокій за сина, якого сподівались бачити професором або науковцем.

– Поки що покладемо цей пакунок у снігах і будемо чекати. Прийде міліція, то скажемо, що це не наші, потрапили випадково, – радив батько. Мати мовчала. – От нещастя! – бідкався

батько далі, – злигався там із босячною і напевно вже сидить у тюрмі.

– Діти, давайте назад одержу, заховаємо. Це все на свято, – проказала Тетяна, щоб не дуже засмучувати дітей, і почала роздягати тих, що встигли вже понатягати на себе. Усі ці речі в мішках поклали у сінях.

Кілька днів у родині панувала болюча тривога. Навіть у полі за працею батько все думав за крадені речі – очікував міліцію. Петро хотів сам відвезти речі у міліцію, щоб покінчити нарешті з цим болізним очікуванням, але сором і ганьба за сина позбавляли його відваги. Та ось саме тоді, коли, нарешті, Петро наважився їхати до Києва на розвідини, від Грицька прийшов лист. Тетяна з тривогою розірвала конверт. Коли вона витягла з конверта листа, випала фотографія. Поспішно ухопила світліну й завмерла. Не довіряючи очам, наблизилась до вікна. На світліні чорнявий гарний парубок у вишитій сорочці, а поруч нього – справжнє анголятко. Така чарівна красуня – дівчина, українка у вишитій сорочці, у чудовій керсетці, у гарній квітчастій плахті та сап'янових чобітках. На голові весільний віночок. Тетяна замилювано дивилась і сльози радості, щасливі сльози, капали їй додолу з обличчя. Прожогом вискочила з хати:

– Петре! Хутко йди но сюди! – гукнула з порога до чоловіка.

Петро молотив жито. Він зупинився, потім люто ще раз удавив по снопові й кинув ціпа. Пішов до хати.

– Ти бачив таке чудо? – кинулась назустріч Тетяна, і показала фотографію.

Петро глянув на знимку й кошлаті його брови насуплено звелися:

– Вже знайшов якусь повію, – незадоволено буркнув.

– Боже мій! Та це ж чарівне янголятко! Ти приглянься, яке воно гарнесеньке!..

– Перш за все ти скажи, що він пише в листі, звідки він пише?

– Ой, забула про листа! – похопилась Тетяна, взяла на столі аркуш:

Дорогі Мамусю і Тату! – розпочала вона читати.

Не гнівайтесь на мене, може вразить вас така несподіванка, – я одружився! Та, врешті, я вже такого віку, що цей мій крок не повинен би Вас здивувати. Щоб познайомити Вас із своєю дружиною – Дорою, посилаю фотографію. Кілька днів тому я вислав Вам два пакунки, куплені дарунки за весільні гроші. Вибачайте, що не запросив на весілля, бо такого й не було. Одруження я відбув звичайною вечіркою із небагатьма гостями, приятелями мого тестя. Тесть мій – людина на добрій посаді, має впливи та добре заробляє. Хочу ще Вам похвалитися, що я тепер уже дійсний член партії, як і моя дружина, а так само й тесть Давид Заболотний. Моє одруження не ставить перешкод продовжувати науку й закінчити ІНО. В інституті я вчуся разом із своєю дружиною, Дорою Давидовною. Ще хочу Вас попередити, що моя дружина жидівка.

Ваш син Грицько

– Слава Тобі Господи! – радісно перехрестилася Тетяна. Петро слухав мовчки без радості чи смутку на обличчі. Все це було таке несподівано-дивне, що мов луна прокотилася десь високо над головою, не торкаючись ближчих почуттів. Він не йняв віри, не міг збагнути цієї події. Здавалось, якийсь парубоцький жарт, дивогляд, нерозумний синків вибрик. Петро знов уважно почав розглядати фотографію.

– Та вона навіть не похожа на жидівку, – якось байдуже промовив.

– Жиди найліпші люди в світі! – запально вигукнула Тетяна, зачарована своєю невісткою. – Ти тільки подумай, скільки вони нашим людям помагають! Треба грошей? Куди підеш – до Янкеля. Треба щось дістати – тільки в жида з-під поли.

– Та ще треба погодитись із тим, що жиди – найрозумніший нарід, – підпавши під вплив радісної жінки, додав Петро. – Он, кажуть, що й Ленін жид, якимсь масоном був. Усі міністри, себто теперішні комісари з жидів – Літвінов, Зінов'єв, Каменев,

Риков, Бухарін та інші. А чому комісари з жидів? Річ ясна й всім зрозуміла, бо з наших людей розумних мало залишилося, наші розумні люди або пішли в найми до чужинців, або їх знищили. Тому, може й добре, що Грицько одружився з жидівкою, от тільки питання, чи зуміє він залишитися українцем, набравшись розуму від жидів? Бо коли він буде жидам носити пантофлі – це ганьба цілому нашому родові, – висловлював свої міркування Петро.

– Я вірю, що наш син Грицько – чесна людина, і зрадником не стане. А що полюбив жидівку – то цьому вже не заперечити. Хай живуть з Богом! – прорікла Тетяна.

– Ото ж бо то й є, що тепер у них два боги. Якому служитиме? – з сумом сказав Петро.

– Нашому Богові, християнському, він же українець із селян, а не з пролетарів міста, – вперто наполягала мати. Довго ще гомоніли вони навколо цієї події, то погоджуючись, то сперечаючись. Тепер Петро сміливо втягнув до хати з сіней пакунки, а Тетяна почала розкладати дарунки, розподіляючи поміж дітьми. Усі раділи.

* *
*

Тепле й радісне дитяче літо на селі минуло швидко й несподівано надійшов перший день навчання в школі. Це був вийняtkово святочний день. Ще зранку, в понеділок, батько по черзі садовив смаглявих хлопців – бахурів на зрубку дерева серед двору й стинав ножицями буйні чуприни, що безборонно росли ціле літо. Мати, наливши в ночви води, мила їм голови, шию, руки, додаючи до мила трохи рудої глини. Усі повдягалися у чорні штанці та білі сорочки. Взуття ще в скрині заховане на зиму. Чемним габунцем повела їх мати до школи. Позадиравши голови, хлопці зневажливо й бундючно дивилися на ровесників у латаних штанях. Наймолодших Феропонта й Нестора мати стримувала позаду, а спереду зграйкою ішли старші хлопці: Тарас до другої Трохим до третьої, Степан до четвертої, а Філарет закінчує семирічку. Шостеро синів – Дубчаків, як орли мандрували до шко-

ли здобувати освіту й звеличати українську націю. Мати з посмішкою, горда й задоволена, віталася із сусідами. Родина Дубчаків дасть генералів і лікарів, інженерів та агрономів, учених і вчителів. Дивіться, люди, яких синів я маю! — думала Тетяна, посміхаючись. Дарма, що її діти виросли на бараболі, а всі вони чемні, працьовиті й розумні.

Залишивши старших на дворі, з двома початківцями зайшла до учительської.

— Прийміть до школи, уже дорослі, — посміхаючись, звернулася до вчителя, поставивши перед собою двох однакових хлопчиків.

— Це ваші обоє? — поцікавився вчитель, любуючись смагливими хлопчиками, однаковими, як чорнобривці.

— Близнюки! — з гордістю відповіла Тетяна.

Учитель ще раз приглянувся до веселих хлопців, що дивилися великими карими очима й відповів:

— Чудові хлопці! Приймаємо! — Записав ім'я та прізвище Нестора й Феропонта й відпустив. Шаслива мати й цих вивела на площу, заповнену дітворою. Побачила, що її діти, оточені юрбою, стали в центрі уваги. Вона протиснула до середини Нестора й Феропонта, а сама повернулася додому. Поспішала, бо там же ще троє, а найменше, мізинок щойно спинається на ноги. І яка то буде радість, коли ці діти, сини й дочка приїджатимуть до мене в село з своїми дружинами, з дарунками, з онуками, щасливі й здорові. І вона цього дочекається, доживе. Працюватиме день і ніч, щоб ошасливити свій рід і дійти мети. Для таких дітей варто було жити й тяжко, подвійно працювати. Ще рік, ще два й Філарет до університету, а там небавом і він пакуночки батькам і братам на допомогу. За Філаретом Степан, а там і Трохим до університету. І аж тоді вже перед нами відчиниться світ і можна буде відпочити. Так думала Тетяна, так гадав і Петро.

* * *

Тривожна вістка заповідженої чистки шкідників, що втесалися у партію і гальмують будову комунізму, занепокоїли не

тільки Грицька, а навіяли страх і Дорі, відібрали спокій також і старому революціонерові, Давидові Заболотному. Він ще добре пам'ятає, як дали по шапці навіть Троцькому. То що може статися з ним? Хто може відгадати наміри Сталіна, що заховався у Кремлі. Правда, Давид Соломонович завжди йде надійною дорогою, він не хибує правим чи лівим ухилом, а тримається святої середини, завжди підтримує сильніших. Але історія стверджує, що в житті часом на зміну могутньому буйволу з багна вилазить спритний хробачок.

Дора останніми днями цілком змінилася, зникла безжурність, легковажність і самовпевненість. Вона тепер не втручалася у жодні партійні дискусії, насторожено прислухалась і орієнтувалася. Під ногами хитається ґрунт. Назривають великі зміни. Можуть полетіти голови не тільки звичайним комуністам, а й заслуженим революціонерам, що загрожують конкуренцією. Бо ухили праві й ліві, – ширма для простачків. Іде боротьба за владу вже між комуністами. Навіть проникливому Маслому невідомо, хто кого. І це Дору лякало.

Чистка Київторгу, до якого належав Давид Заболотний, призначена на середу. У цей день Дора з Грицьком не пішли до інституту. Доля їх батька більше цікавила, як наука. Від долі Давида Соломоновича залежало майбутнє і Дори й Грицька. Вичистять Заболотного, полетить із партії Дора, а за нею і Грицько. Це буде ознака, що наші програють.

Коли Дора й Грицько прийшли в залу, де мала провадитись чистка, то вже всі крісла були заповнені. Безпартійні робітники й службовці прийшли на ці збори з такою радістю, як на похорони свого ворога. Кожний безпартійний пролетар радітиме з невдачі комуніста. Це відчувалося із їхніх поглядів, рухів, перешіптувань, ущипливих дотепів на адресу цих дрібних верховодів.

На естраді за столом сиділа комісія і уважно копалася у течках, виповнених паперами. Усе так, як на суді. Серед комісії Грицько впізнав товариша Маслового й страх за тестя трохи відійшов. З другого боку сидів другий секретар Обкому партії товариш Шапошников. Третій у комісії невідомий. Дора шепнула, що то представник ЦК Партії із Кремлю. Ще інших дві особи в комі-

сії навіть Дора не знала. Після короткої тиші представник ЦК ВКП/б/ встав і урочисто оголосив постанову ЦК партії, що її підписав товариш Сталін, про потребу чистки. Він підкреслив, що в партію попролізали шкідники, контрреволюціонери, буржуазні націоналісти, яких треба вимести большевицькою мітлою...

Заля завмерла. Усі насторожено затихли, очікуючи чогось небуденного. Першого на естраду викликали бухгалтера Київторгу товариша Горленка. Він спокійно підійшов до стола й поклав перед комісією свій партквиток.

– Розкажіть, товаришу Горленко, свою автобіографію, – сказав представник з ЦК.

Горленко, не кваплючись, наче робив записи в бухгалтерських книгах, розповів про свій бідняцько-селянський родовід, про участь в революції в рядах червоної армії, про дві рани з метких рук білобандитів Денікіна, про нагороду – два ордени Червоного Прапора. Демобілізувавшись, закінчив школу й тепер працює бухгалтером.

– Більше нічого не можете додати? – запитав один із членів комісії.

– Це основніше, головніше з мого життя, – відповів Горленко.

– Товариші! – раптом почувся вигук із залі. – Горленко затаїв, що його сусід був у Петлюрівській банді!

– Що, що ви сказали? – раптом підскаочив із крісла товариш Маслов і нахилився через стіл до жінки, що кинула репліку.

– Я Горленка добре знаю! – підвелася з крісла продавниця Київторгу. – Його сусід Борис Ковтун, бандит і різун, служив у банді Петлюри. Мій батько в селі мав крамницю за царя, і я Горленка добре знаю, – злобно ствердила Рахіль.

Горленко зблід та швидко опанував собою і спокійно пояснив:

– За своїх сусідів я не відповідаю, а крім того, саме тоді я був у червоній армії і не знаю, де служив Борис Ковтун.

– Але ви цього бандита знаєте? – присікався Маслов.

– Певно, що знаю із дитинства, – байдуже ствердив Горленко.

– Ага, знаєте й мовчали про бандита, чому не видали його в ЧеКа?

– Бо він виїхав закордон, – виправдався Горленко.

– Утік за кордон і ви не затримали!? Добрий комуніст. А от скажіть, чого ви прийшли у петлюрівській вишитій сорочці?

У Грицька потерпло тіло. Пригадав одруження, де так демонстративно на цілий Київ хизувався вишитою мамою сорочкою.

– Вишита сорочка – це стародавня українська мода, яку я шаную і люблю, і одягаю на кожну урочисту подію, – сміливо відповів комісії Горленко.

– А що по вашому важливіше для комуніста – національна мода чи партійна приналежність? – присікувався далі товариш Маслов.

Горленко здивовано ворухнув раменами й подивився на робітників у вишитих сорочках, що сиділи спереду.

– Національний стрій і партійна приналежність не мають нічого спільного, – відповів.

– Ага, нічого не імеють общего, – злорадно повторив, – а яка, по вашому, пануватиме мова в Україні при комунізмі, може для росіян теж українська?

Горленко зиркнув спідлоба на Маслова й подумав: – Гонить на ковзке.

– Для українців – українська, росіян – російська, а для китайців – китайська, – відповів він прихованою іронією, в той же час на зовні партійною логікою.

– Для мене все ясно! – проказав Маслов і відкинувся на спинку крісла.

– Я маю ще одне запитання! – звернувся Шапошніков до Горленка. Горленко насторожився.

– Яку міжнародню мову буде запроваджено в цілому світі, коли запанує комунізм?

– Російську! – сміливо проказав Горленко. – Російський пролетаріят перший запалив революцію, і тому на це має повне право.

– Досить! – відказав представник ЦК. Горленко неквапливо

зійшов з естради й сів на своє крісло. Грицькові здавалося, що чистку переведено вже раніш у закритому засіданні паркому, а тут провадиться тільки формальність.

Наступним покликали до стола товариша Каца. Гарний із вигляду, високий на зріст, елегантно одягнений, з легенькою посмішкою, як завжди, сміливо й легко підійшов до стола й поклав партійний квиток.

На прохання члена комісії розповісти автобіографію, Кац із артистичною інтонацією у художній формі змалював довгу свою революційну епопею, повну пригод, революційних подій і визначних заслуг перед партією. Коли він закінчив свою розповідь, то в залі ще довго панувала тиша й люди зачаровані очікували продовження цієї казки. Нарешті, поставив питання товариш Шапошніков:

– Скажіть, товаришу Кац, чи буває тепер у вашій хаті маца?

Виплекане біле обличчя товариша Каца раптом почервоніло. Якусь мить мовчав, потім посмішка знову заграла на його обличчі й він самовпевнено і галянтно відповів:

– Так, маца у нас буває тоді, коли цього вимагають національні традиції, але тут таки хочу застерегтись, що це виключно забаганки моєї дружини.

– Ще одне питання. Чи ваша дружина відвідує синагогу й як ви на це реагуєте?

– Особистими переконаннями дружини я не цікавлюся, – відповів, і в його голосі відчувалося хвилювання і подратовання.

– І дружина ніколи не нав'язує вам своїх поглядів? – іронічно вів Шапошніков.

– Я думаю, що це питання недоречне, – буркнув через стіл Маслов до комісії.

Грицько зрозумів, що між Шапошніковим і Масловим ведеться боротьба.

– Гаразд! Тоді інше питання, – не здавався Шапошніков, – чи були ви знайомі з лідерами антипартійного бльоку: Троцький-Зінов'єв?

– Ні, я їх особисто не знав, – стомлено відповів Кац, і посмішка зникла.

– Але ж ви з Зінов'євим листувалися? – наполягав Шапошніков.

– Листувався, однак ніколи не поділяв його партійних поглядів.

– Я розумію! – ехидно проказав Шапошніков, і почав щось записувати.

Каца відпустили. До стола покликали товариша Заболотного. У Дори звузились очі й хижо блиснули зеленими вогниками на Шапошнікова.

– Скажи нам, Давиде Соломоновичу, як то ти робив революцію із Леніним? – із фамілярним гумором добродушно запитав представник з ЦК ВКПб. З цього запиту всім стало зрозумілим, що вони приятелі. Товариш Заболотний відкашлявся, посміхнувся і почав лагідно розповідати, як у його хаті товариш Ленін часто влаштовував таємні сходи́ни революціонерів, як у підпільній друкарні готувались проклямації, а він, разом із своєю мануфактурою, перепачковував що літературу до всіх революційних осередків світу. І всі ці надзвичайно важливі й небезпечні справи Давид Соломонович розповідав якось жартома, мов би родинну буденщину. Перед слухачами й комісією розкривалася у всій своїй наготі та таємнича підпільна діяльність комуністичної партії, що творилася руками жидівських багатіїв.

– А от скажіть, товаришу Заболотний, чи ви й тепер тримаєте служницю? – раптом упав дошкульний запит Шапошнікова.

– Російський гад! – тихо прошипіла Дора й Грицько побачив, яка вона страшна.

Давид Соломонович насмішкувато подивився на Шапошнікова й сказав:

– Так, я маю служницю. Моя дружина хвора й лікар приписав їй постійний догляд.

– Досить! – різко мовив Маслов, – я думаю товариша Заболотного можна відпустити; – звернувся він до комісії. Представник ЦК згідливо хитнув головою. Заболотний зійшов із естради. Дора відпружено зідхнула, у Грицька також відлягло. Дора хитнула до Грицька й вони непомітно вийшли. Чистка вже їх не цікавила.

За тиждень Давид Соломонович отримав партквиток, а Каців партквиток з'їла синагога та маца. Горленка вимела з партії вишита сорочка. Чистку в ІНО Дора й Грицько пройшли щасливо. Вони залишилися в партії.

* * *

Росія в 1913 році урочисто відзначила Трисотліття Дому Романових. Від Чорного до Білого моря, від Балтики по Камчатку майоріли в містах та по селах трикольорові прапори, дзвонили в церквах дзвони, величаво відправлялися молебні за здоровля царської родини на славу великої Росії. Люди славили русского царя.

У Петербурзі, після величавої паради збройних сил, після салютів військової флотії, у Зимовому Дворці, призначено царський бенкет, на який запрошено було дипломатів держав із цілого світу, що мали свої представництва в російській столиці. Кожної хвилини перед Зимовим Двірцем зупинялися блискучі карети чи авта з чужоземними прапорцями. У пишних одягах жінки, у мундирах чи фраках чоловіки з відзнаками на грудях, заходили в Двірець крізь широко відчинені двері з царськими лакеями при них у лівреях, обшитих золотими галунами. Два бородастих високих гвардійців, віддавали почесь зброєю кожному представникові. Заля, урочисто удекорована прапорами, була заповнена. Саме о другій годині дня широкі двері в залю відчинились і на порозі у білій мантії, під руку з царицею, появився володар Росії, цар Микола II-гий. Гримнула оркестра. Російський гімн гучними звуками прокотився залю, вирвався в коридори й понісся по площі перед Зимовим Двірцем. Бурхливі оплески дипломатів у залі та дикі вигуки юрби на площі, доповнювали урочистість. „Господом даного Царя-Государя” вітав Петербург. У своїй урочистій промові Микола II-гий запевнив світ, що Росія виконає призначене Богом месіянство й об'єднає всі слов'янські народи під один „Єдино-неділимий” трибарвний прапор. Він підкреслив перед дипломатами могутність, стійкість, непереможність і вірність монархії „русского” солдата, безмежну відданість різнонаціональної людности своїй матушці Росії. Приві-

тання Росії і цареві Миколі II-му від усіх великих і малих держав світу тривали до вечора. Слава й велич Росії осліплювала світ і викликала подив.

Банкет розпочався тостом царя Миколи II-го. Після тосту посипались дарунки від усіх чужоземних послів. Після бенкету з заморськими стравами та напоями розпочалась розвага з танцями й затяглася до ранку. На цьому урочистому бенкеті представник Франції запросив від імені свого уряду царя Миколу II-го, для ще більшого скріплення дружби, відвідати Париж. Цар запрошення прийняв і незабаром із цілою придворною обслугою був у Парижі. Париж зустрів царя нечуваними досі урочистостями. Починаючи від двірця ввесь шлях за маршрутом подорожі до президентського палацу був удекорований портретами царя і цариці, російськими й французькими прапорами, гірляндами квітів і вінків. Французька гвардія з білими рукавичками стрункими шерегами стояла пообіч. З кожного вікна процесію вітали вигуками, зливою конфетті, квітами.

На другий день гостини в Парижі цар Микола II-гий отримав через післанця спеціального листа. Цим листом його запрошували на зустріч із могутнім магнатом банкового світу. Ця анонімна постать пропонує цареві свої послуги: – Зробити Росію ще могутнішою, ще заможнішою, ще більшою! Цар Микола прочитав цього інтригантського листа й подивився на невідомого післанця, що чекав збоку. Пропозиція була дуже спокуслива й на обличчі в царя заграла посмішка.

– Як прізвище цього володаря світових запасів золота? – поцікавився цар у післанця.

– Господін Ротшильд, – тихо, але виразно мовив відпоручник.

Цар рвучко випростався і очі його зробилися холодними та колючими.

– Відмовляюся на зустріч! – грізно відповів, і протягнув тремливою рукою назад листа.

– Ваша імператорська величність! Ви нічим не ризикуєте! Ваша зустріч буде обставлена таємницею. А разом із тим, може, якраз від цього Росія матиме користь.

– Яку? – не повертаючи голови, запитав цар і уста його так зімкнулися, що тремтіли короткі бакенбарди.

– Десять мільйонів боргу, що їх Росія винна Америці, буде анульований.

Сума поважна. Під тягарем цього боргу Росія давно не може розпростати крила. Цей тягар стримував економічний розвиток Росії, розбудову важкої промисловости, брак якої катастрофально відчувався. Монарх Росії стояв схиливши голову й тяжко думав. Післанець терпляче чекав слідкуючи за царем.

– Гаразд! Я погоджуюсь на зустріч, – раптом відповів і післанець посміхнувся.

– У цьому конверті, – мовив післанець поклавши на столику згорток, – написана адреса, на яку проситься, вашу імператорську величність, повідомити, коли ваша величність матиме змогу на зустріч. Все інше буде влаштоване, як охорона таємниці так і місце, – проказав післанець, уклонився і вийшов.

Через кілька днів цар Микола у товаристві особистого охоронця прибув на зустріч у призначене конспіративне місце. Зустріч відбулася на кордоні Франції і Швейцарії, у готелі курортного містечка, що лежало на березі женеvського озера. Зайшовши в кімнату, він побачив Ротшильда, якого знав із фотографії. Ротшильд зробив глибокий уклін не тільки головою, а й усім тілом і чемно промовив:

– Ваша імператорська величність! Мені відомо, що Росія зобов'язана в короткому часі сплатити Америці десять мільйонів доларів позики. Цей борг за Росію я можу сплатити ще сьогодні, – проказав він посміхнувшись і пильно подивився на володаря великої і широкої Росії.

Цар Микола II-гий знав, що цілий світ залежав від могутнього банку Ротшильда. Цей володар світових скарбів міг за один місяць довести до краху не тільки кожна європейську державу, а навіть і багату Америку. Тільки Росія була незалежна від магната Ротшильда.

– Що ви за це від мене вимагаєте? – сухим і різким тоном запитав цар Микола II-гий.

– Дуже мало! – мовив Ротшильд, ховаючи лукаву посмішку, – свободи жидам у Росії!

Росією жиди намагалися заволодіти з давніх часів. Ще в 1472 році їм пощастило здобути довір'я при московському дворі. Московський князь Іван III-тій був оплутаний жидівськими послугами й зробив жиди Хоза-Кокос амбасадором при татарському ханові в Криму. Відчувши владу, жиди почали свою працю і на вернули на юдаїзм православних священників Діонісія та Олексія, які при московському дворі незабаром створили юдаїстичну громаду. До цієї громади втягнули вони священників Істому, Сверчка, архимандрита Зосиму та дружину царя Івана Грозного, царицю Єлену. Незабаром жидам пощастило посадити на митрополичий престол Православної Церкви в Московщині тайного юдаїста, архимандрита Зосиму. Після цього успіху, по смерті царя Івана Грозного, жиди вирішили посадити на княжий престол царевича Дмитра, сина цариці Єлени, що була вже юдаїсткою, і таким чином прибрати до своїх рук всю владу в Московщині.

Тоді православна церква, що пильно слідкувала за діями жидів, перешкодила жидам це здійснити. Юдаїстку царицю Єлену й схильного до юдаїзму її сина Дмитра, було заслано в монастир. У 1504 році скликано надзвичайний православний собор і винесено ухвалу, щоб усі юдаїстичні еретики були знищені.

Після цих випадків московські князі запровадили обмеження для жидів. Це обмеження згодом було відоме під знаком „Черти оседлості”, що з деякими змінами полегшення чи обтяження був у силі аж до 1917 року, коли большевицька революція відкрила жидам широкі права в Росії. Закон про смугу поселення був підписаний в 1804 році, але Московщина ще від 1526 року постановила не пускати жидів на етнографічні московські землі. Жиди могли мешкати в Україні, Білорусі, Польщі, Кавказі, але ніколи не в Росії, крім купців 1-шої гільдії.

Тому й тепер, під час розмови з Ротшильдом, цар Микола II-гий, знаючи яку страшну небезпеку жиди готують для Росії, на пропозицію Ротшильда за десять мільйонів доларів продати жидам Росію, гнівно вигукнув:

– Ніколи!

– Тоді війна! – тихо, але суворо пригрозив Ротшильд.

– Росія війни не боїться! – гордо випростався цар і блиснув хижим поглядом.

– Війна й... революція, – додав з холодною і загрозливою посмішкою Ротшильд.

Цар повернувся і впевненим широким кроком вийшов. Авдієнція закінчилася. За цих півтори хвилини вирішилась доля Росії, і не тільки Росії, а й цілої Європи. Це була найкоротша авдієнція, яку знає історія, що струсила Дім Романових, династію, яка щойно відсвяткувала своє трисотліття. Правда, майже така сама авдієнція відбулася ще в 1904-1905 році. Помічник Ротшильда в Америці Яків Шіф своїм банком Кун Леб і Ко фінансував японський мілітаризм, намагаючись таким способом викликати в Росії революцію і повалити династію Романових, але цей маневр не вдався. Тоді Яків Шіф пригрозив російському дипломатові, графові Вітте й сказав: – Якщо цар не дасть жидам свободи, вільної торгівлі в Росії, то буде революція. Але революція 1905 року Росії не пошкодила. Тому то цар Микола II-гий і тепер не з'являвся Ротшильдових погроз. Він був певен, що й цим разом Росія витримає тиск чорних змовницьких сил, які чигають на її незалежність, на її волю, на її скарби. Жидам ніколи не доведеться сидіти в кріслах, де засідатиме парламент Росії. Жиди ніколи не матимуть мандатів на право керувати Росією. Але цей страшний діалог, який відбувся із Ротшильдом, усе ж таки непокоїв царя. Він давно знав, яка то могутня сила спочиває у змовницькій масонській ложі, що прикриває себе харитативними гаслами. Однак, він вірив, що Росія, "руський мужик", російська інтелігенція і фізичною силою і розумом протистануть кожній змовницькій чорній силі. Про свою розмову володар Росії не признався навіть найближчим своїм міністрам.

Коли саме через рік після відбутого діалогу в Сараєво 15 липня 1914 року гримнув постріл і впав жертвою замаху престолонаслідник австрійського трону Франц Фердинанд, то цареві Миколі II-гому й в голову не спало, що це початок занепаду його династії, що це здійснення задумів змовників, з одним з яких він мав діалог. За три роки, в 1917 році, друга Ротшильдова погроза здійснилася. І хоч династія Ротшильдів багато молодша

за династію Романових, проте виявилась спритнішою. Дім Ротшильдів бере початок від 1743 року з міста Франкфурта над Майном у Німеччині, від дрібненького ремісника Маєра Ротшильда. Цей спритний дідок своїм родом за два століття став найбагатшим у світі ультрамільйонером, що контролював фінансову політику Франції, Англії і цілої Європи. Бракувало Росії. За останнє півсторіччя він контролював в Америці Волл Стріт. Ще в 1812 році Ротшильд фінансував військову інвазію Наполеона в Росію. В 1904 році фінансував Японію проти Росії. В 1917 році, для здійснення своїх погроз, Ротшильд швидко відшукав Леніна в Швейцарії, Троцького в Америці, і допоміг їм отруїти фанатичною теорією Карла Маркса темну й неосвічену людність великої Росії. Як першу зброю він використав фахових революціонерів на чолі з Леніним і почав через посередників фінансувати їх. Ленінові й не снилося, що на його долю несподівано впаде таке щастя. Він зовсім не знав про велику Ротшильдову конспірацію, про його агентуру, що слідкувала за ним. У кінці 1916 року Ленін отримав з німецького банку 20 мільйонів золотих марок, які були привезені з Америки. Ці гроші пройшли шлях від Ротшильда через Троцького, Варбурґа та Вільгельма II-гого.

Революція спалахнула.

Ставленик масонської ложі, напівжид, Александер Керенський очолив Тимчасовий уряд Росії, а коли напівжид Ленін прибув із за кордону, передав владу більшовикам. Ленін, Троцький, Зінов'єв, Літвінов та інші революціонери були відомі змовникам давно. Дуже помилявся цар Микола II-гий, що жиди ніколи не матимуть мандата на крісла в парламентах. На 556 визначніших керівників новоствореної більшовицької держави в 1918-1919 роках було 17 росіян, 2 українці, 11 вірменів, 35 литовців, 15 німців, 1 мадяр, 10 грузинів, 3 поляки, 3 фіни, 1 чех, 1 караїм та ... 457 жидів. Ротшильд тріумфував! Але кожна історія має свої, що їх ніхто не може передбачити, несподіванки. Головного наймита великих змовників товариша Леніна несподівано ранено, і він 21 січня 1924 року відійшов у вічність. За правом великих змовників, керівником Росії мусів стати товариш Бронштейн, що мав партійне прізвисько – Троцький. Однак знайшовся спри-

тніший революціонер, невідомий змовникам – Йосиф Сталін, грузин Йосиф Джугашвілі, який для „добра” бідним людям, захопив владу в свої руки. Революційні карти почали зраджувати старих кадрових революціонерів. Від всекараючого меча „людського добродія” Йосифа Джугашвілі почали летіти голови всіх тих, що починали революцію. Єдиному Троцькому пощастило вислизнути на буржуазний захід. Під тими, чи іншими закидами, правого чи лівого партійного ухилу, знищено Зінов’єва, Бухаріна, Каменева та сотні інших дрібніших. І хоч жиди ще тримали в своїх руках всі органи безпеки, що носили страшні назви ЧеКа, потім ГПУ, а далі НКВД, і нещадно нищили людей розчищаючи собі шлях до влади, але вони почали відчувати, що під ногами ґрунт хитається. Москалі після першого революційного шоку очуняли, витверезились і в них ворухнулась знову великодержавна амбіція, заграла шовіністична кров. Помаленьку почали вони відпихати жидів на задній плян і самі перебирати провідне кермо, запопадливо взялися відбудовувати та зміцнювати єдину неподільну Росію під червоним прапором.

Усі ці політичні тонкощі, державну гру, конспіративні змови, партійні ходи й заходи Дора докладно знала не тільки з власного спостереження, а й з розмови з батьком, що пройшов велику школу змовницького революційного руху на заході. Дора все знала, тільки Грицько, її найближчий товариш, друг і законний чоловік, нічого не знав. Для нього глибші партійні таємниці були приховані, бо він, хоч і мав у кишені такий самий партійний квиток, як і інші, але не належав до когорти посвячених. Він тільки знав те, що допускала цензура в газеті, що чув на комсомольських чи партійних зборах. Він знав, що на 15-тому партійному з’їзді в 1927 році за ухил викинено з партії Троцького й Зінов’єва, а що ховалося за тим ухилом – не знав. Так само викинено Бухаріна, Рикова, Каменева та тисячу інших за ухил, але глибше нічого не знав.

* *
*

Одного вечора Дора досить пізно повернулася з Облпаркому вся осяяна й зарожевіла як троянда по дощі. Грицько залюблено глянув на неї і запитав:

– Що сталося, що ти сяєш як веселка, чи не отримала була орден славетної жінки?

– Ще більше радості як від ордену – вигукнула вона, жваво скидаючи тісні туфельки.

– Ну, напевно виграла сто тисяч на безвигравній позиці, – жартома мовив любуючись нею.

– Нашого товариша Каца поновила в партії! – радісно відкарбувала.

– А Горленка? – якимось спонтанно вихопилось у Грицька.

– Горленка? – зневажливо перепитала сухим голосом, – та ж він націоналіст!

Грицька мов би хто ляснув по обличчі.

– Націоналіст?! Звідки ти взяла, що він націоналіст?

– А ти що, не бачив його у вишитій сорочці?

– Куди до чорта, от і аргументи! То виходить, людина не має права одягнутися як хоче? Адже ж і ти одягалась, і навіть фотографувалась в українському костюмі, то тоді й тобі можна закинути ці гріхи.

Дора допитливо подивилася на Грицька примруженими оченятами й раптом розсміялася.

– Чудний ти Грицю! Так то ж була оказійна театральщина, а в Горленка – вияв почуття, підкреслення національної відрубності, що суперечить політиці партії, якою оголошено злиття всіх націй...

– І тоді що, всі хлопці ходитимуть тільки в косоворотках, а дівчата чаруватимуть наречених московськими сарафанами? – глумливо додав Грицько.

Дора глипнула на нього незадоволеним поглядом і сумно сказала:

– Не буде з тебе, Грицю, доброго комуніста, чесне слово не буде.

– І шкоди від цього великої для партії не станеться. А що там ще нового в паркомі?

– Шапошнікова арештували! – злорадно проказала тихим голосом, і з-під лоба глянула.

– Та невже? – вигукнув чи то злякано чи з радості Грицько.

– Хай не буде такий відважний, – холодно резонувала Дора.

– Ну, а як же Маслов?

– Та ж Маслов вірний комуніст, що ж йому можна закинути?

– То правда, Маслов не може звертати ліворуч чи праворуч, він іде дорогою Ілліча та Сталіна, – погодився Грицько. Навіть добре, що Маслов уцілів, за його спиною Дора, він і ціла родина Заболотних-Каців спатимуть спокійно.

– Що ж там сьогодні в істфаку? – поцікавилась Дора, переодягнувшись у халатик та оксамитові босоніжки, й зручно, як киличка, вместила у м'якому кріслі.

– Студенти третього курсу організують екскурсію до Москви та Ленінграду. Може поїдемо? Трохи провітримося?

– Поїдь сам, ти ж бачиш, яка я? – і загадково посміхнулася.

Грицько давно помічав, що дружина вагітна, але за розрахунками до народження дитини ще далеко. Та хто його знає як почуває себе жінка. Може ще задовго наперед уже організм відчуває зміни. Він уже й тепер радів синком чи дочкою. Не один раз на вулиці приглядався до гарненьких діточок, вибираючи найкращий зразок.

– Так, справді, тобі вже тяжко, – погодився він. Тоді поїду сам і докладно тобі все розповім. Добре?

– Їдь Грицю, їдь, а я втомилася! Ох, як я втомилася! – якось раптом жалісно мовила вона й в її голосі чулася туга, якийсь біль і разом із тим несфалшована ширість. Грицько підійшов до дружини, погладив її кучері й ніжно поцілував у рожеве вушко. Він бачив зблизька її обличчя, що рясніло сірими плямами, а біля очей ледь помітні зморшки.

– Відпочинь, моя люба! Покинь працю вечорами в Облпаркомі, це може негативно відбитись на здоров'ї нашої дитини.

Дора зворушено схлинула, ухопила його руку й гаряче поцілувала.

* *
*

Загорілих студентів істфаку набралось на екскурсію одинадцять осіб. Грицько записався не тому, що залізниця визна-

чила безкоштовні квитки, а йому хотілося трохи розважитись від задушливої родинної атмосфери, хотілось побачити історичні пам'ятники великих міст – двох столиць – Москви й Ленінграду. Побачити російський Версаль-Петергоф, одну з найкращих околиць Ленінграду. Він знав з літератури, що Петергоф побудований за плянами Версалу та багато цікавіший за нього й чи не найкращий у цілому світі. Комплекс палат та парків своєю архітектурною будовою притягає туристів – чужинців, то чому ж мені, громадянинуві СССР не оглянути цієї краси. Нижній сад, Верхній сад, Англійський та Олександрівський парки з палатами, павільйонами та численними фонтанами. І тому, коли екскурсанти прибули до Ленінграду, найперше поїхали до Петергофу. І справді – чарівна краса! У Верхньому саду чарував своєю красою збудований басейн із водограєм Нептун та п'ятьма іншими. У Нижньому саду чудові колони та італійські водограї. На висоті Баб'ячого Гону стоїть палата Бельведер та Павільон – Селянський Домик. У центрі Петергофу, на двох островах Срібного Озера стоять два павільйони – царицини та Ольгин. На другому озері, Швейцарський Домик. Петровський палац, збудований за проектом знаменитого Растреллі, стоїть на горбку, а під ним великий грот із водограєм Самсон. Водограй Самсон зображає легендарну постать, що її зробив скульптор Козловський із бронзи. З пащі лева, що її роздирає біблійний Самсон, б'є могутній струмінь води на 25 футів догори. Від палати до порту Ковша тягнеться широкий канал із містком, а з боків його б'ють двадцять два водограї. Від палати до Нижнього саду спускаються великі каскади, прикрашені статуями скульпторів: Прокоф'єва, Мартоса, Шедрина, Шубіна й Рашеті, вазами й барел'єфами, що їх виконав скульптор Козловський. Праворуч від великих каскад діють водограї Шахматна Гора, Піраміда, Римські водограї і група Адам. Ліворуч – водограї Золота Гора, Манажерський, Грецький та група Єва. Усі водограї у Нижньому та Верхньому садах, і тільки один в Олександрівському Парку.

Два дні Грицько, разом із екскурсантами оглядав Петергоф і то оглянув тільки поверховно. З великим захопленням дивився на діючі вночі водограї при світлі прожекторів, що творили чудо-

ву каскаду барв. Після Петергофу оглядали Ермітаж. Понад 2 мільйони експонатів містилося у цьому прекрасному музеї. Картини Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Рафаеля, Рубенса, Ціціані, Рембрандта. Три дні оглядали Ермітаж, але залишилось ще на тиждень того, чого не оглянули. У Ленінграді стільки цікавого, що годі було оглянути й за місяць. Екскурсанти поспішали до Москви. Перша зупинка була в Кремлі – резиденції уряду СРСР. Церкви, парки, гармати старовинні, що стосами лежали попід стінами будинків, в яких містилася ОВШ Об'єднана Військова Школа ім. ВЦК'у, Цар-пушка, символ могутності Росії, Цар-колокол та інші старовинні пам'ятки на оглядини яких бракувало часу. Найдовше затримались екскурсанти в „Оружейній палаті”. Там справді було що оглядати. Чоботи Петра І-го, сукня цариці Анни, історична шапка Мономаха, старовинна зброя, коштовні намиста та тисячі інших прикрас царської родини.

У Ленінграді для Дори Грицько купив художній альбом петергофських водограїв, освітлених прожекторами. У Москві придбав бронзову моделку Цар-пушки, яка в дійсності важить тридцять дев'ять тон. Радісний і задоволений повертався додому. З думки не зникала вагітна Дорочка. Напевно тепер зробилась іще повнішою? – думав він, радіючи, що буде синочок, неодмінно чорнявий, гарний, здоровий, бож як він, так і Дора своєю вродою викликають подив знайомих і всіх зустрічних.

З двірця до трамваю він біг мов навіжений. Якесь радісне почуття його охопило. Ця коротка розлука підсилила його любов до Дори. Він хотів її бачити, пригорнути й тримати в обіймах. Він хотів повними грудьми вдихнути запах її тіла й кіс.

Коли він переступив поріг тестевого мешкання, його зустріла насторожена служниця з якоюсь дивною, загадковою посмішкою. Він не звернув на це уваги, зайшов у свою кімнату й, побачивши Дору, що сиділа в нічному халатику, – кинувся до неї. У захопленні впіймав її в обійми й почав цілувати. Дора покірно горнулась до нього. Грицько поспішно витяг із чемодана привезені сувеніри й якось несподівано глянув у візочок, що стояв збоку ліжка. У візочку, на білій подушечці, він побачив голівку немовлятка з широким носиком і... напрочуд довгою рудою чу-

приною. Великі витришкуваті очі й широкі грубі губи просто спотворювали це малісіньке немовлятко.

Грицькові зробилось моторошно. Він запитливо подивився на Дору.

– Синочок, – тихим голосом усміхнено обізвалась Дора.

– Чий синочок? – якось аж похолов Грицько.

– Наш синочок, а чий же він може бути?

– Як наш? Та ж ми тільки сім місяців, як одружені?

Дора нахилилась над візочком і мовчки почала поправляти подушечку.

Грицькові бракувало повітря, не було чим дихати. Йому хотілося кричати, несамовито ревити, безжалісно бити Дору кулаками, топтати ногами, задушити це потворне немовля. У глухій знемозі впав на крісло й скрипнув зубами. Долонями схопив готову тріснути голову й упершись ліктями на коліна, тяжко застогнав. Чув, як мимо волі сльози гарячими струмочками спливають по обличчю і стікають на руки. Це була така ганьба, якої він не в силі пережити. Подружнтя честь, людська гідність, родинний спокій, радість і кохання на ціле життя були потоптані, зіпсуті, збезчещені! Опльовано все! Залишилось або кинутись під трамвай, або тікати світ-заочі. Грицько стогнав, як тяжко ранений лютий звір, що потрапив у пастку. Годинник на стіні рівномірно й виразно відраховував час: так-так, так-так, так-так!

– Він призначив тебе директором хлібозаводу, – тихо обізвалась Дора.

– Хто, Маслов? – рвучко підвів голову Грицько, й очі його блиснули лютим гнівом.

– Ти, Грицю, мій початок давно знаєш і мусів цього сподіватися.

– Він уже знає про дитину? – з огидою запитав, і Грицькові очі звузились.

– Він відвідав мене в лікарні.

– Гидота! – вигукнув Грицько.

– Не думай, любий Грицю, що мені легко все це переживати. Але сталося те, чого не повернеш. Він мені осоружний, і

клянуся тобі, мій дорогий, що від часу нашого одруження я не дозволила йому до себе й доторкнутися. І ще повір мені, Грицю, що я тебе люблю щиро. Я не легковажна жінка, не розкидаюся коханням, але Маслов, огидний Маслов, змусив мене до цього, і я завагітніла. Прости мені, мій коханий!

Грицько дивився на дружину, бачив, як її вузькі плечі здригалися, як вона плакала й схлипувала. І до нього знову повернулася людяність, всепрощення, вроджена доброта.

— Ну, що ж, коли так сталося, не з твоєї вини, то прощаю. Мушу проковтнути й цю гидоту. Хотів би тільки вірити, що це остання отрута, яку я свідомо випиваю.

— Остання, Грицю, запевняю тебе! Повір мені, що наше життя буде щасливе! — веселіше проказала Дора, і підвівши голову цілком радісно додала: — З першого числа ти дістанеш призначення на директора.

— А інститут? — збентежено перепитав Грицько.

— Не хвилюйся, усе полагоджено. Тебе вже перевели на четвертий курс, а закінчувати істфак будеш заочно. З навчальною частиною домовлено, "зачоти" від тебе будуть приймати усно й на письмі, тоді як зможеш. Диплом ти отримаєш поза будь-яким сумнівом.

* *
*

Очолювати, як директор, Хлібокомбінат, Грицько Дубчак ішов із якимсь містичним страхом. Це справді диво! Усі директори, яких він знав, були віком понад тридцять років, а йому щойно минув 21-ший. Чи виправдає він довір'я партії, чи упоратеться із цим складним завданням?

На Хлібокомбінаті його очікував помічник завідувача кадрів міськпаркому товариш Епштейн. На скликану нараду першим зайшов до кабінету стрункий та високий інженер Кучеренко. Це була старша людина із сивючою головою, добрими сірими очима й лагідною, майже дитячою, посмішкою. Він приязно подав Дубчаківі руку й сказав своє прізвище та становище на Хлібокомбінаті. Почуття непевності зразу ж у Грицька розвіялось. Ось на кого він буде покладатися у перші дні своєї праці. Потім зайшов

з кострубатими густими бровами згорблений старший чоловік і, подавши засмальцьовану нафтою руку, назвав себе старшим механіком Василенком. На обличчі і цієї суворої людини, Грицько знайшов чистосердечну добродушність, яка властива тільки українцям. Він уже цілком добре себе почував; кадри на Хлібокомбінаті добрі, от тільки боязко, чи зуміє він здобути від цих людей ширшу повагу до себе. За Василенком тихим кроком переступив поріг молодий чоловік із купою рудого волосся і потис Дубчаківу руку. Назвав себе хеміком Гнідичом. Далі зайшов бухгалтер Власенко, огрядний низенький чоловік із блискучою лисиною. Соромливо привітався і сів у куточку на кріслі. Потім заходили завідувачі зерносховища, транспорту, магазину, поставання, експедитор тощо. За чверть години – повна кімната. Усе це були люди, які перебули ціле своє життя на підприємстві, знали Хлібокомбінат, як свою кишеню, і тепер, насторожено та зацікавлено приглядалися до нового директора. І хоч серед них Дубчак був наймолодший, але він мав у кишені мандат, підписаний рукою всесильної комуністичної партії.

Товариш Епштейн від імені Міськпаркому відрекомендував присутнім Григорія Петровича Дубчака. Він повідомив, що новий директор без досвіду, і тому закликав усіх до дружньої співпраці. Побажавши успіхів, розпрощався і вийшов. Дубчак у директорському кріслі залишився із своїми помічниками та співпрацівниками й провадив нараду. У товариській, дружній розмові він ближче знайомився із своїм колективом, а потім гуртом пішли оглядати Хлібокомбінат. У бухгалтерії він із кожним привітався, жінкам роздаровував добродушні компліменти, а в чоловіків цікавився, хто що робить. Зайшли до пекарні. Кругом тихо шаруділи конвоєри, легко рухалися у білих халатах робітники, кругом висів веселий гуркіт машин, оповитий пахощами печеного хліба. Цілу годину оглядав Дубчак цю велетенську будову. Задоволений повернувся сам до свого кабінету й впевнено сів за столом у крісло, в якому доведеться працювати, хто зна як довго.

Попередник його – червоний партизан, що пройшов під час революції кривавий шлях, про що свідчили нагороди, яких не

здіймав із грудей. Той попередник відзначився у боротьбі з контрреволюцією, а потерпів поразку на мирному фронті. Під час чистки аж три жінки з дітьми висловили перед комісією свої претензії до директора за аліменти. Директора Хлібокомбінату вичистили з партії. Його місце на Хлібокомбінаті зайняв Григорій Петрович Дубчак.

Умостившись зручніше в шкіряному кріслі, Грицько витягнув шухляду й почав переглядати ділові папери. У кутку шухляди він несподівано знайшов дві виделки й коркотяг. У другій шухляді виявив цілу колекцію порожніх пляшок. У шафі, на одній з полиць, він знайшов поруч із течками ділових паперів, електричну плитку й чайник. У самому низу в шафі згорнене одіяло й подушка.

– Чудесно! – вигукнув Грицько, – тепер я сміливо можу тут мешкати, коли виникне з Дорєю поважний конфлікт, або коли діти перешкоджатимуть спокійно спати.

Повернувся Дубчак додому з почуттям глибокого успіху. Він директор! Він володар потужного Хлібокомбінату! Хіба це жарт?

– Ну як там успіхи, мій любий володарю хліба? – пожартувала Дора до Грицька.

У Грицька співала душа. Спокуса слави запоморочила йому голову. Хотілося із вдячністю кинутись до Дори, до свого янгола, упіймати в обійми й цілувати. Та враз, він побачив на руках у Дори потворне немовля, і вся радість, увесь запал ніжності миттю зник і холодком війнуло в грудях.

– Прийняв уже Хлібокомбінат і познайомився з людьми, – якось сухо й незадоволено відповів. Сів біля вікна й навпопад узяв якусь газету.

Дора відчувала Грицькові переживання, шукала слів для лагідної розмови, щоб затерти, чи бодай зменшити цей тяжкий стан, який став отруйним і дошкульним місцем у їхньому житті. Можна з перед очей здати дитину в дитясла, але що тоді скаже Маслов?

– Як же там робітники, службовці, техніки й інженери, хороші люди, можна буде з ними працювати? – веселенько запитала, щоб розважити його.

Грицько зідхнув. Він дивився в газету, а сам наслуховував, як приємно цвірінькали горобці, підскакували на гілочках за вікном, як весело світило сонце, обдаровуючи теплом людей, як ніжно вітер перебирав каштановим листям біля вікна. Він відчував, що коли б цю потворну дитину забрали з-перед його очей, то рана в серці та біль у душі дуже швидко загоїлися б. Ось щойно хвилину, як відвернувся і подивився через вікно на ясний світ, – стало легше.

– Хороший колектив на заводі, думаю, легко мені буде з ним працювати, – відповів.

Другого дня раненько товариш Дубчак уже був на Хлібокомбінаті й обходив цехи. Він умів знайти добре слово для кожного начальника цеху, для змінного майстра, для робітника. Незабаром на виробні всі його полюбили. І він віддано, чесно, працював день і ніч, щоб довірене йому виробництво було зразковим. Поруч із вродженою скромністю і любов'ю до праці, тепер у нього раптом почала рости хвороблива жадоба влади й слави. Він навіть не уявляв собі іншого в житті становища, тільки як директор. А це ж щойно минув місяць один. Кожного дня він оглядав агрегати, пробував випечений хліб, а потім поспішав у парком із відомосцями. Щодня тепер обідав похашцем у ресторані й летів на Хлібокомбінат. Додому повертався опівночі, щоб уникнути зустрічі з дитиною, яку ненавидів. Вдосвіта схоплювався і, перекинувшись кількома словами з Дорою, тікав на підприємство. Бувало й так, що він у своєму кабінеті й заночовував. Помаленьку перетягнув здому до кабінету всі підручники, і тут опрацьовував завдання до інституту.

Минуло два місяці. Грицько згадав, що в селі мабуть чекають на його вістку батьки. Сів і написав довгого листа. У листі підкреслив своє високе становище, запевнив, що інститут закінчить, і обіцяв матеріальну допомогу. Просив листи адресувати на Хлібокомбінат, де він постійно працює.

Другого дня, відіславши листа, він поїхав до універмагу.

– Вітаю, Григорію Петровичу! Вітаю і бажаю дальших успіхів! – радісно зустрів його товариш Кац, поновлений у партії і залишений директором універмагу. – Як працюєте?

Грицько Петрович подякував за побажання, похвалився виробничими успіхами, тощо.

– Ви щось потребуєте? – позмовницькому лукаво моргнув Кац.

– Самі знаєте, рідні в мене як у Магомета, і всі бідні, – ніяковіючи, сказав.

– Напишіть асортимент, – попросив Кац, запобігливо подавши олівець. Грицько поспішно нотував потрібні для села речі. А за годину два великих пакунки поїхали в село.

Зазнавши невдачі на шляху творення нової родини, Грицько переконався, що щаслива сім'я рідко коли твориться із двох національностей. На перешкоді постійно стають важкими брилами різні погляди на національні питання, на мораль, на державницькі проблеми, на релігію, на мову й навіть у підході до праці та відпочинку. Тільки тепер він збагнув, яку катастрофальну помилку зробив у своєму житті, одружившись із чужинкою. Десь, як туман на сонці, розплилась, здавалось міцна й тривка, любов, десь відійшли в небуття фізична краса, талант та набуті здібності. Ці, здавалося, найпотребніші властивості для будування щасливої родини, зникли, коли на поверхню виплили національні проблеми й глибоко заякорені в кожного відмінні моральні надбання. Але тепер було пізно аналізувати та критикувати. Десятки обов'язків політичних, соціальних, службових і, врешті, родинних, міцно в'язали йому руки. І тому Грицько замкнувся у собі, глибоко заховав у серці невдачу й увесь – думкою, серцем, почуттям і всіма здібностями занурився у науку, у працю на Хлібокомбінаті. Просиджуючи над „зачотами” чи звідомленнями в парком до пізньої ночі, іноді залишався у кабінеті й ночувати. Ці випадки повторювались, траплялися щораз частіше й дійшло до того, що Грицько навідувався додому раз на тиждень із потреби викупатися та передягнутися.

Дора не заперечувала. Вона знала про його болючу травму й давала широку волю на час, який лікує певніше за найліпшого лікаря. Коли вряди-годи він навідається додому, привітно зустрічала його, а вдосвіта провожала палким поцілунком.

Упродовж короткого часу Грицько цілком звикся із своїм

високим становищем директора. Сміливо й упевнено вітався із старшими, заслуженими керівниками установ і підприємств, чи визначними державними провідниками, і почував себе, як рівний із рівними. Тепер у паркомі до нього простягали руку першими ті, перед якими ще недавно він тремтів. Він навіть дивувався, запобігливості, яку виявляли перед ним. Почуття чванства й гордості росло поруч із повагою до нього людей. Навіть в інституті при „зачотах” професори виразно зменшували вимоги, хоч до науки він ставився дуже дбайливо. Його прізвище Дубчак почало зрідка появлятися у газетах серед ліпших керівників підприємств у перевиконанні пляну. Його ім'я почали згадувати на партійних зборах, як про видатнішого. Усі ці почесті, похвали, солоденька слава, помаленьку росли, збільшувалися і заслоняли родинний конфлікт. Він знову став почувати себе щасливим. Він бачив, переконувався, що драбина до кар'єри стоїть до його послуг, що фортуна стеле йому рівенький шлях, і спокуса слави все цупкіше й міцніше огортає його своїм павутинням.

Одного дня у листі з села він прочитав: *– Пакунки ми отримали, за які щиро Тобі, Дорогий Синочку, дякуємо! Усі ми тепер одягнені, взуті й не дуже голодуємо. Такого щастя у селі ніхто не знає. Нам заздять. Радіємо, що Ти дійшов такого високого становища, як директор Хлібокомбінату! Ох, Сину! Як людям у селі бракує хліба! Ми віримо, що Ти нас не забудеш, не забудеш своїх молодших братів і сестричку! Допоможеш їм вибратися із цих страшних сільських злиднів. Немає тепер веселого села! Людям тепер зовсім зле! Людей арештують і вони зникають. За що? І не питай. От так, хтось капне, хтось плюне, що ти куркуль, чи підкулачник – і забрали. Спочатку арештовували заможніших – куркулів, а потім підкуркульників, а коли не стало вже багатших, узялися за „куркульських підшептувачів”, а далі вже за тих, що мов би служили при царі, потім за тих, що служили в білій чи петлюрівській арміях. Скоро в селі й людей не залишиться. Саме за петлюрівську армію арештовували твого дядька. Мовчана арештовували, що був прапорщиком, хоч він зовсім бідний. Голобойченка забрали, що перед війною мав крамницю, де торгував сірниками й сіллю. Стороженка ухопили за те,*

що читав у церкві апостола. Плачу повне село. Слава Богу, що ми бідні й багатодітні. У нас почали організувати якісь колгоспи й стягають туди всю худобу й реманент. Приходили й до нас, але ми поки-що тримаємось своєї господарки. Хай Тобі Бог допоможе щасливою долею і тихим спокоєм у родині й на службі.

Петро Дубчак

Грицько читав листа раз, перечитував удруге й трохи затри-вожився від цих страхітливих подій. І що воно робиться у світі? Але нагадав, що цілим життям керує мудра партія на чолі з Сталіном, і що вони знають як і що робити, заховав батькового листа й заспокоївся. Пішов оглянути, як працює пекарня і як посувається виконання плану.

* * *

Тільки три тижні Дора змогла спокійно втримати й припнути свою буйну й кипучу енергію біля колиски з немовлятком. Далі терпець увірвався. Вона нічого так не боялася, як бути мамкою і так бездіяльно сидіти. Прийшла нудьга. Не допомагали книжки, піано, спроби малювати. До нудьги долучилося гірке пригнічення, за пригніченням потягся розпач, а далі хоч у божевільню. Вона металась по кімнатах, заглядала на вулицю, витирала шибки й врешті, залишивши немовля на служницю, іще хвора майнула до інституту. Облетівши всі кімнати партійних та комсомольських осередків, з інституту помандрувала в місьпарком. Там її зустріли здивованими поглядами й докорами. Ще більше пригнічена й незадоволена помандрувала до облпаркому. Крім вроджених властивостей – вічно бути в русі, працювати, творити, чи руйнувати, організувати, брати участь у кожній події, Дору гнали з дому ще тяжкі переживання, муки й страждання, пригнічення і сором перед чоловіком. Почуття сорому жакливо зачіпало гонор, дошкульно мучила високодумність. Тих кілька речень, що їх зневажливо кинув їй Грицько, глибоко ранили її честолюбство. Цілими днями вона дивилась на своє немовлятко й жахалась. Жодної шляхетної рисочки вона не бачила в цій дитині. Усе чуже, огидне й потворне. Уста, очі, брови, ніс, Бо-

же! Як би вона їх цілувала, коли б вони нагадували Грицькову, або її вроду. Цілком чуже! Разюча копія Маслова, ця подібність до Маслова, страшним вогнем палила її втомлену душу, і вона шукала відпруження, підтримки, розради, заспокоєння... З півдороги до Облпаркому раптом повернулася і прискореним кроком знову кинулася до інституту. Вона боялася зустрічі з Масловим. Він же знову може пропонувати... Який жах!

В інституті студенти саме висипали з аудиторій на широкий коридор. Зустріли Дору захопленими привітаннями, поздоровленнями, побажаннями. Після поцілунків дівчата наввипередки сипали запитаними: – Які в немовлятка очі? Який носик? Ротик? Волосячко? Чи має вже зубки, чи посміхається?

Дора засоромлена, збентежена, розгублена, несміливо відповідала загальниками, уникаючи простої відповіді. Дівчата знали гарного Дубчака й вродливу Дору, тим то сподівалися почути барвисту розповідь про чарівну дитячу вроду.

– Синочок веселенький, уже посміхається, – відповідала, кисло посміхаючись.

– Надзвичайно! Чудово! Справжнє щастя! – захоплено вигукували дівчата, малюючи в уяві янгольську красу немовлятка.

– Яке ж ти йому ім'я дала?

– Льова, – засміялась Дора.

– Це що, Леонід, чи що?

– Це лев, батько захотів Левом назвати, – відповіла вона зніяковіло.

Маслов, відвідавши її в лікарні першого дня, справді висловив побажання назвати синочка Левом, на зразок Льва Троцького й Льва Толстого. Він мав на увазі гострий розум і разом із тим лицарську відвагу й фізичну силу. Та доля поглумилася над батьками. Немовлятко було кволе, слабеньке, нервово й надзвичайно галасливе. У синка не було нічого сильного, лев'ячого. Єдине, що споріднювало дитину з царем звірів – левом, це не в міру грубе, густе гудіння, галасування.

– Яке ж воно, чорняве? З рівним твоїм носом та карими Грицьковими очима? – допитувались цікаві дівчата.

– Виросте, то побачите, – усміхнулася Дора, уникаючи відвертої відповіді.

– А чубок який у нього на голові, такий як у Грицька?

– Та кажу ж вам, що ще непомітно! – подратовано відповіла з сльозами на очах.

Студентки переглянулись по змовницькому, підморгнули одна одній і розпочали збірку грошей на дарунки немовляткові...

Минуло ще два тижні. Дора таки вирішила відвідати Облпарком. У цій установі, добродійній назовні, завжди кипіла страшна робота, в якій вирішалася доля людей. Тут писали накази, складали пляни, виносили вироки. Цим разом партія вирішувала долю трудового селянства. Над селом завис смертельний аркан, готовий зашморгнутись кожної хвилини. Партія вирішила запровадити в селі колгоспну систему господарювання. Цей новотвір, що заперечує ініціативу окремої людини, лякав людей, звиклих до самостійного господарювання. І тому на боротьбу з селянським консерватизмом кинено всі партійні кадри. На допомогу покликано з Росії 25000 шовіністично загартованих робітників загнудати українське селянство. Для певности запрошено вишколені загони катів – ЧеКістів, що кон'юнктурно прибрали назву ГПУ. Усе до послуг партії для прищеплення жажливої, невірничої системи. При цій системі селянин позбавляється власного „Я”, кожний його крок на виду, кожну висловлену думку занотовує сексот, і кожний кілограм хліба на обліку. Неволя всебічна, матеріальна, фізична й духовна.

Дора зайшла до Облпаркому й здивувалась. Усі метушилися. Друкарські машинки поквалливо тарахотіли смертельним кулеметним речитативом. Секретарки гвалтовно нотували конверти з циркулярами, мов би двоколка мчала набої на фронт.

Дора заглянула до пропагандивного відділу. Накурено й повно людей. У секретаріаті – не протовпитись. Справжня атака безборонного села.

Дора обережно постукала й зайшла до Маслова.

– Вітаю, вітаю! – театральні підвівся із крісла Завкадрів і простягнув Дорі куцу й сукувату руку. – Як здоровлячко? – запитав і улесливо заглянув в очі.

– Добре! Хочу вже йти на працю, – офіційно відповіла, ставлячи мур між минулим і теперішнім.

– На працю йти? Ні, ні! Тобі Доро Давидівно ще треба відпочити. Після такого діла, жінці, за конституцією забезпечується три місяці відпустки. Ну, а як там синочок? – раптом ніжно-стишеним, зворушеним тоном запитав і посміхнувся. В холодних безбарвних його очах блиснула тепла радість.

– Їсть за двох, кричить за десятих, – байдуже мовила Дора й глипнувши на настороженого Маслова поквалливо додала, – а що вже руками й ногами, то виробляє такі викрутаси як справжній акробат.

Маслов пожадливо ковтав радісні новини, які лоскотали його чуття, які гріли надією на нащадка, що він аж перехилився через стіл. Його очі дивно промінилися, аж горіли, а губи масні, грубі, втративши контроль, рознялися і зраджували жовті, надшерблені, брудні від цигарки, рідкі, широкі зуби. Дора аж скривилась.

– Чудесно! Просто чудесно! Доглядай, серденько, сина! З нього росте велика людина! Вождь, що керуватиме темним народом! Чуєш? – проказав у якомусь шаленому сп'янінні.

– Матері доглядати, а батькові виховувати й поставити на ноги, – підкреслено натякнула Дора.

– Не журись, я свій обов'язок виконаю. А тепер до діла. У нас, у Києві відкривається Всеукраїнський З'їзд ОСО-Авіохему. Чи не хотіла б ти привітати З'їзд від імени Облпаркому? Усі наші працівники виїжджають на село.

– Ти ж сам кажеш, що мені треба відпочити. Пошли туди Дубчака, – лагідно запропонувала.

– Чудесно Дорочко! Добре, що нагадала. Це якраз і буде зручна нагода показати його перед світом. Зроблю. Навіть натякну журналістові, щоб фото зробив, коли вітатиме.

– Дякую! То я вже пішла. Що переказати синочкові? – лукаво засміялася, поспішаючи Дора.

– Скажи, що в нього батько з могутніми плечима й донесе його до слави!.. гордо проказав Маслов.

Дора повернулася і вийшла.

* * *

Тяжкий трудовий день селянина з давних давен розпочинався вліті з першими спалахами сонячного багрянця за обрієм на сході, а взимі – з третіми півнями по півночі. Годинника селянин не потребував. Ця штучка – справжня завада, що запроваджує блуд і знижує продукційність праці. Годинник для ледачих, – казали статечні господарі. Але Петро Дубчак мав у хаті годинника-кишенькового з двома срібними покришками, із викарбованим своїм прізвищем і ім'ям. Нагорода за хоробрість під час Першої Світової Війни. Годинник висів на стіні поруч із іконами, як прикраса, хоч він і справний був.

Петро Дубчак розпочинав свій трудовий день, як і всі статечні господарі, зі сходом сонця, а закінчував, коли на перешкоді ставала темна ніч. Так і сьогодні. Глянувши крізь двері в стодолі, що надворі світає, зсунувся із сіна в засторонку, вийшов до криниці, витягнув відро води й освіжився. Потім знайшов мазницю і почав готувати воза до млина. Коли вже закінчував четверте колесо, насував його на помазану вісь, почув, як у ворота хтось дзвінко закалатав палицею. Пес рванувся на ланцюгу й сердито загавкав. Петро відставив коломазь, поволі повернув голову й побачив за ворітьми виконавця із сільради.

– Чого це він так рано собак тривожить? – подумав він. – Податок я сплатив, шарварок відбув, вартувати мені не черга, то що це таке? Він вставив заколесника у вісь, відніс коломазь і незадоволено почвалав до воріт.

– Чого це ти так рано собак дрочиш? – добродушно запитав Трохима.

– До сільради вас кличуть дядьку, – обізвався той, втупивши очі в землю під ноги.

– Чого до сільради? Адже ж я всі зобов'язання виконав? – здивувався Петро.

– Там якийсь міліціонер із міста кличе вас, – соромливо проказав виконавець, порпаючись ціпком у поросі між босими ногами.

– Мене кличе міліціонер? – ще більше здивувався Петро,

а прихований страх чорною гадючкою ковзнув біля серця. Він чув, що по селах шаліють арешти, але ж то хапають контрреволюціонерів, багатіїв, заprodанців, що хотіли Україну продати німцям. А він же собі звичайний, бідний селянин, та ще й син й невістка партійні. То що ж це? Еге, коли шукаєте заprodанців, то не в ті двері потрапили, я України нікому не продам.

– Чого ж той мільйонер хоче від мене? – з якоюсь насто-роженністю запитав.

– Похоже, що хоче арештувати. Уже двох затримав у сільраді, – признався Трохим.

– Мене арештувати? Це не може бути! Я зараз прийду, – сердито відказав Петро, і гнівно затупотів босоніж до хати.

– Сідай, сніданок готовий, – запросила дружина, коли він переступив поріг.

– Ти бачиш, яка напасть? – заклопотано мовив, – мене кличуть до сільради.

– Чого кличуть? – байдуже перепитала.

– Трохим казав, що міліція з міста вже двох арештувала.

– Арештувала?! Боже ж мій! – зойкнула жінка й опустила руки.

– Не хвилюйся. Я зараз піду й довідаюся; я їм покажу, як відривати людей від праці, – голосно запротестував Петро, заглушуючи й свій страх, що зринув у думці. – А може це арештовують тих, що не виконали податку, дай но мені всі поквитування, – проказав він.

– Там у шухляді, – вся збентежена відповіла жінка й хотіла вірити, що все це якась помилка.

Петро забрав усі посвідки, натягнув кашкета й пішов.

– Та не барись там, бо сніданок вистигне! – попередила навздогін, гамуючи тривогу, що терпким щемом затремтіла по цілому тілі.

Петро Дубчак в одній грубій сорочці, розхристаний і босий, широким кроком поспішав назустріч небезпеці з рішучим наміром вилаяти тих, що зрушують його чесну працю.

Коли він зайшов до сільради, побачив за столом суворе обличчя невідомого чоловіка у військовій гімнастсьорці з ремінчи-

ком навскіс через плече. З револьвером, – подумав Петро, і зупинився у куточку. Чоловік вів розмову з Нечипуренком, – сільським бідняком.

– Ти ж незаможник, ціле життя у злиднях, чому ж ти не хочеш іти у колгосп? – питався чоловік російською мовою.

– Ви правду кажете, що я незаможник, що бідняк, тільки одна десятина поля. Але ця десятина поля моя, я в неї вклав усю свою надію, усю силу, ціле життя. Я цю свою землю угноїв, виполов, перекопав довгою лопатою і я знаю, що там уродить, і я розбагатію. А коли я запишуся у колгосп, то ви навіки відбираєте в мене надію, надію розбагатіти. З чого ж я тоді буду жити? – з якимсь відчаєм запитав Нечипуренко.

– У колгоспі гуртом ви швидше розбагатієте, – переконував представник з Росії.

– Розбагатію з такими, як Магаляс, що першим записався до колгоспу? Та ж він тільки спати у вишнях уліті й зебрати восени вміє. Він не знає, як виклепати косу, як скрутити з вузелки налюшник до воза, як перевесло зробити. Він же ледащо! – і Нечипуренко похапливо почав крутити цигарку, розсипаючи тютюн.

– А ви його навчіть, присилуйте працювати, – порадив представник з міста.

– Силуваним конем далеко не поїдеш, – відповів Нечипуренко, і безнадійно махнув рукою. Закурив цигарку й, глибоко затягнувшись, видихнув густий клубок міцного диму.

– Ну, а як ми Магаляса викинемо зі списку, то ви запишитесь?

– Може й запишусь, треба порадитись із жінкою, – стомлено відповів Нечипуренко.

– Тоді йдіть до жінки. А ваше прізвище? – звернувся представник до Петра.

– Дубчак! – сміливо відповів Петро.

Представник подивився у свій записник і посміхнувся.

– Багатодітний? – якимось злосичливо проказав.

– Дев'ятеро, найстаршому 12 років, – відповів насторожено.

– До колгоспу чому не записуєшся? – загрозово запитав.

– У колгосп треба здати корову, а я чим буду годувати дітлахів? – слушно відповів.

– Ви знаєте, що це саботаж наказу товариша Сталіна! – визвірився представник.

– Зовсім не саботаж! Я хочу просто почекати, подивитися, як там люди розпочнуть господарку. Адже ж у колгосп записуються добровільно, то який же це саботаж, чого змушуєте?

– Партія просить селян, а не змушує іти до колгоспу. От я і запрошую саме вас, багатодітного, записатися у колгосп.

– Запишуся, коли партія просить, але не зараз, не сьогодні. Ось підростуть парубки й тоді в колгосп приведу, і косарів, і молотників, і плугаторів, а сьогодні, повірте мені, що не можу. Не можу, бо не виживлю дітей без молока, – благав Петро трохи злякавшись.

Тульський шовініст добре обміркував психологічний ефект у селі на селян арешту Дубчака. Одним махом ставить під небезпеку десяток ненависних українських голів. Всі малі діти – можуть загинути. Ось де перемога! Десять хахлів одним махом. А крім того – хай подумає кожний селянин, яка доля чатує впертих.

– Коли ви так рішучо противитесь постановам партії, то нам доведеться зробити відповідні висновки, – зі злобною іронією сказав двадцятьп'ятьтисячник з Тули, оглядаючи Дубчака. Потім голосно гукнув до міліціонера: – Заберіть саботажника Дубчака!

– Куди мене забирати? – сторопіло перепитав Петро.

– Туди, де ведмедям хвости крутять, – засміявся зухвало представник.

Ось так просто за конституцією, де гарантовано свободу, у вільній країні робітників і селян вирішувалась доля Петра Дубчака. Не встиг він отямитись, як його долучили до шістьох приречених на покуту за оборону своєї свободи.

Коли Дубчака Петра змусили сісти на віз, він примирився, сподіваючись, що це непорозуміння і Грицько скоро все вияснить. На клаптиковій паперу написав до дружини, щоб негайно

дала до Києва знати Грицькові, що трапилась якась помилка. Що батька арештували безпідставно. Він вірив, що його випустять і що за цю помилку представник з Тули буде відповідати. Адже ж його син і невістка – члени партії. Він спокійно сидів на возі та з жалем дивився на своїх односельчан, які не мають за собою надійної оборони. Аж у тюрмі Петро з жахом довідався, що це не помилка, що серед заарештованих були навіть червоні партизани, червоногвардійці, що хвалилися советськими нагородами. Тільки біда в тім, що все це були українці.

Довідавшись, що Петра заарештовано, Тетяна заридала на всю хату. Діти, дізнавшись, що татка забрала в тюрму, верещали, як цуценята різними голосами.

– Діточки ж мої рідні! – голосила Тетяна, – голуб’ята дрібненькі, батька забрали від нас людолови, осиротили нас навіки, єдиного хлібодавця душогуби вкрали!

– Татусю наш рідненький, не залишай нас сиротами, вернися до нас! – скімлили Степан і Феропонт, вчепившись за мамину спідницю.

– Мамцю, матусю моя рідненька, я боюся! – кричав Нестор.

– Злодії! Розбійники! Душогуби! – галасував на весь голос Тарас.

Тут творилося щось страшне, несамошите. Тільки найстарший Філарет насуплено мовчав, приглядався та прислухався до цього клекоту загального горя.

– Замовкніть! – раптом вигукнув він. – Цитьте всі! Тарасику, мовчи! Ну й що це pomoже, коли все сталося, – промовив він. Ридання стихло. – Я ось зараз напишу про все Грицькові, і все це з’ясується, бо нашого батька ніхто не має права арештувати. Він не злочинець, не контрреволюціонер. Він – чесна людина.

Тетяна витерла сльози, із замилюванням дивилася на слухняних діточок, що всі притихли. Тим часом Філарет, якому щойно минуло 12 років, дістав каламар і папір.

– Пиши Грицькові так, – мовила мати, поправивши коси на своїй голові. Пиши:

Дорогий Братіку!

Сьогодні нашого татка заарештували. Ти сам знаєш, скільки нас залишилося сиротами. Ми Тебе дуже просимо, Дорогий Братіку, допоможи нам визволити татка з неволі. Це якась напасть, помилка. Батько нікого не зарізав, ніякого зла не вчинив, усі податки заплатив й нічого не вкрав. Він тяжко працював ціле життя, а ми всі тепер плачемо. Раз у хаті немає ні хліба, ні борошна, ні круп. До млина треба їхати, а я сам не знаю дороги. Уся надія на Тебе. Приїжджай із своєю дорогою жінкою і допоможи нам визволити татка. Ще хочемо Тобі написати, що разом із батьком заарештували дядька Олександра за те, що хотів із Петлюрою продати німцям Україну. Ще заарештували Джумигу за те, що вихолав гарний садок, ще заарештували Павленка за велику пасіку й не хотів віддати в колгосп. Ми Тебе чекаємо. Твої братіки, що плачуть, і я

Філарет.

Тетяна прослухала написане й звеліла зробити конверт. Сама взяла бараболю, розім'яла в пальцях і заклеїла листа. Філарет старанно написав адресу, наліпив марку, що була якраз у хаті, сів на коня і подався до міста на пошту. Повернувся додому стомлений на змиленому коні; прив'язавши його до жолоба, побіг до сусіди попросити, щоб допоміг йому поїхати до млина. Так Філарет раптом із пастушка зробився господарем великого двору з численною родиною. У Тетяни швидко все перегоріло, і вона зрозуміла, що плачем біди не допоможеш, треба працювати щоб нагодувати дітей. Вона вірила, що прочитавши такого листа, її син усе кине й прилетить на крилах. Вона була певна, що Грицько привезе мішок хліба, адже ж він годує цілий Київ, то чому б йому, хоч один раз, не підтримати голодну родину.

* * *

На дворі теплою тишею дихав рожевий ранок. Сонце щойно вихопилося із сивого туману, що легенькою димкою кучерявився на обріях, і обдаровувало мерехтливими поцілунками високі ба-

ні, золотом криті, св. Софії. Нервово потрясення в муках проведеної безсонної ночі розвіялося зразу, як Дубчак переступив поріг свого помешкання і опинився на вулиці. Святочно свіже повітря, соняшне проміння, подих легенького вітру, привертали йому тихе заспокоєння. Він сів у бричку, що чекала його на вулиці, і помчав до Хлібокомбінату. Коли він ще здалеку побачив чорне небо від диму над пекарнею і паровичнею Хлібокомбінату, його обличчя розплилося задоволеною усмішкою. Він пожадливо втягнув повітря і звелів візникові їхати швидше. Кінські підкови густіше заокотіли на бруку й ці дзвінки звуки наповнювали його серце радісною музикою. Зіскочивши на виробництві з брички, він побачив, як навкруги все ворухиться, квапиться, виграє ритмом звуків виробничого життя. Агрегати гудуть, колеса машин мчать, конвеєри шумлять, стомлені в нічній зміні робітники й робітниці, угледівши свого директора, привітно вітаються.

П'янке почуття наповнювало Грицькове серце гордістю і задоволенням. Він твердим і впевненим кроком обійшов усі цехи, оглянув агрегати й машини, поспробував свіжу випічку й заспокоєний повернувся до свого кабінету. На столі лежала купа ранкової пошти. Не кваплячись, розгорнув газету „Комуніст”, що лежала зверху, і спантеличено занімів. На першій сторінці, на світлині впізнав свою постать. Під світлиною підпис: Директор Хлібокомбінату Григорій Петрович Дубчак вітає Всеукраїнський З'їзд ОСО – Авіохему від імені Облпаркому.

Від радості запаморочилась голова, і Грицько протер очі. Він іще раз подивився на свою струнку постать, хвилясту чуприну, протягнену мужню руку, якою вітав З'їзд.

– Ось де початок моєї слави! – спонтанно вихопилось з уст і він притиснув до грудей світлину. – І все це Дорочка, моя золота Дорочка, – шептав він, мов у півсні.

– Яке щастя мати таку дружину. Ще день, ще місяць, ще рік і я на вершині слави! Так можна й Наркомом стати. Еге ж, Григорію Петровичу, підтягнись! – іронічно мовив до себе. – Партія тебе не забуває. От коли б скорше опанувати високе становище, тоді можна подумати й про Україну. Адже ж у конституції

виразно написано, що ми маємо право відокремитись. І тоді... Ага! Треба буде запровадити спеціальну течку для газет із моїми фотографіями. Це ж шойно початок!

Грицько витягнув із шухляди велику тверду течку, поклав туди „Комуніста” і заховав у сейф із важливими документами. Далі почав переглядати листи. Конвертів було багато – і великі довгасті, і чотирикутні грубі, і з золотими державними гербами, і чорними діловими штампами. Він перегортав їх механічно, усе ще думаючи про свою світлину. Та ось між зливою листів він помітив маленький чотирикутній конверт із палітурки зошита, забруднений, обшарпаний, заліплений вареною бараболою, яка блистіла по краєчках грудочками, як каплі крові. Грицько насмішкувато повернув саморобний конверт лицевим боком і впізнав почерк молодшого брата.

– Бідне наше село, і конверта не мають де купити, – журно подумав, розтинаючи ножем конверт. – Які ж це новини почую я сьогодні? – міркував він витягаючи невеличкий аркуш паперу. Шойно він перебіг поглядом кілька рядків, як серце його тривожно закалатало. Це було щось нечувано страхітливе. Вихопив хусточку й протер очі. Рядки, слова, літери скакали на папері, як навіжені, і він ледве дочитав до кінця. Вискочив з контори й гукнув візника. Звелів гнати додому. Біля помешкання відпустив візника, похапливо зайшов до кімнати. Дора поралась у кухні.

– Курчатко готове, подати?! – веселенько гукнула до Грицька.

– Ось листа із села отримав! – хрипло відповів, і впав у м'який фотель.

– Ну й що ж там гречкосії пишуть? – жартома запитала, підворушуючи пахучу бараболо, що шкварчала на гарячій пательні.

– Батька заарештували! – гнівно вигукнув Грицько.

Дора брязнула пательнею і рвучко повернулась. Якусь мить сполохано дивилась на чоловіка. Потім блідність з її обличчя розплилась і вона якось пригнічено перепитала.

– Батька заарештували? То це ж кінець твоїй кар'єрі! Що ж тепер з нами буде? – з жахом докінчила й пильно дивилась на Грицька.

– Кар'єра, кар'єрою, а батька з біди треба рятувати! – рішучо проказав.

– Постривай, як рятувати? Чи ти знаєш, за що його заарештували?

– Мій батько ніколи нічого не зробив злого супроти советської держави! Я це гарантую. А ти, ти моя дружина, батькова невістка. Ми родичі. Ти маєш великі впливи в Облпаркомі.

– Ні, Грицю, я на це не піду! Не зловживай моїм авторитетом. Раз заарештували, то значить – винен! Сам знаєш, – партія ніколи не помиляється! – сухо відповіла.

– Але ж я його син і твій чоловік. Сьогодні батька, а завтра мене, то тоді що?

– Може твій батько куркульський підшіптувач? Ти за батька не відповідаєш, і нема чого в цю справу втручатись, – суворо проказала.

– Мій батько надзвичайно чесна людина, багатодітний. Що станеться з родиною?

– Нема що думати. Коли твій батько бідняк, тоді напевно націоналіст! Націоналісти більші вороги, як контрреволюція, – злісно закінчила Дора.

– Який же з нього може бути націоналіст, коли він малограмотний?

– Це не має значення! Любить Україну більше, як советську владу. Це й є націоналізм, а для цього грамота непотрібна.

– Хіба любити Україну злочин? – розгнівано запитав Грицько.

Дора довго допитливим поглядом дивилась на чоловіка й урешті, відвернувшись, мовила:

– Твої погляди не комуністичні. Ти ж знаєш, наше завдання виховати советську людину.

– Це правильно! Але добра советська людина, чесна й порядна, яка не забуває своєї національної приналежності. От хоч би, скажи мені, чи ти любиш в однаковій мірі свою матір і мою матір? Вони ж тобі однаково рідні.

– Не заводь, Грицю, політики. Ти ліпше подумай, як рятувати себе.

– І тебе, бо ти моя дружина! – ехидно додав.

– Можливо. Однак найперше син націоналіста навряд чи втримає партквиток і... добру посаду, – обережно натякнула.

– Ще чого доброго ти порадиш мені зрікатися батька? – на-смішувато сказав.

– Ти справді вгадав. Тобі треба піти до Облпаркому й передбачливо про все розповісти.

– Куди до чорта?! – вигукнув Грицько. – Там зразу, не розібравшись, роздують справу до катастрофальних розмірів і відберуть партквиток. А там і „чорний ворон” не промине заглянути вночі. І тоді – шукай правди. Ні, Доре, цю справу слід розв’язати іншим способом, коли ти вже хочеш мені допомогти. Ти також мусиш взяти участь.

– Гаразд, я піду сама! – рішучо погодилась.

– Куди, до Маслова? – тихо запитав.

– Ти ставиш безглузде питання, певно, що до нього, – різко відповіла. Вона зняла телефонну слухавку й попросила Облпарком. Грицько напружено витягнув шию.

– Облпарком? Підключіть кабінет товариша Маслова... Це ти Маслов?... Так... це я... Дора.. впізнав? Я хочу тебе бачити.. Гаразд! Сьогодні.. Добре! – і Дора повісила слухавку, повернувшись уникаючи зорової зустрічі з Грицьком.

– Ну, що? – приглушено запитав він.

Дора незадоволено сіпнула плечима й понуро відказала:

– Призначив побачення о третій годині.

У Грицька болісно защеміло серце.

– Кажі йому, що мій батько бідняк, багатодітний, до політики ніколи не втручається, що він чесний трудівник землі й зразкова людина...

– Ти вчиш мене як школяра, – незадоволено звела тонкі брови, – із за твого батька може попусуватися все наше майбутнє, – додала й поспішно почала переодягатися. Взула новенькі туфельки, простеньку, але до лиця й стану сукню, а зверху натягла пружкий светрик, що принадно вирізблював материнські груди. Побризкавши парфумами шию, кокетливо поправила над чолом кучері й зиркнула зпідлоба на чоловіка.

Грицько дивився на приготування і ревності чорною пантерою заскавчали в грудях. Так готується тільки коханка до зустрічі свого любовника. І коли б із цим не в'язалася доля його батька, то вчинив би катастрофальний скандал. А так...

– Думаю, Грицю, що все буде гаразд, – зніяковіло посміхнувшись, проказала й пішла до дверей.

– Я чекатиму тебе дома, – болісно проказав їй у слід. Знову розгорнув листа з села й уважно перечитував: *Дядька арештували за петлюрівщину, Джумигу за садок, Павленка за пасіку, що відмовився віддати в колгосп...* І Грицькові раптом привиділось, як комуністична, радісна й щаслива колгоспна колиска гукотить по Україні похоронною труною. Та тут же зразу почав себе знову заспокоювати, що партія ще не позбулася шкідників серед радянської людности, і тому напевно декого потрібно заарештувати, ізолювати, вислати. Очевидно, батька заарештовано помилково. Дора це полагодить. Але ж і дядько – чесний селянин, та й Джумизі нічого не можна закинути. Він знав цих селян – працюючих, чесних і статечних із однією політикою – любов'ю до землі. То чому їх заарештовано? Які вони контрреволюціонери? Грицько сидів і гарячково аналізував події. То він осуджував партію, то захищав її постанови.

О п'ятій годині повернулася Дора. Її обличчя змарніле, сумне, і вся вона якась пригноблена й знеможена. Боязко переступила поріг, похапцем скинула туфельки, стягнула светрика, і помивши руки освіжилась холодною водою. Купочкою сіла на широкому дивані коло Грицька, підібгавши під себе ноги, і поклала на його плече руку.

– Домовились? – стиха обірвав мовчанку Грицько.

– Так, – сумовито відповіла й обережно погладила рукою вилиці Грицька, що за цей короткий час пожовтіли.

– Випустять батька? – аж підскочив, і у великих карих очах спалахнула надія.

Дора мовчала. Тільки довгі вії над померклыми очима бен-тежно тремтіли.

– Кажи! Випустять? – гукнув він якимось неприродньо страшно.

– Грицю, тобі бракує терпеливості й мудрої орієнтації, – мовила вона відкинувши з чола навислі кучері. – Село саботує колективізацію і діє на руку злорадній контрреволюції. Щоб зламати цей опір – потрібні жертви. Твій батько – одна з жертв і...

– І що, кажи що? – аж заскрипів він зубами.

– Я виторгувала тобі партквиток, – стомлено проказала, – і директорське крісло, яке ти міг втратити. Для нашого спокою, для добра твого майбутнього, тобі треба через пресу зректися батька.

– То це ти ціною батькової волі здобула мені партквиток? То це ти принесла мені таку ласку? То значить – українська нація, щоб забезпечити своїм виродкам теплі місця при владі, мусить ешеломами мандрувати на Сибір і стелити трупами чужину?

– Грицю, перестань! Ти знову психуєш! Батька свого й інших ти своїм партквитком однаково не врятуєш, бо таке вирішення партії. А своє місце втрапиш. То вибирай. З партквитком і з директорським кріслом матимеш змогу допомогти рідні, а не зречешся батька – сам можеш потрапити туди, де й батько. Сталін дав непохитний наказ – перепровадити колективізацію.

– Добре! – розпучливо погодився Грицько, – але ж ця нагла колективізація може наробити багато шкоди. До селянина треба лагідно підходити.

– Справою колективізації цікавились найясніші голови комунізму, а наше діло, діло комуністів, запровадити в життя те, що в Кремлі санкціонував товариш Сталін.

– Гаразд. Я погоджуюсь. Але, що буде, як виявиться перекирчування директив партії, а жертвами цього перекирчування стали саме мої рідні, то що тоді?

– Тоді я сама постараюся визволити твого батька. Тоді я комусь видеру очі. А зараз, зараз ... – і Дора підвелась, сіла за столом і почала писати. За чверть години подала Грицькові аркуш паперу:

– Прочитай і підпиши – мовила, і зідхнула. Грицько почав читати:

З Р Е Ч Е Н Н Я

ЦИМ ОПРИЛЮДНЮЮ, ЩО Я ГРИГОРІЙ ДУБЧАК ІЗ СЬОГОДНІШНЬОГО ДНЯ РІШУЧО ЗРІКАЮСЯ СВОГО БАТЬКА ПЕТРА ДУБЧАКА, ЩО СТАВ СЛІПИМ ЗНАРЯДДЯМ КОНТРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ, ПРОТИВИТЬСЯ ПОСТАНОВАМ СОВЕТСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ВІДМОВЛЯЄТЬСЯ БУТИ КОЛГОСПНИКОМ І ТИМ САБОТУЄ КОЛГОСПНУ СИСТЕМУ.

Грицько застогнав мов би вцілений отруйною, смертельною стрілою.

— Я не можу підписати! Це ганебна зрада! У мені батькова кров, він мене виростив, дав змогу вчитися, поставив на ноги! Я ліпше смерть собі заподію, аніж стану вбивником рідного батька! І як я можу назвати його контрреволюціонером, коли це явна брехня! Я ніколи не міг подумати, що ти, моя дружина, можеж штовхати мене на такий злочин!

— Тоді годі! Іншого шляху нема. Нам треба розійтися. Я тебе на злочин не штовхаю, а це логічний висновок дій нашої рідної партії. Роби, як хочеш — просичала, і очі її знову звузились та тихо блиснули відомими холодними зеленими вогниками.

Так! Грицько зрозумів. Усенищівний апарат партійної машини приготувався його ковтнути. Не таких, як він, ковтнув. Пригадав другого секретаря Облпаркому товариша Шапошнікова, якого змели легеньким подувом. Узяв перо й підписався. Без жодного слова вийшов на вулицю. Довго блукав по Києву, не наважуючись піти на Хлібокомбінат. Десь опівночі, фізично стомлений, розбитий, змучений морально, зайшов до свого кабінету на Хлібокомбінаті, і не роздягаючись, ліг на тверде й вузьке розкладне ліжко...

На третій день його зречення було надруковане в газеті серед десятка інших подібних зречень. Можливо, що ніхто з його рідні й не дізнається про це його зречення, чого він так боявся.

* * *

Щоб хоч трохи загладити свою провину перед ріднею у селі,

перед своїм сумлінням, Грицько пішов до універмагу, до добродійного товариша Каца. Хай бодай його матерійяльна допомога полегшить душевні й моральні болі рідних, хай ці дрібні дарунки викличуть маленьку посмішку на заплаканому обличчі горем прибитої мами й сиріт-братів.

Товариш Кац, директор універмагу, без вагань передав службовцеві список краму, і за годину Грицько розрахувався. На пошті здав великий пакунок на адресу в село. Тільки тепер Грицько пригадав пророцтво колеги в інституті, вичищеного Юрка: „Москва завжди провадитиме нищення української людности , – говорив із жалем Юрко, – „Кремль шукатиме політичної зачіпки, щоб мати перед світом виправдання за геноцид, за масове нищення української нації, яка стоїть на перешкоді єдності й неподільності Росії. Національні почуття такі живучі, що їх не витравити ніякою ідеологією, їх можна знищити тільки фізично” – казав тоді Юрко, але Грицько тільки наївно посміхався. А ось тепер він переконується, що колгосп – саме тільки й є та зачіпка.

Зречення батьків переслідувало його, як зрада, як злочин. Щоб утікти від цього переслідування, він занурився в науку. Ночами, безсонними й болючими, просиджував над книжками в кабінеті Хлібокомбінату, куди ніхто вночі не заглядав. Писані завдання відсилав до інституту Народної Освіти. У кінці навчального року отримав повідомлення, що його переведено на останній курс істфаку. Перша перемога. Він задоволено зідхнув. З цим своїм успіхом того дня ще зарано повернувся додому. Дора в халатику метушилась біля колиски, заспокоювала галасливого Левчика. Грицько мовчки скинув кашкета, подивився на Дору й раптом зауважив, що вона вагітна. Радісним теплом дмухнуло в груди. Він підійшов до неї, обережно пригорнув і ніжно поцілував. Дора здивовано звела очі.

– Ти сьогодні в доброму гуморі, – заграла задоволеною посмішкою.

– Подвійний успіх! Поперше мене перевели на четвертий курс істфаку, – і замовк.

– А ще що? – поцікавилась дружина.

– Ще.. сподіюся синочка! Чи довго чекати? – і знову пригорнув її до себе. Тепер його огорнуло споглядально-очікувальне почуття надії. Сино! Його радість!

– Вже тріпається, – відповіла й її обличчя також розквітло радістю.

Грицько ще раз палко поцілував Дору, взяв із стола свіжу газету й сів у крісло. Шойно глянув на першу сторінку, як радість з обличчя змело мов бурю. „Розкрито контрреволюційну Організацію СПІЛКУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”, – прочитав і в очах потемніло. Протерши хусточкою очі, пожадливо почав читати. Уряд СРСР повідомляв, що в Україні викрито організацію зрадників – націоналістів, які плянували відірвати Україну від Росії і створити буржуазну державу. У цьому сенсаційному повідомленні ішли такі прізвища: С. Єфремов, А. Ніковський, В. Чехівський, О. Гермайзе, М. Павлушков, О. Черняхівський, В. Підгаєцький, В. Удовенко, К. Шило, Г. Іваниця, В. Дога, О. Гребенецький, А. Заліський, В. Отамановський, В. Дурдуківський, Г. Холодний, В. Дубровський, В. Страшевський, М. Івченко, К. Туркало, В. Шарко й інші. Грицько читав і очам своїм не вірив. Це ж згадуються прізвища провідної, найсвідомішої частини української інтелігенції. Тепер він зрозумів, що для Росії інтелігенція української нації небезпечна й тому що інтелігенцію треба знищити й обезголовити українську націю.

– Ти читала про СВУ? – тривожно запитав він Дору.

– Читала, аякже, треба радіти, що нарешті, наше пильне ГПУ викрило ворога! – злораділа вона.

– Та ж це погром української нації! – тихо, але страшно прошептав.

– Це розгром ворога, що перешкоджає будувати соціалізм! – реваншувала вона.

– Що ти плетеш! Які ж це вороги? Єфремов, Ніковський та інші – це старі революціонери, що боролись за советську владу! Це провокація! – гнівно тепер вигукнув.

– Я не знаю, за яку владу вони боролись, але коли ГПУ заарештувало їх, то виходить – вони винні! Буде суд, усе це з'ясується. Та врешті – нічого трагічного не станеться, коли на мі-

ще Єфремових та Ніковських прийдуть люди з більшим комуністичним чуттям та інтернаціональною настановою. Ці заарештовані люди видно втратили комуністичне обличчя, і в них заграва дикий націоналізм, що творить небезпеку для СРСР.

Грицько зацікавився. І це говорить Дора яку щойно цілував, говорить мати сина, якого він очікує. Боже, яка ненависть палахкотить в її душі до всього українського. Загнавши свій біль глибоко в душу, він далі не сперечався з Дорою. Взяв кашкет і вийшов на вулицю.

Державні радіоголосники та газети щодня приносили нові сенсації, якими стверджували викриття безпеки контрреволюційної змови буржуазних націоналістів. Газетні шпальти рясніли прізвищами українських націоналістів, а залізничні станції день і ніч пропускали ешелони на далекі сибірські простори. Здавалося, шкідниками підмінована вся держава. Шкідники в колгоспі, шкідники в копальнях, шкідники на залізниці, шкідники в промисловості, шкідники в Держплані. Людину огортав жах. У самій партії, як не правий, то лівий ухил. Ніхто й не здогадувався, що це політичний засіб – терором і страхом тримати в покорі незадоволену людність. І цей засіб приносив успіхи. Ніхто не протестував. Ніхто не вимагав хліба, взуття, одягу чи культурних умов життя. Люди покійно тисячами йшли на Сибір, сотнями ставали до „стенки”, конали по тюрмах. Ця фалшива тривога про небезпеку від шкідників та націоналістів і від партійної опозиції знайшла виправдання і співчуття закордоном. Світові змовники повірили, що над СРСР зависла небезпека. Може й справді, поневолені в Росії народи розпалють нову революцію. Аджеж така небезпека вже була з боку армії УНР в 1917-1920 роках. Така небезпека була з боку Колчака, Денікіна, Врангеля та Юденіча, що зорганізували були могутні військові сили. І тоді світовим змовникам довелось добре попрацювати, щоб уряди великих держав не визнали УНР, відмовили допомогти Україні в її війні з Росією, не тільки амуніцією, а й медикаментами. І хоч президент Вілсон привіз в Європу декларацію „Воля поневоленим націям”, але всеж таки світовим змовникам пощастило цю декларацію усунути. Тоді, щоб приборкати Денікіна, Колчака та Врангеля,

змовники післали свого відпоручника графа Де-Мартеля, який своєю дипломатичною спритністю змусив генералів припинити боротьбу з большевиками. Большевизм тріумфував. Тепер над большевизмом нависла небезпека багато страшніша. Національні домагання поневолених націй зовні, а партійні суперечки за провідні місця в середині, захитали будову ССРСР, – клекотіло, як у казані. Світові змовники заметушилися. В синадріоні на шахівницю поставили старих відпоручників Ротшильда – містера Джекоба Шіфа й Ко. Політична машина пішла в рух. Наслідком цього в 1932 році на президента США було вибрано Франкліна Рузвельта. Після цього американський уряд негайно визнав ССРСР з її комуністичною системою. За Америкою поспішили визнати ССРСР усі дрібніші держави, і це дало большевицьким верховодам сильну моральну підтримку, а за моральною і матеріяльну. Це й урятувало комунізм від загибелі, бо це є та система, за допомогою якої світові змовники прийдуть до влади на цілій земній кулі.

Отримавши моральну підтримку від Заходу, Сталін ще сміливіше почав нищити поневолені нації, які загрожували єдності ССРСР. А найперше українську націю. Селян і робітників тисячами виселяли з української землі для асиміляції серед чужинців. Шовіністично настроєна російська інтелігенція в партії і поза партією допомогала грузинові Сталінові нищити ворогів Росії і підтримувала терор всіма можливими способами й заходами. Часто перебільшуючи накази Сталіна. Не один раз гнівна рука українця підводилася, щоб помститися окупантові, але переконавшись, що світ допомагає Москві поневолювати Україну, ця рука гніву безсило опускалася і німіла.

* *
*

Нарешті довгоочікуване родинне щастя усміхнулось Грицькові Дубчаківі. Дора подарувала йому сина. Саме такого сина, про якого мріяв днями й ночами, якого під час праці леліав на Хлібокомбінаті, марив у час студювання підручників, уявляв тоді, коли відпочивав у парку, споглядаючи чужих дітей. Хотів мати такого гарного як сам, коли був парубком. І ось тепер ла-

ласкава доля нагородила його за пережиті муки, терпіння і тисячі життєвих невдач. Він має сина! Перед ним на подушечці, у сорочечці рожеве тільце з чудовим рівним носиком, з маленькими рожевими вушками, з чорним кучерявим чубиком, від якого мліє серце. Чуб його рідний, український чуб, що передається від покоління в покоління, чуб, з якого колись козаки залишили довгий оселедець і хизувались ним, розпустивши на вітрі, коли гасали кіньми в дикому степу, коли плвли байдаками через Чорне Море. Грицько Петрович радів. Безмежне щастя! Він усе забув, бо перед ним лежав нашадок, що заповнить місце, коли Грицько Петрович Дубчак відійде. Синочок не буде зрадником, він знає, він вірить, що цей синочок не зречеться батька, бо він виростатиме в інших, не зрадливих, страшних умовах. Синочка Грицько назвав Федором. Немовлятко заслонило Грицькові цілий світ. Він не помічав навколо себе страхітливого терору, штучних обвинувачень, фалшивих процесів, в яких гинуло тисячі таких самих синів України, як і Федір, тільки вже дорослих, свідомих, виповнених національним змістом. А Федір? Хто його знає, який зміст у нього вдихне мама. Чи не буде він запеклим яничаром, чи не виросте з нього новітній кат України, чи не доведеться батькові в душі проклинати свого виродка? Грицько, засліплений синочком, не помічав, як комуно-московська орда нищила святощі української нації, він не бачив, як у Києві з високих церковних бань падали золоті хрести, як зайди нищили старовинні археологічні пам'ятки, як нищівно зникала українська провідна верства, як розстрілювали інтелігенцію, вивозили до Московщини музейні скарби, унікальні пам'ятки старовини. Грицько спокійно працював директором на Хлібокомбінаті, вечорами біг додому любитися синком.

Переживши страшну втрату батька, компенсував себе синочком і думав, що на цьому горі скінчилося. Тим часом трагедія української нації щойно починалася.

Процес Спільки Визволення України розпочався на початку 1930 року. У Кремлі затривожилися, що в Україні процес розвитку національної культури й науки зайшов занадто далеко вперед. Цей буйний розвиток треба припинити. І розпочалось. Усі

шпальти газет рясніли сфабрикованими признаннями українських націоналістів, що готувалися повалити большевицьку владу й відновити Самостійну Україну. На лаву підсудних справді посадили свідомішу українську інтелігенцію, що наважилась при большевицькій деспотії признатись до української національності. Сорок п'ять осіб, сивоголових діячів відродження нації, сміливо й гордо дивились на полохливого окупанта з Москви, на якого саме слово Україна наводить жах. Розправа була коротка й нищівна. Допити велись для формальности, присуд був уже приготований раніш. Як свідчать написані зізнання, усі підсудні визнали себе винними за те, що признавались до українства, до рідної своєї національності.

Трохи пізніше, коли ССРСР визнала Америка й Західній Світ, терор в Україні набрав нечувано грандіозних розмірів. Людей заарештовували, допитували, катували, шматували тіло й... розстрілювали. Кожного дня літали „чорні ворони”, і тяглися ешелони із заарештованими на північ. Тринадцятого травня 1933 року покінчив самогубством письменник Микола Хвильовий, що переконався у своїй політичній помилці, що повірив комуністам. Своім пострілом застеріг українську інтелігенцію і цілу українську націю, що Москві вірити не можна, що над Україною зависла смертельна небезпека. Тринадцятого лютого 1934 року оголошено процес 37 студентів, обвинувачених у націоналізмі. До розстрілу засуджено 28 осіб, серед яких письменники й мистці: Олекса Влизько, Грицько Косинка, Василь Мисик, Дмитро Фальківський, Буревій Кость, А. Т. Крушельницький, М. Лебединець, Шевченко та інші. Шостого червня 1934 року кінчає самогубством голова Держпляну так званої УССР, Микола Скрипник. 25 березня 1935 року, розстріляно письменника Євгена Плужника. У кінці квітня заарештовано професора літератури Київського ІНО, Миколу Зерова. У серпні заарештовано письменників: Павла Филиповича, О. Слісаренка та Шкурупія. 5-го вересня заарештовано письменника Михайла Драй-Хмару. Розпочалась чорна доба української нації. Стинали голови найкращим синам українського народу. Та горстка української інтелігенції, що пішла в комуністичну партію, як і Григорій Дубчак, з метою по-

легшити долю свого народу, була безсила в апараті державного керівництва, де провідну ролю грали вороги української нації – москалі на спілку з жидами.

Тим часом боротьба за провідне становище в державному апараті шалено продовжувалась. Провадилась вона в Україні окупованій Москвою поміж росіянами й жидами, а українці згідливо задовільнялись підрядним становищем, – покірними виконавцями

* * *

Синочок Грицька Дубчака Федір ріс і розвивався неймовірно швидко. Уже через рік він балакав і догнав старшого брата Лева, а через два роки доглядав його, бавив, привчав до охайности, показував, як одягати черевички та застібати штанці. Тепер уже Грицько Петрович не залишався ночувати в конторі, він поспішав додому попестити, поцілувати свого любого синочка Федя. Синок, як мета життя, заслониw невдачі, і Грицько потроху заспокоювався. Це заспокоєння допомогло йому щасливо закінчити університет, тобто ІНО і отримати диплом. Диплом – як проїздний квиток у майбутнє, надавав певности й незалежности від партії і дружини. Те, що за протекцією Дори здобув директорське крісло, ввесь час палило соромом. Але, як переконався із досвіду, у партійному й державному апараті все робилося за протекцією. У партії не мала значення освіта, талант чи здібність – усе вирішала тільки протекція. І тому, отримавши диплом, він радів, що надалі чесно добуватиме собі кусник хліба без партквитка.

Поруч епідемії масових арештів в Україні, до Києва пробивались чутки, що в селах голод. Селяни збувають на базарі найкращі родинні речі, щоб дістати кусник хліба. Біля комерційних хлібних крамниць уже звечора стоять кілометрові черги. Щодня біля Хлібокомбінату десятки виснажених матерів із чорними голодними дітьми. Голод, як чума, страшним маревом завис над головами українських селян. Грицько давно спостерігав, що плян випечки комерційного хліба щотижня знижується, і не міг збагнути чому це, коли селяни тепер масово йдуть і йдуть до Києва купувати хліб. Ненаситна жадоба хліба відчувалась скрізь.

Здавалося, коли б випічку збільшити вдесятеро, черги біля комерційних крамниць не зменшаться. З'явилися „Топгсіни”, в яких у вітринах повиставляли спокусливий асортимент харчів. Але там продавали тільки за чужоземну валюту та золото. Селянам туди доступу не було. Кожного разу за брамою Хлібокомбінату Грицька зустрічали виснажені люди з великими благальними очима й простягненими руками. У партійних комітетах про голод ні слова, хоч кожного ранку на хідниках біля крамниць лежали мертві люди. Уряд несподівано збільшив щоденну норму на хлібні картки робітникам. До закритих партійних розподільників тепер привозили ширший асортимент харчів та збільшили норму. Довіз продуктів із села до міста цілком припинився. Щоб відвернути увагу робітників та службовців від голоду в селі уряд відкривав на підприємствах їдальні. На партійних зборах і далі стояли гострі питання про контрреволюцію, шкідництво, про куркуля та націоналістів, але ніколи ніхто не порушив справи про голод. Селянство саботує! Селянство ігнорує постанови партії в організації колгоспів! Націоналісти перешкоджають будові комунізму! – галасували промовці на партійних зборах. Наляканий долею свого батька, Грицько, з'їжившись, сидів у куточку й тихо слухав. Заперечувати наклепи на селян він боявся. Гірко ковтав закиди неправди працелюбному селянинові й мовчав. Арешт батька створив такі перешкоди для спокою, що він боявся навіть свого прізвища. Був позбавлений змоги не то що сказати слово правди в захист українського селянина, а навіть заперечити наклепи та провокації. Українському селянинові закидали найстрашніші злочини тільки для того, щоб виправдати терор та вивіз на північ. Він сидів серед партійних москалів, серед цієї зграї асимільованих малоросів, дегенеративних латишів, самозадоволених жидів, як невільник у своїй хаті із зв'язаними руками, без права голосу протесту, чи захисту, з партійним квитком. З великим боєм у серці вислухав Грицько цей бруд супроти свого народу та з трепетом і страхом думав про майбутнє.

Партійні збори тепер гвалтовно відбувалися двічі на тиждень із обов'язком кожного комуніста бути присутнім на них. На збори з сіл повертались відряджені члени партії, щоб дістати дальші вказівки.

Аж ось зненацька на Грицька впала ще страшніша дійсність. Отримав з Москви наказ зменшити продаж комерційного хліба на половину. Цим наказом свідомо обмежується вплив хліба на село. Того ж самого дня вечером, на партійних зборах прибулий представник з Ц. К. ВКП/б/, дав наказ членам партії, що працюють по селах у справі хлібоздачі, зорганізувати з місцевого комсомолу й активу ударні бригади розшуку прихованих селянами запасів хліба.

– Товариші! – кричав з трибуни представник, – селянин хитрий, як гадюка, селянин хижий, як вовк; його треба загнuzдати! Бригади комсомольців мусять обшукати в селянина кожний закуток, перекопати подвір'я, у хаті долівку, у хлівах під яслами, в огороді чи саду під деревами! Перерити все й знайти лишки. Селянин – саботажник! Його треба змусити працювати в колгоспі. Треба голодом приневолити виконувати постанови партії! Треба зробити його покiрним і слухняним!

У Грицька на голові настовбучився чуб. Голод! Свідомий геноцид! Ось де правда, про яку попереджав Юрко. Дорогий мій друже, де ж ти тепер пропадаєш? – думав Грицько оповитий страхом. Він сидів, принишкло ввібгавши в плечі голову, мов ховаючись від удару, вислухуючи цей смертельний присуд своїй рідні, своїм селянам, своїй українській нації. Партія непомильна! Певно, – партія непомильна! Партія, як злодій іде свідомо з ножем у руці на грабунок! І злодій для чорного злочину добре гострить ножа. Одним махом позбавити людину життя. Грицько тепер абсолютно був певний, що все це партія робить свідомо. Але чому ж тисячі українців, активістів, комсомольців і партійців приймають участь у цьому злочині? Чому він сам помагає партії нищити своїх людей? Чи й він діє свідомо?

Повернувшись із партзборів, він дав наказ по цехах зменшити на 50% випічку комерційного хліба. Йому хотілося наказ Наркомхарчпрому порвати й потоптати ногами, але страшна петля ГПУ висить над головою.

* *
*

* *
*

Уже три дні безнастанно січе мжичка. Сумне сіре небо затяглося густими хмарами й мов би плаче дрібненькими краплинками, обсотуючи все живе й мертве водяним павутинячком. Трава до землі попріягала, мов би в знеможі боротися із стихією, дерева безсило нагнули віти, а земля наче спухла від хвороби, набубнявіла чорноземом. Сумне сонце вряди-годи вигляне з-під хмари, понуро гляне на світ, на безодню людських поневірянь і знову заховається. Великі калюжі на травниках, на обочинах уже перетворилися в озерця, через які чалапають нужденні люди у пірваних черевиках чи босоніж, поспішаючи на працю, чи в чергу до крамниць. У таку негоду эле почувасе себе навіть щаслива та забезпечена людина, а таких і в місті небагато тепер, коли навкруги таке горе. Тяжкий сум і болісні передчуття гнітили кожного.

Через цей дощ, через понуру погоду Грицько ночував у конторі. Прокинувшись раненько, поснідав загрітим на електриці чаєм, потім переглянув зведення за вчорашній день, що їх приніс бухгалтер, підписав кожне з них і передав секретарці відіслати їх куди слід. Глянув на годинник — десята ранку, а на дворі темно. Цей дощ підсилює і так недобрі почуття. До паркому сьогодні нема потреби їхати, хіба поїхати додому й глянути на Федю. Як він себе почувасе в таку сльоту, чи не вередує. Осяяний згадкою про синочка він жвавніше вийшов із кімнати на подвір'я і збирався гукнути візника, що стояв під повіткою. Але, глянувши на відчинену браму Хлібокомбінату на вулицю, побачив біля грубого стовпа арки брами, у схованці від дощу під акацією, зішулених і немічних двоє промоклих дітей. Він уже звик до цих бідних голодних людей. Мов би й не помічав прибиральниці, що виносила бракований хліб і роздавала голодним. Але тепер ці посинілі діти із скуйовдженими нечесаними чубами, худі та кволі, великими перестрашеними очима чомусь вперто дивилися на нього й мов би посміхались. Хлопчики обдерті й босі, дригоніли й горнулися один до одного, щоб зігрітися власним теплом. Я-

кась сила потягла Грицька до них і він наблизився. Діти, раптом болісно посміхаючись, протягли худенькі рученятка з брудними синіми пальчиками й ледь чутно, майже разом прошепотіли: – Хліба! Хліба!

Обличчя у старшого хлопчика було таке старе й виснажене, що здавалося, пережило вже всі пекельні муки. Його очі, страшні великі очі, переповнені жахом, випромінювали стільки муки, що можна було втопити в ній, чи спалити найбільшого ката. Коли діти вимовили слово – хліба, то їхні очі спалахнули й загорілись. Шкіра в цих дітей, здавалося, поприлипала до тоненьких кісток, а великі голови хитались на тонких довгих шиях, мов би соняшники на убогих стеблах. Це були страхітливі примари дітей. Товаришеві Дубчакові привіділось у цих двох змарнілих і худих обличчях щось знайоме. Якесь страшне передчуття ворохнулось у грудях і штовхнуло його широким кроком наблизитись. Здавалося, що ці двоє діточок якимсь чудом повернулися із того світу, щоб лякати ситих бюрократів своїм страхітливим виглядом і сказати, що на цьому світі не всі шасливі й веселі, як пишуть продажні редактори та журналісти. Ці безневинні діти немов би вийшли з потойбічного мороку, щоб востаннє кинути осуд жорстокій московській окупації, яка так безжалісно большевицькою системою нищить українську трудову націю. Але ці діти не знали, що кати, які спричинили цей голод, були такі жорстоко невблагальні й такі радісно задоволені наслідками своїх голодових жнив, що тільки раділи, коли голодні умирали.

– Ви чого тут мокнете під деревом? – ласкаво запитав, добре знаючи, що вони голодні.

У старшого хлопчика на обличчі розплилась болісна втома й очі знову заграли радістю.

– Братіку, їсти! – заскиглив він, переконавшись, що добре одягнений і вгодований пан – це його брат Грицько.

– Ми охляли, ледве ноги носять, – додав молодший, і Грицько враз упізнав Тарасика.

– Дорогесенькі ви мої! Як же це ви потрапили сюди? – злякано запитав, і ухопив меншого на руки. Його коверкотовий плащ зразу став брудним, і болото потекло додолу.

– Нас дядько Денис привіз поїздом, він там за будочкою стоїть, – глянувши на Тарасика, веселенько й поспішно проказав Трохим.

Грицько глянув на вулицю і побачив, як з-поза будочки виставилось почорніле, худе й стражденне обличчя. Запалі й блискучі очі дивилися так страшно із заглибин, що можна було подумати, що це божевільний.

Грицько Петрович ухопив Трохима за худеньку холодну руку й пішов із дітьми до кабінету. Посадив обох на канапі й зразу поставив чайник з водою на електричну плитку. Дістав із шафи дві булки, одну розломив дітям, а другу виніс Денисові. Чоловік ухопив Грицька за руку й пристрасно став цілувати.

– Що ви робите! Почекайте! – вирвав руку й похапливо вернувся в кабінет. Поналивав дітям чаю і дав до булки смачної ковбаси.

– Ви дуже голодні? – звернувся до старшого, щоб рівномірно регулювати їжу на зголоднілі шлунки.

– Учора нам пощастило знайти молоденьке стебло молочаю, то поділилися, а позавчора біля мертвого на дорозі взяли надгризену бараболу, – притишхлим голосом розповідав Трохим, жадібно ковтаючи великими кусками запашну булку.

– Тоді досить їсти, пийте солодкий чай без булки й ковбаси, – попередив Грицько й відібрав залишки булки й ковбаси. Тарасик і Трохим із жалем розпрощалися з булочкою й ще спраглише сьорбали гарячий чай, поглядаючи, чи багато ще залишилося у чайнику цієї животворчої рідини.

Товариш Дубчак зайшов до пекарні, загорнув три свіжих хлібини в газету й виніс за браму Денисові.

– Їжте обережно! – попередив. – Раптово перевантажені тонкі кишки й шлунок харчами можуть порватися і ви помрете, розумієте?

– Спасибі вам товаришу, велике спасибі! Я і сам це добре знаю, вже багато наших людей під тинами задубіло від сирих буряків та бараболі, – дякував Денис.

– Діти залишаться у мене, а ви завтра навідайтесь у цей самий час знову, – сказав Грицько, і повернувся у свою контору.

Діти випили чай і жадібно дивилися на Грицька, то на шафу, де біліла булка.

– Що ж там робить Філарет, як управляється із господаркою? – поцікавився він.

– Філаретик навесні поїхав на Кавказ виміняти за рушники хліба й не повернувся, – ковтаючи сльози із сумом проказував Трохим.

– Мабудь хтось убив, як повертався із хлібом, – додав і собі Тарасик.

У Грицька виступили сльози. Жаське передчуття гадюкою обвило серце.

А Омелько, а Таїса, а Феропонт та Нестор? – поспішно перечислював рідню і тремтів.

– Омелько недавно помер, наївся березової кори, а Таїсю, Феропонта й Нестора мама завела під двері дитячого притулку в Умані. Кажуть, що там дають хліба, – спокійно розповідав Трохим страшну долю своїх братиків і сестрички, про трагедію, з якою звикся.

– Боже ж мій! – застогнав Грицько. – А як з Максимом?

– Максим також помер, саме як ми збиралися до тебе. Він дуже просив нас привезти хлібця, а ми швидше не могли їхати, бо на квиток Денис не мав грошей.. – щебетав Тарасик, поглядаючи на Трохима, що витирив сльози. Трохим дуже любив Максима.

– І документів не було, а без документів людей на вокзалі хапали й кудись вивозили, – додав схлипуючи Трохим.

Далі Грицько не міг слухати, серце його розривалося на куски. На його очах гине рідня, а він, директор Хлібокомбінату не в силі допомогти, не врятував їх від голоду.

– Чому ж ви не написали мені, що у вас такий голод, така біда? – розпучливо запитав. Трохим із Тарасиком загадково презиркнулися.

– Бо ти від нас відмовився, – соромливо мовив Тарасик.

– Через газету, – додав Трохим запитливо глипнувши на Тарасика.

– Ви читали? – злякано запитав Грицько.

– Прокурор на суді татові читав. Казав що сам твій син Григорій стверджує, що ти контрреволюціонер і за те дали йому 10 років, – боязко оглядаючись на Тарасика, заікаючись, пояснив Трохим.

– Братіки мої дорогі! – спонтанно вигукнув Грицько й сльози потекли по його обличчі.

– Простіть мені! Я Каїн, душогуб! – і ухопивши розгубленого Тарасика в обійми почав цілувати.

– Не плач, Грицю, ми знаємо, що ти не винен. Мама казала нам, що тебе присилували таке написати, що в тебе добре, золоте серце, ми це знаємо, – говорив Трохим, взявши Грицька за руку й заглядаючи в очі.

Грицько тихо схлипував. Посадив Тарасика на крісло, поставив чайник з водою на плитку. Потім вийшов, дав прибиральниці записку до товариша Каца, відрахував грошей і післав до універмагу. Повернувшись до кабінету, поспішно дістав солодких сухариків, поналивав чаю та дозволив пити. Сів і думав, що ж йому робити з братіками, де їх примістити? Хіба може тимчасово вдома? – обережно й нерішучо подумав, зняв телефонну слухавку.

– Дора, це ти? Я хотів із тобою порадитись в одній дуже важливій справі. В якій? Спершу обіцяй мені, що підтримаєш. Що? Хочеш знати справу? Не віриш мені? Та ж я твій чоловік, то навіщо тобі подробиці? Ну, гаразд. Ось слухай. До мене з села завітали два моїх братіки, чи не міг би я тимчасово, кілька днів, погостити їх у нашій хаті? Не хочеш? Чому? Та ж ти за весь час нашого одруження ще й не бачила моїх родичів! І бачити не хочеш? В селі біда! Не догадуєшся? Ну гаразд, не хочеш, то й нетреба, – і Грицько розгнівано повісив слухавку.

– Як же там вдома мама, сама із Степаном залишилася? – продовжував він розмову.

– Степанові дуже пощастило! – радісно вигукнув Трохим, – він тепер свинарем у колгоспі й має змогу красти від поросят дерть і живиться. Казав, що зпочатку болів живіт, а тепер сам як поросля – гладкий. А мама, мама пішла до міста доглядати багатим жидам дітей за харчі, тільки ніяк не може принести

кусочок нам хліба, обшукують щоразу, – сумна закінчив Трохим.

У цій хвилі в Грицька зринула шаслива думка. Зняв знову телефонну слухавку й попросив станцію з'єднати його з сиротинцем.

– Галло! Це ти, Каландов? Говорить Дубчак. У мене до тебе прохання. Чи не міг би ти примістити в себе двох дітей? Шо? Не можеш? Кожного дня хтось підводить під ворота? Немає ліжок? Але це моїх родичів діти, розумієш?! – закричав Грицько. – Цілком зрозуміло, близькі мені. Одному вісім, а другому 10 років. Кажу тобі, чорт забери, що це мої родичі! От і добре, дякую. Зараз привезу, – втішено відповів і повісив слухавку.

– Хлопці, хочете жити в дитячому будинку? Там і школа, і спортова зала, і майданчик для забав. Хочете? – поспішав він прихвалювати, побоюючись, що відмовляться і заплачуть.

– Та нам куди завгодно, аби їсти давали, – зразу вихопився Тарас.

– І щоб ти недалеко був, – висловив побажання Трохим.

– Не журіться, хлопці, це недалеко, за містом, – зрадів Грицько згодою братів. Тепер уже він радо забезпечить дитбудинок хлібом у достатку.

Зайшла прибиральниця і принесла з собою великий пакунок. Подала рахунок і решту грошей. Грицько розгорнув і почав витягати для хлопців білизну, одяжу, взуття.

– Ходімо, парубки, змивати бруд під краном, – задоволено покликав хлопців, і повів під повітку, де миють криті авта, якими розвозять хліб.

Хлопці поскидали дрантя і голі почали мити руки, обличчя брудні ноги. Грицько десь роздобув мила й допоміг їм вимити голови та сплини. Передягнувшись у чистеньке, діти знову набули людського вигляду, хоч і були виснажені й худі.

Дитячий будинок був за Дніпром, у Дарниці, і тому поїхали трамваєм. Грицько прихопив із пекарні пакунок із свіжим хлібом, і візник довів їх до трамвайної зупинки.

Товариш Каландов примістив хлопців в одній із кімнат, потиснувши інші ліжечка. Дубчак ще раз подякував товаришеві

Каландову за виrozumіння, розпрощався і поїхав додому. Почуття короткої радості й успіху скоро змінилось тяжким смутком, який глибоко непокоїв його сумління. Замість вивести своїх братів у люди, простелити шлях до освіти, як він обіцяв, виїжджаючи з села, тепер ледве спромігся примістити їх у сиротинці, і то тільки двох. Ось як зла доля помстилася над ним, над його родиною, і ще довго буде мститися над цілою Україною. Чому це так? – часто шукав Грицько відповіді. Чи це помилка Хмельницького, чи Мазепи, Винниченка чи Петлюри? Хто винен?

* *
* *

Моторошно й тихо. Здавалось, загинув цілий світ і зникло все життя. Не співають дівчата-в'язальниці, ідучи з поля, не гомонять радісно косарі, повертаючись додому, не скриплять навантажені снопами вози, не іржуть на пасовиську випасені коні. Мертво й жасько під теплим сонцем на цій знедоленій землі. Тільки журно шумить вітер, перебігаючи пустельними ланами. Серед ланів, серед збіжжя, що дозріває і весело гомонить, перекликаючись із жайворонками, тут і там височать, як шибениці, дерев'яні вартівні. На них стоять прислужники партії – комсомольці з рушницями й пильно оберігають збіжжя, щоб бува український селянин не простягнув голодної руки до своєї праці, до зрілого колоска жита. Пильно чатували, як бувало козаки татарську орду стерегли. Чатували, щоб сусід чи голодний братик не зрізали колоска. Отаке горе вітало над українським селом. Брат брата пильнував і вів до тюрми. Немає українського села! Вишневі садки давно пішли на паливо. На хатах розшиті стріхи поїла худоба, а потім і сама загинула. Криниці завалені, тини поламані, ставки повисихали, дороги позаростали бур'янами й будяками. Не кукурікають радісними ранками дзвінко півні, не гавкають собаки проводжаючи худобу на пасовисько. Усе це давно поїли люди, і худобу, і собак, і котів, які забавляли малих дітей. Не цвірінькають весело горобці, їх повидирали з стріхи діти ще горобенятками або яечка повипивали. Зникли й жаби, що кумкали вечорами, бо і їх повилловлювали разом із пуголовками. Немає більше села, залишилися страшні руїни, жахлива

пустка, а по ровах та чагарниках білють із людей оголені кіски.

А як же українське місто? Не було в Україні українського міста. Російське робітництво заповнило всі виробні, а московська інтелігенція всі установи. Незначна частина української інтелігенції злякано причаїлася, настарожилась, пришикло очікувала кожної ночі „чорного ворона”. І цей хижак ночами хапав творців літератури, скульптури, науковців, політиків, українських мистців і замітав за ними сліди в далеких закутках холодної півночі.

Грицько Петрович Дубчак сидів у своєму шкіряному директорському кріслі, як на голках. Йому все здавалося, що під вікном зупинився „чорний ворон”. Він не вірив навіть Дорі, яка запевняла його, що товариш Маслов дарував йому спокій. Адже ж у цей непевний час можуть знищити і Маслова, – думав він.

Кожного дня, крім обов’язків супроти Федора, він думав про братиків у дитячому притулку, про матір, яка прибирала покої господарів України, про батька, що буде далеку Сибір. Ось і зараз знявши слухавку, Грицько попросив дати дитячий притулок.

– Товариш Каландов? Добридень! Говорить Дубчак. Як там мої піонери?

– Чудово, – почув він відповідь. – Від твоїх селюхів я в захопленні. Вони перебрали від мене половину виховної праці. Вони тримають у покорі всіх бешкетників і шибеників. Кожного зрушника дисципліни негайно до товариського суду, в якому Трохим – прокурор, а Тарасик – суддя. Просто чудасія! Кладуть на траву й тут таки вирок: п’ять прутів по м’якому місці. І уяви собі, що тепер у мене в будинку всі діти шовкові. Крім того, хочу тебе порадувати, що Трохим – обдарована дитина. Організував хор! Цілими днями розучують пісні, і знаєш кому? Сталінові! І де він їх чув? Просто хоч у Кремль вези на показ! – Захлинаючись розхвалював дітей Каландов. – Але одного разу – продовжував він, – слухаю, співають щось сумне й благальне. Що воно таке за пісня – думаю собі. Підійшов ближче, прислухався, а вони, шибеники, шкварять „Отче наш”, та такими сум-

ними голосочками, що стій і плач. Ще добре, що ніхто з міста не нарався. Отакого мені фука стругнули твої шибайголови.

– Виходить, що тепер ти мусиш цих зрушників сам судити й всипати їм по п'ять прутів, – жартома мовив Грицько.

– Ну ні, вони славні хлопці. Виростуть самі зрозуміють свої помилки. За рік – два з них виростуть чудові безбожники – комсомольці. Я вже тепер завів політгодини, і твої парубки мають найліпші успіхи, – відповів завдитпритулку.

– Тоді дякую за виховання, радий, що хлопці не збиточні. Бувай здоровий! – закінчив Дубчак і поклав слухавку. Коли б мав власну квартиру, а не сидів у приймах, тримав би братів біля себе. А так, – Грицько тяжко зідхнув.

* * *

Боротьбу Кремль провадив із національними меншинами з самого початку існування советської влади. У першу чергу ця нищівна боротьба велась з Україною. Ця боротьба ніколи не припинялась. Однак партія вела ще одну боротьбу, яка провадилась у самій партії – боротьба за провідні становища.

Першого грудня 1934 року гримнув постріл у Ленінграді. Куля пробила серце членові ЦК ВКПб, Сергієві Кірову. Цей постріл спровокований самим Сталіном прокотився луною по Україні й потягнув у могилу тисячі безневинних українців. Однією кулею Сталін убив два зайці: знищив свого противника й вивіз на Сибір мільйони українців. Хвиля терору заглянула в кожний закуток села й міста України. Щойно цей терор почав стихуватись, як раптом нові процеси. У серпні 1936 року розпочався процес проти соратників Леніна, комуністів – Зінов'єва й Каменєва, а в січні 1937 року проти: Бухаріна, П'ятакова, Радека та інших. Все це були конкуренти на верховну владу, яких Сталін й усунув. Та вже найбільшою приголомшливою подією був арешт маршала армії СРСР, Михайла Миколайовича Тухачевського. Червоного Бонапарта – як залюбки його величали в штабі армії. Упродовж кількох місяців разом із Тухачевським розстріляно, як шпигунів 50.000 сов'єтських офіцерів. Жах терору, що його запровадив Сталін, узаконив нечувані досі в світі випадки само-

знищення. Голова Всеукраїнського Ц. В. К. Григорій Петровський власноручно підписав смертний вирок рідному синові, що був командиром 1-ої Московсько-пролетарської дивізії. Серед членів суду, що виніс вирок кари на горло над Тухачевським, Якіром, Уборевичем, Корком, Ельдеманом, Примаком та іншими маршалами, був маршал Блюхер. А через рік і Блюхера розстріляно. Голова Нар. Ком. УСССР, Панас Любченко, що виступав з страшним обвинуваченням проти українців на процесі СВУ, у вересні 1937 року, сам застрілився.

Настала доба, коли держава почала будувати свої закони на трупах і кістках своїх таки соратників і цілого підвладного народу, коли ціле життя було пронизане підозрою, побудоване на доносах, брехні й перейняте злом. Це зло лягає тягарем на людиність, і тільки купка верховодів тішиться добробутом і рятується від загибелі.

Після смерти в 1926 році всесоюзного ката – голови ВЧК, Фелікса Дзержинського, на сумлінні якого лягли мільйони жертв, катівську сокиру доручено кровожерному Ягоді. Коли Ягода сп'янів від випитої людської крові, його розстріляв Єжов та ще з більшою жорстокістю почав нищити людей. А коли Єжов напився людської крові, його розстріляв Сталінів вірний слуга, новий кат Берія і заппадливо продовжував нищити людей. Пізніше, по смерті Сталіна, коли Берія протягнув руку, щоб захопити всю владу, Хрущов, як спритніший, знищив і цього ката. Сам став на чолі держави. Згодом і Хрущова змели. Так закінчують своє життя у гонитві за владою кровопивці народу.

* *
*

Левко й Федір росли собі безжурно. Не прислухались до пострілів, що лунали по цілому ССССР, не журились мільйонами селян і робітників, що конали в холодному Сибіру та гинули з голоду на своїй рідній родючій землі. До їх свідомости ще не доходили ці події. Левкові йшов десятий рік і він уже так завзято не галасував. Він умів суворо хмурити брови та тихо, по вовчому, вишкіряти зуби до своїх товаришів у школі, що не корились

йому. Федір був роком молодший від братіка, але на зріст вищий на голову. Він завжди в товаристві однолітків, яких водив за собою зграйкою. Він умів вигадувати веселі забави, нікого не кривдив і захищав слабших. Він мав успіх і в науці. Догнав свого братіка Левка на другий рік, коли той не склав іспитів. За слухняність, охайність і фізичну вроду, як Грицько, так і Дора, більше любили Федора, і це злостило Левка. Завжди збиточний, брудний і неслухняний, Левко ненавидів свого меншого братіка Федора вже з дитинства, і тому в кімнаті постійно зчинялась сварка за кожну дрібничку. До бійки не доходило тільки тому, що спокійний Федір був сильніший.

Дора, закінчивши інститут, працювала в Наросвіті й мало віддавала часу дітям. Виховання дітей доручила покоївці. Тільки ввечері, повернувшись із роботи, вона розважалась із дітьми. Таке саме становище було й у Грицька, на відповідальності якого був Хлібокомбінат. Грицько так само повертався ввечері й зразу заводив розмову з дітьми:

– Левку, чим же ти хочеш бути, як виростеш? – бувало запитував сінка.

– Комісаром! – похмуро відповідав Левко.

– Якого комісаріяту? – приховавши посмішку, поважно допитувався батько.

– Найсильнішого, того що всіх заарештовує, – збуджено підкреслював Левко.

– А як же той комісаріят називається? – кепкуючи вів мову далі батько.

– Хіба ж ти не знаєш? ЕН... Ен... НКавЕде...

– Чого ж ти саме вибрав його?

– Щоб нищити своїх ворогів, – знехотя відповідав і відвертався.

– Хіба ж ти вже маєш ворогів?

– Батьку! Перестань дітям морочити голову, – втручалась тоді Дора, не долюблюючи таких розмов із дітьми, бо можуть вони в когось викликати небажані розмови.

Левко відходив у куток до своїх численних забавок, вибирав якусь зброю і бавився нею.

– Ну, а ти Федю, чим хочеш бути? – продовжував Грицько, випробовуючи із замилюванням другу дитину.

– Тарасом Бульбою! – звитяжно вигукував Федя.

– Недавно ти казав, що хочеш бути Кармелюком?

– Передумав. Кармелюк не козак, не вмiє битися навкулачки, а от Тарас Бульба навіть і з парубками навкулачки бився. Тарас Бульба – справжній козак, український, – підкреслено закінчив Федір.

Діти любили казки, і кожного вечора штурмували батька оповідати казки. Оповідав їм Грицько про Тараса Бульбу, про Стеньку Разіна, про Пугачева, про Богуна та Кармелюка. Розказував і про трьох мушкетерів, але діти більше любили своїх героїв. Однак Левко непохитно прагнув бути комісаром. Ніщо його більше так не полонило, як комісар Єжов, який тепер провадив арешти. Перед Єжовим тремтіла вся держава.

– Ти ж знаєш, Федю, що тепер Січі нема, козаки повмирали, а пороги затопила вода, то що ж ти будеш робити, коли станеш Тарасом Бульбою?

– Я організую нове козацтво; то дуже відважне військо, такого нам треба. А що Січі нема, то ми можемо мешкати в лісі під наметами, біля Дніпра, – поважно фантазував Федір свої майбутні пляни.

– Грицю! І чого ти накидаєш дітям казки з розбишацькою тематикою? Чому ти не шукаєш лицарських легенд із фабулою, де домінує комуністична ідея? – сердилась Дора.

– Серденько моє, козаки не розбишаки, а хоробре державне військо. Крім того, Тарас Бульба, Богун і Кармелюк були справжніми комуністами, вони ж боролися за бідний народ, – виправдувався Грицько, підморгуючи дітям.

– По твоєму може й Христос був комуністом? – насмішкувато сказала Дора.

– Факт, що Ісус Христос був перший, стовідсотковий, комуніст! Адже ж він ціле життя проповідував рівність, змагався за правду, за добро біднякам. Коли ти хочеш це заперечити, то скажи де він кривдив бідного й ставав на захист буржуя?

– Тату! А чому ти ніколи нам не розказував про цього чудового Ісуса Христа? – раптом зацікавився Федір.

– Бо Христос – контрреволюціонер! – спрощено кинула Дора.

– Виходить, що римляни були революціонерами, коли розп'яли його? – кепкуючи висловився Грицько.

– Ти просто мелеш дурниці! – обурилася Дора.

– Не сумуйте, хлопці, не журіться! Кому призначила доля бачити правду, той побачить. Кому судилося пізнати глибше – той знатиме все, – з іронією говорив він дітям, зиркаючи в бік Дори. – Я поки що бачу, що ви вже дорослі й повинні знати дещо про нашу Україну. Минулого разу я вам розповідав про занепад Київської держави, коли Ярослав Мудрий поділив Українську державу між синами, думаючи, що сини будуть слухати найстаршого брата, і Україна буде існувати в розквіті цілою. Сьогодні я хочу розповісти вам про Козаччину, якою так цікавиться Федя. Найбільшим ворогом Київської держави були татари, що постійно нападали на Україну з Криму. Нищили наші села, забирали людей в ясир, себ-то в полон, дівчат у гареми, себ-то покоївками, а хлопців веслярами на свої кораблі. Продавали бранців туркам і арабам. Тяжко тоді було нашим людям. Хто з чоловіків врятувався від татарського аркана, тікав до Дніпра. На Дніпрі за порогами був великий острів і там втікачі озброювались і захищались від татар гуртом. Тому то ті люди й звали себе Запорожцями. А козаками звали себе тому, що були вільними. Ніхто до них не мав жодного права. Свою волю захищали шаблюкою та пістолем, з якими ніколи не розлучалися.

– Чудесно! Я піду на той острів! – вигукнув Федір.

– Немає вже, синку, того острова! – відповів батько.

– А де ж він дівся?

– Цариця Катерина зруйнувала його. Вона не любила козаків, відібрала в них волю.

– Грицьку, твою історію діти й самі знатимуть, як підуть на істфак. Ліпше біжи до крамниці та щось принеси на обід, – незадоволено втрутилась у розмову Дора.

– Добре, діти, про козаків, докінчу іншим разом, піду до крамниці.

Федір згодом, як батько вийшов, кинувся до шафи, витяг історію України Аркаса й почав шукати козаків. Левко тим часом повітряним пістолем, стріляв у батьків кашкет, закладаючи в пістоль горошинки.

* *
*

Швидко летять події, а ще скоріше летить людське життя. Не встигли хлопці Дубчаки, Тарас і Трохим, добре звикнути до свого дітбудинку, закінчити початкову школу, набратись сил і здобути поважний фах, як довелось прощатися із веселим і безжурним дитячим притулком. Не мали вони надійних родичів, які залишили б їх у Києві. Завідувач дитячого притулку, товариш Каландов отримав з Москви наказ усіх дітей віком понад чотирнадцять років відправити на Далекий Схід, на якесь будівництво, аж у Комсомольськ. Товариш Каландов був людиною чутливою, доброзичливою, полюбив Дубчаків, як рідних синів і дуже засумував, розлучаючись із ними. Він негайно подзвонив до Грицька Дубчака й повідомив, що милі селюхи мусять виїхати на Далекий Схід, на будівництво. Зажурився і Грицько, але що він міг зробити? Привіз він своїм братікам у далеку дорогу теплу одягу, добротне взуття і побажав щасливої дороги. Просив зараз же написати й подати свою адресу, щоб не розгубитися. Коли вже на двірці прощався із братами, то Трохим відвів його на бік і на вухо прошептав:

– Може я там татка знайду! Тоді разом повернемось, – по змовницькому сказав і витер очі. Побіг у вагон і ще довго обидва з Тарасом махали з вікна руками. Вагони були обліплені транспорантами з комсомольськими привітами Далекому Сходові.

Від'їжджаючи до Комсомольську, хлопці не дуже журились; вони вже звикли без тата й мами, без рідні серед чужого оточення. Така вже їхня доля; батька арештували, а вони немов би й добровільно, за комсомольським закликком, їдуть у далекі холодні краї будувати чужі фортеці. А соняшна Україна хай голубить чужинців. Поїхали доповнити десять мільйонів українських

селян, робітників та інтелігенції, що під московською вартою будують шляхи, рубають дерева, копають золото десь там за Уралом.

Доля матері, сестрички, залишених живими братіків десь там в Умані, Грицькові невідома. Парти́йний квиток та директорське крісло перешкоджали йому знайти контакт із родиною контрреволюціонера, що був на засланні. Не міг він, як син, дати голодній матері кусень хліба, яким він годує окупантів, витерти сестричці гарячу сльозу, чи купити братікам черевички на порепані ноги. Всесильна партія кожний його людський прояв розцінювала б як підтримку контрреволюції. Тому Дубчак тепер тихенько злагодив пакунок і без зворотньої адреси надіслав на колгосп, де його брат Степан доглядав свиней і живився з одного корита. Це все, що Грицько міг зробити.

* * *

За Києвом, за стрімкими банями церков, за високими фабричними стінами зникав золотий багрянець теплого сонця і містом опановувала темна ніч. Грицько стомлено зайшов у свою контору, упав у фотель і конвульсивно, до болю, стиснув пальцями перед собою стіл. Він заплющив очі й завмер біля стола. На столі для підпису лежали папери, але він до них не доторкнувся. Якийсь тупий жах оволодів ним. Батько в Сибіру, мати найми́чкою, брати загинули з голоду, розбрелись також по наймах, живляться з корита разом із поросятами, а старші будують концтабори для тих, що ще не заарештовані. Може й для мене? Боже ж мій, де ж та правда? З якої мудрої річки зачерпнути кувалку цілющої правди, щоб утихомирить смертельно змучену душу? У якій шасливій алеї світлого парку я знайду благословенну лавку, на якій могла б відпочити моя зранена душа? Де мандрує той пророк, із смолоскипом спокою, яким можна було б вилікувати безнадійну тугу, що так болісно нуртує у моїх скалічених грудях? – марив він у хворобливому запамороченні. Але кругом висіла глибока кабінетна тиша, яка так само моторошно мучила, як і лункий гуркіт машин, гомін агрегатів, стукіт кон-

веєрів. Дубчак схопився і вискочив на двір та гукнув на візника, що куняв біля стайні. За кілька хвилин він уже тарахкотів бричкою вулицями додому. Болісне огірчення від жорстокої несправедливості, що панує у світі, від зрадливої долі, що раз за разом б'є його як обухом, не давали змоги заспокоїтися.

Місто спочивало в вечірньому сутінку, блискаючи вуличними ліхтарями, чаруючи зеленню декоративних дерев в електричному світлі та святочною людністю, що висипала з затишних мешкань на вулицю; усе це благодійно впливало на Грицька, витрушуючи щем із наболілої душі.

Відпустивши візника біля тестевого мешкання, він знесилений піднявся двома східцями до дверей і зайшов у коридор. П'яні пахощі якогось печива вдарили йому в ніздрі, і він немов би прокинувся і зідхнув. Відчинив двері в залю, якою завжди ходив до своєї кімнати, і раптом в його очі вдарила повільно електричного світла та запалених у канделябрах свічок. На мить примкнув очі, потім розплюшив і побачив накритий білосніжною скатеркою стіл, на якому різними кольорами виблискував дорогий кришталь та срібне й фаянсове накриття, яке чекало на гостей. Серед стола, на великій срібній таці у святочному очікуванні лежав великий торт із якимсь написом. Біля стола, усміхнена й радісна, у розкішному рожевому вбранні стояла Дора. Біля неї, готова до послуг пильнувала в очікуванні наказів покоївка в урочистому білому накрохмаленому фартушку, з трояндою у косах. У глибокому оксамитовому фотелі сидів самозадоволений Давид Соломонович, пихкаючи коротенькою люлькою, а в самому центрі уваги, на високому кріслі, зиркав зпідлоба насуплений Левко.

Грицько спантеличено приглядався і не міг збагнути, що це тут діється, з якої нагоди ця урочистість? У цій хвилині із своєї кімнати вийшла Дорина мати, яка завдяки лікарям давно позбулася недуги й тепер цілими днями біля мольберта вправляється у малюванні.

— О, саме вчасно прийшов! — мовила втішено вона, глянувши на зятя.

— А що тут таке діється? — запитав Грицько. У цю ж мить побачив, як всі по змовницькому переглянулись.

– Левкові десять років! Хіба ти не знаєш? – відізався наївний Федір, що тихенько причаївся у куточку.

– Де там йому знати про свою родину, коли його голова переповнена долею селянства, – з ехидністю кинула Дора докір. Грицько спохмурнів. Уста його неприємно витягнулися. Призабута зневага спалахнула повною наготою. Та в цій же хвилині він отямився, приборкав свій гнів і лагідно – вдавано промовив:

– Ах, так, я справді забув! І який же я необачний забудько! І чим же я відзначу твій ювілей? – мовив до Левка і заметушився.

– Дідусь подарував мені костюмчик; бачиш, який гарний і як добре прийшовся – похвалився Левко. На ньому був шевьйотовий синій костюм, біла сорочка, зелененька з крапочками краватка. Тільки непокірна руда чуприна на вузькій продовгастій голові незугарно стирчала й нагадувала про родинну трагедію.

– А я йому подарувала кілограм шоколади, щоб його життя пліло солоденькими потічками, – обізвалась із усмішкою бабуся.

– А ти чим відзначила синкове десятиріччя? – запитав Грицько Дору, примруживши очі.

– Портфель подарувала. Хочу, щоб учився, а не ріс шибайгоголовою, – відповіла вона.

– Це добре. Тоді я подарую йому автоматичну ручку, щоб майбутній комісар мав чим підписувати накази на арешт людей, – посміхнувся Грицько, витяг свою ручку з золотим пером і подав Левкові. Цю приховану зневагу всі промовчали.

– А я подарував книжки про козаччину. Він же зовсім нічого не знає про нашу минувшину, про Україну, – обізався Федір.

Дора розкоркувала пляшку й поналивала в чарки вина. Почули, що хтось задзвонив. Покоївка вийшла й ввела дебелиго чоловіка в комбінезоні, який вкотив чудесний дитячий вельосипед закордонного виробу. Сліпучо – білі нікелеві щитки та ободки, гнуче кермо, блискучі спиці, спереду ліхтар. На кінцях керма жовті гумові рурки, щоб не ковзали руки, жовте шкіряне сидло, жовта шкіряна торбинка для ключів, жовті гумові шини до зелених і червоних ліній на ободках та рамі; усе це становило

таку гаму гарних кольорів, що важко було відвести очі. Усе блищало! Усе гармонійно підбірано кольорами фарб і нікелю, елегантно допасовано й в світлі електрики просто вигравало веселкою. Левко, Федір і Дора спонтанно кинулись до вельосипеда. Левко крутнув головку дзвіночка й у кімнаті дзенькнули двотонові звуки: Дзілінь-дзень!

– Від кого це? – зворушено запитала Дора, уся сяючи.

– З Облпаркому! – раптом різнула вухо відповідь. Дора зашарілася, як дитина в шкоді. Щоб знала, – не питала б. Глянула на Грицька, довідатись чи чув він. Так. Грицько чув цю страшну відповідь, закам'яніло-зневажений стояв біля стола. Чоловік попросився і вийшов. Федір збоку заздро оглядав чарівний дарунок і його чутливі ніздрі тремтіли, а з очей... капали сльози.

– Татку! Чи ти мені коли небудь купиш такого вельосипеда? – мовив Федір.

– Куплю, сину, куплю! Обов'язково подарую! – немов гніваючись палко вигукнув Грицько.

Давид Соломонович і його дружина мовчазно дивилися на цей недоречний дарунок, що зрушив родинний спокій. Дора повернулася до стола, і щоб відвернути увагу від прикрого дарунку, який ударив не тільки по гідності Грицька, а й зачепив її жіночу гордість. Вона взяла чарку:

– То давайте вип'ємо за щастя, за долю, за здоров'я нашого іменинника! – закликала вона.

Давид Соломонович тяжко підвівся і взяв чарку, за ним те саме зробила й мати. Грицько вагаючись ледве змусив себе підтримати урочистий звичай.

– Левчику! Кинь вельосипед, сідай до столу! – гукнула Дора.

Левко мов би не чув. Заворожено любувався дарунком. Федір пригнічено тулився біля батька.

– Чуєш, Левчику! На тебе чекають! – ще раз подратовано гукнула Дора. Левко знехотя повернувся до стола й сів у високе крісло.

– За довголіття Левчика! – ще раз мовила Дора, але в її голосі не відчувалося патосу, урочистости, радості.

– Живи щасливий! – додала бабуся.

– І здоровий! – буркнув також і дідусь.

Грицько нічого не сказав. Він рвучко ковтнув вино, як отруту, і перед його очима, мов із туману, блиснули заплакані очі його немічної мами, посинілі руки заарештованого батька, почорнілі трупики померлих із голоду братів.

– Дорунцю! Постав трохи патефон, хай заграє щось нашому іменинникові, – запропонував Давид Соломонович, висушивши чарку до дна. Дора метнулась і за хвилину гримнула пісня: Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей і рек...

– Мені щось нездужається, треба відчинити вікно й пустити в кімнату свіжого повітря, – промовив Грицько, і широко відчинивши вікно, виставив голову на вулицю.

А пісня лилась, рвалась на вулицю і котилась містом:

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышет человек...

Дора покраяла й розподілила серед приявних іменинний торт і велику частину поклала на підлокітнику біля Грицька. Левко, вважаючи, що урочистість закінчилася, поспішно ковтнув свою частку смашного печива й кинувся до вельосипеда. Ухопив кермо й двічі дзенькнув дзвіночком. Ці мелодійні звуки знову гострим ножем різнули Грицька й він здригнувся. Незадоволено глянула й Дора. Цей дзенькіт пригадав їй давно минуле, яке так хотілось забути; сумно подивилася і бабуня на блискучий вельосипед, відчуваючи в ньому якусь нетактовність. З'ївши з чаєм свій кусник торта, вона пішла в свою кімнату, посилаючись на стому. Давид Соломонович відсунув торт, налив вина й сам випив. Потім закурив люльку, уважно подивився на зятя і взяв газету. Федір довго стримував свої почуття, потім наблизився до чарівного дарунку й обережно торкнувся рукою до керма.

– Правда гарний? – запитав Левко.

– Мені татко купить ще кращий! – з погордою відповів Федір.

Дора звеліла покоївці прибрати стіл, тихенько підійшла до

вікна, поклала на плече Грицькові руку й обоє дивились на мерехтливі зорі літньої ночі, на освітлений Київ, прислухались до шелесту акацій під вікном. Обої їм було важко...

* *
*

Німеччина, одна з найбільших індустріальних потуг Європи, з високорозвинуеною промисловістю, з високообдарованою індустріальною інтелігенцією, після Першої Світової Війни, опинилася у залежності від чужоземного капіталу. У 1925 році всі німецькі банки, крім „Berliner Disconto Gesellschaft”... були в чужинецьких руках – у жидів. Жидівське засилля було таке могутнє у всіх галузях економічного, політичного й фінансового життя, що Німеччина задихалася. За тих часів жидівська людність у Німеччині становила тільки 1%, проте в державному й промисловому житті жиди мали провідне становище. У шостичленному німецькому кабінеті, що заступав після війни імперський уряд, найбільшим впливом користувалися жиди Гаазе й Ландсберг. Керували кабінетом жиди Гірш і Розенфельд, перший – міністром внутрішніх справ, а Розенфельд міністром юстиції. Гаазе керував зовнішніми справами з допомогою жидів Коона та Герцфельда. Міністром фінансів був жид Шефер, його помічником жид Бернштейн. Статс-секретар внутрішніх справ – жид Прейс, його помічником – Фрейд та Сімон. Начальником розвідки був журналіст газети „Франкфуртер Цайтунг” в Копенгагені жид Фріц Макс Коген. Директором Освіти – жид Футран, його заступником жид Арндт. Жид Кастенберг був керівником мистецтва. Інтенданством керував жид Вурм. Начальником поліції в Берліні був жид Ернст. Начальником поліції в Франкфурті – на – Майні був жид Фінцгеймер. Начальником поліції в Ессені був жид Леві. Президентом Баварії призначено жида Ейснера, а він узяв собі міністром фінансів жида Яффе й т. д.

Директорів у промисловості шкіри й кавчуку було жидів 32%, у металургійній промисловості 25%, в електричній 23% тощо. Це дуже принижувало гідність німецької нації. І це стало за найважливіший чинник, що сприяв приходові до влади Гітлера, який недвозначно обіцяв, що він зробить Німеччину великою

державою, виведе її на передове місце в Європі, і тоді вона позбудеться жидівського впливу як у політиці, так і в економіці й фінансах. І нарешті, жидівське питання в Європі буде розв'язане. У цьому Адольфові Гітлерові допомагали німецькі багатії. Власник сталевого концерну Фріц Тісен дав сто тисяч золотих марок на розбудову Націонал-Соціалістичної Робітничої Партії, що й привела Гітлера до влади. Крім Тісена, допомагав Гітлерові й другий сталевий магнат Альберт Фіглер, а за ним Круп, Сісенс та десятки інших багатіїв. Жидівське засилля так лякало німецьку націю, що увесь народ національно свідоміший зімкнувся колом навколо Гітлера.

А вже коли в ССРС шалів жахливий голод, а також і терор, в якому участь жидів була безсумнівна, тридцятого січня 1933 року Адольф Гітлер став канцлером, а незабаром 85-трьрічний президент Гінденбург, вбачаючи в Гітлерові рятівника Німеччини, призначив його головою уряду. 28-го березня 1933 року Райхстаг ухвалив декрет, що надав Гітлерові диктаторські права. Німеччина бачила, що треба себе рятувати від жидів, щоб не спіткала її доля Росії.

Тепер Німеччина дивилася у майбутнє щасливим поглядом. Події розгортались блискавично. Навесні 1936 року німці зайняли демілітаризовану зону над Рейном. В березні 1938 року Німеччина захопила Австрію. Восени того самого року німці зайняли Судети. Щоб відвернути увагу ССРС, де державний провід був у руках жидів, від подій на Заході, Японія у змові з Німеччиною 28 липня 1938 року спровокувала на Далекому Сході, біля озера Хасан, військовий інцидент і цим обманом змусила ССРС перекинути на Схід 30 стрілкових дивізій. ССРС почав шалено готуватися до війни. Оборонна промисловість збільшила свою продукцію на 46%. Усю промисловість було зосереджено в глибокому запіллі, недоступному для ворога. На військову оборону в 1938 році було приділено 23 мільярди карбованців, або 19% бюджету. У 1940 році 56 мільярдів, або 32% бюджету. Потужна військова машина працювала день і ніч.

Щоб мати спокій на Сході й приспати чуйність ССРС, Німеччина 29 серпня 1939 року уклала з ССРС договір про дружбу й

ненапад, про що Молотов і Ріббентроп підписали відповідний пакт. Але в цей пакт не вірили ні Сталін ні Гітлер. Це була дипломатична гра. 1-го вересня 1939 року Німеччина перейшла кордон і зайняла Польщу, а через три дні Англія та Франція оголосили війну Німеччині. Скориставшись цим розподілом світу, СССР 17-го вересня ц. р., зайняв Галичину й Західню Буковину. 31-го жовтня 1939 року Червона Армія захопила Латвію, Литву та Естонію. А в листопаді, щоб не гаяти часу, СССР оголосив війну Фінляндії. Війна з Фінляндією дошкульно вдарила по мілітарній потузі СССР і 12-го березня 1940 року довелось підписати з Фінляндією ганебний мир. СССР задовільнився невеличкою частиною фінляндської території, але показав світові свою мілітарну слабкість і поніс катастрофальні втрати. 28-го червня 1940 року СССР приєднав Бассарабію і Північну Буковину. Тоді Німеччина окупувала Данію, Бельгію, Голяндію, Люксембург і Норвегію. 14-го червня 1940 року німці зайняли Париж і Франція капітулювала. Першого березня 1941 року Німеччина окупувала Болгарію. 5-го квітня 1941 року Сталін підписав договір про ненапад із Югославією, а 6-го квітня 1941 року Гітлер, без перешкод, окупував Югославію та напав на Грецію і захопив її в кінці травня. 13-го квітня 1941 року був підписаний договір про ненапад між Японією і СССР, але все це була тільки дипломатична гра та хитрування.

Згідно з договором, що його підписали Молотов і Ріббентроп між СССР та Німеччиною, Советський Союз постачав Німеччині промислову сировину, харчі та військовий матеріал. Щодня сотні ешелонів гриміли колесами з СССР до Німеччини. Сталін тихенько посміхався, що одурив світ. Постачаючи Німеччині хліб і зброю, щоб мала запаси битися із капіталістами, а тим часом сам СССР готувався до вирішального бою. Так розгорталися катастрофальні події у світі аж до 22-го червня 1941 року.

* *
*

Цілу ніч Грицько Петрович працював; – виконував наказ із Москви. Нарешті, аж перед ранком задоволено присів під дере-

вом на стару лавку, що стояла в кутку двору Хлібокомбінату, і брудною хусткою витер спітніле чоло. Ранкове повітря животною свіжістю дмухнуло в його невиспане обличчя і він заспокоєно зідхнув. Сьогодні замість одного – два ешелони поударному відвантажив зерна до Німеччини й це переповнювало його радістю. Він вірив, що й цим разом Москва висловить йому подяку за перевиконання пляну. Кремль дуже наполягав, щоб якнайбільше відвантажити до Німеччини зерна й цим допомогти Гітлерові знищити буржуазію. Вантажники заохочені додатковою винагородою, як чорти невтомно кидали мішками, а вантажні машини, розриваючи нічну тишу шумом моторів, гасали, мов навіжені від Хлібокомбінату до товарової стації. Грицько Петрович для прикладу й сам підставляв широкі плечі та носив мішки на автомашину. Двічі їздив на стацію і там помагав, заохочував, підбадьорував. Навіть пляшку горілки підсунув хлопцям, – завзятішим стаханівцям. І робота цілу ніч кипіла. Сто двадцять вагонів вивергнули зерна з магазинів.

Відпочивши трохи на лавочці, підійшов до крана, помився холодною водою, напився, задоволено покректав і жвавий та о-свіжений широким кроком пішов до кабінету. Сів за стіл і почав писати телеграму.

На дворі вже бризкало золотом ранкове сонце й Київ, прокинувшись із спокійного сну, шумів, гуркотів колесами машин, таракотів підводами, скриготав трамваями. Розпочинався су-мирний та благодатний відпочинковий день – неділя. Дубчак писав:

„Москва Кремль Совнаркому тчк уночі проти 22 червня відвантажено Берлін сто двадцять вагонів пшениці тчк Київ Хлібокомбінат Дубчак”.

Закінчивши телеграму, Дубчак гукнув посильного віднести телеграму на телеграф. У що ж хвилину гримнув вибух. Шибки задзеленькали, каламар підскочив, а стіл і підлога здригнулися.

– Аварія в паровичні! – шибнула страшна думка, і Дубчак прожогом вискочив із кабінету. Новий вибух ще сильніше потряс підлогою. Далі ще один, другий... третій... четвертий. Грицько Петрович глянув, що паровична ціла, заспокоєний повернувся

до кабінету. Пригадав, що це маневри. Але шойно сів у крісло, як занепокоєння з новою силою зринуло в думці. Та ж маневри недавно закінчилися. Дубчак знову вийшов на двір і тривожно почав прислухатися. Глянув на чисте небо ледь уквітчане сірими хмарками, приглянувся до соняшного проміння, яке чудово золотило дахи й дерева та раптом поміж хмарками, вище від зеленого верховіття дерев, побачив у небі сірі ключі журавлів, що, випроставши крила, виблискували в сонці, мов срібло. Ось вони вже недалеко, могутні, блискучі, гострим трикутником наближаються до Києва, стрясають приглушеним гуркотом повітря, а на крилах... чорний павук – свастика!

– Німецькі! – здивувався він. – І де вони взялися? – розгублено приглядався і відчув, як під ногами знову здригнулася земля, а нові вибухи один за одним стрясали повітря. Он уже й дим чорними звоями звівся до неба. Шось горіло. Війна?! – якось дивно дмухнуло в грудях холодком і... на руках почали тремтіти пальці. Невже війна?, – знову тьохнуло в грудях, але тепер радісним, надійним птахом. А вибухи все сильніше стрясали повітря. От і кінець директорському кріслу й партквиткові! Кінець мукам українській нації! Будьте ж ви прокляті катюги! – радісно подумав і в ту ж мить злякався. Ворог повішає його на першій гіляці – комуніст! Ну й що ж, – шепнув якийсь голос, – кожна війна в це страшне лихоліття моему народові принесе полегшення. Гіршого для нас нічого не може бути, як було!

З Хлібокомбінату повискакували робітники, робітниця, кочегари, слюсарі. Жваво жестикулюючи, показували на чорний дим, на літаки із свастикою і посміхались. Жодного страху, чи розгублености. На обличчях кожного сяяла радість, або зацікавлення.

Дубчак поспішно повернувся до кабінету, ухопив слухавку й гукнув Парком.

– Зайнято! – почув відповідь телефоністки.

– Тоді дайте Облпарком! – поспішно попросив, не кладучи слухавки.

– Зайнято! – розгнівано відповіла телефоністка.

– Що за чорт! Дайте НКВД!

- Кажу вам, зайнято! – почув знову подратовану відповідь.
- Тоді дайте квартиру Дубчака! – з розпукою попросив.
- Зіпсута лінія! – по короткій павзі почув відповідь.

Розбомбили мешкання! – раптом жажнула думка й він вискочив із кімнати. Гукнув на візника, але ні візника, ні брички. Вискочив на вулицю і кинувся до трамвайної зупинки. На вулиці жажлива метушня. Бігли кудись люди, розтинали повітря автові гудки, цокотіли копитами коні в фаетонах на бричках. Біля зупинки, сотні збентежених людей, в якомусь нестримному гаморі, у тривожному напруженні. Одні запевняли, що рейки попсовані й трамваї не ходять, інші переконували, що цілий трамвайний парк знищено бомбами. Дубчак поспішно вернувся на Хлібокомбінат. Візник мазав колеса брички.

– Запрягай! – гукнув Дубчак, уперше грізно й збентежено. Ухопив колесо й насунув на суху вісь. За п'ять хвилин бричка шалено гриміла бруком у напрямі його мешкання. На Хрещатику біля крамниць і універмагу густий натовп. Оголошено випродаж краму без обмежень. Паніка поширювалась блискавично, і ніхто не пробував її втихомирити. Повернувши на Прорізню, він побачив своє мешкання цілим і непошкодженим. Звелівши візникові почекати, метнувся у хату. У кімнаті потужно галасувало радіо, а діти, як на забаві, танцювали кругом стола.

– Це що за гульбище? – зненацька гукнув із порога.

– Татку, війна! Капіталістам смерть, і я буду комісаром у Франції! – радісно вигукнув Левко.

– А я стану головою Польської ССР, – погодився Федір керувати меншою державою. Дубчак загадково посміхнувся. Цитькнувши на дітей, почав сам уважно слухати радіо.

– ... Могутнім ударом нашої блискучої червоної армії ворога знищено. Але отримавши сильну підмогу, фашизм перейшов кордони й спустошує наші землі. Товариші робітники! Товариші селяни! Всі до зброї! Не даймо ворогові ні клаптя нашої землі! Гітлерівські загарбники віроломно, без оголошення...

– Де мама? – запитав дітей стихивши звучність радіоприймача.

– Побігла до Облпаркому, – відповів Федір.

Грицько Петрович наказав дітям не виходити з хати, а сам кинувся до Міськпаркому. У паркомі всі коридори, кімнати, зали переповнені людьми. Гули як у вулику. Протовпившись до кабінету секретарів, став у чергу за збентеженими директорами підприємств, начальниками відділів. Коли наблизився до стола, то почув, як безмежно розгублений секретар поривчасто й сухо давав накази:

– Товаришу Дубчак! Мобілізація! Скільки мінімально ти потребуєш інженерно-технічного персоналу, щоб безперерійно працював Хлібокомбінат? Май на увазі, що нам треба війська.

– Осіб із двадцять п'ять, – обережно прикинув думкою і сказав.

– П'ятнадцять осіб! Родіна в небезпеці! Склади списки прізвищ і принеси на затвердження для броні! – різко наказав, і повернувши голову, гукнув: – Хто наступний?

– Але ж п'ятнадцять... – забелькотав розгублено Дубчак.

– Ні одного більше, можеш іти! Родіна в небезпеці! – гримнув секретар. Дубчак збентежений просмикнувся з натовпу на вулицю і поїхав на Хлібокомбінат. Значить війна справжня. Негайно закликав головбуха, головінжа, старшого механіка й повідомив про броню. Ця новина підтвердила, що розпочалася велика війна. З готовими списками Дубчак відвідав Міськпарком, а звідсіля і Військомат. Увечорі роздав щасливчикам броню, що забезпечувала їм відрочення мобілізації на три місяці. Найбільше радів сам Дубчак. Воювати зовсім не хотів, бо не мав кого захищати. Навпаки, він радів, що німці принесуть Україні свободу. Лякав його тільки партквиток, який муляв тепер у кишені. Повернувшись увечорі додому, застав Дору в несамовитому, гнівному збудженні:

– Підлі гади! Зрадники! Скажені фашисти, – викрикувала вона до Грицька, наче б він був спричинником нападу Німеччини на СРСР. – Ми вагонами хліб їм відвантажували, зброю поставляли, до літаків частини виробляли, а вони – без оголошення війну! Без попередження Київ руйнують! – бризкала вона люто слиною у Грицькове обличчя. – Розіб'ємо в цурпалки! Роздушимо як жабу зелену! – грізно метала громовицею.

Грицько насмішкувато дивився на розгнівану дружину, і вперше думкою святкував перемогу.

– І чого ти верещиш? – нарешті не стримався. – Хто це роздушить Гітлера, як жабу?

– Як хто роздушить? – спантеличено перепитала. – Наша героїчна Червона Армія!

– А-а-а-а!! – іронічно прогук Грицько. – А я думав, що це ти своїми грізними кулачищами розтовчеш кумові голову. А коли армія – то це може бути.

– Не жартуй, Грицю, – трохи заспокоївшись показала, – адже ж фашисти безкарно літають над Києвом, то як тобі це подобається?

– Мені це зовсім не подобається, бо нема куди тікати, – обережно натякнув.

Дора знову метнула злосним поглядом, брови її насторожено звузились.

– Як то немає куди тікати?!

– А так, німецькі літаки сягають за Дніпро, може й на Уралі вже бомблять, то куди втечеш?

– Ну, це вже ти панікер, – зневажливо мовила, а в цю мить гучний вибух так потряс стінами, що посипався тинк, а вікна болісно задзеленьчали. Дора відрухово, як курчатко, присіла під стіною.

– От ти й показала свою відвагу! – засміявся Грицько, зиркнувши крізь вікно на вулицю.

– Не турбуйся, я ще себе покажу! – твердо приобіцяла Дора, підвівшись із підлоги.

* *
*

Над Києвом зависла темна липнева ніч. Чорна хмара затягнула небо й ще більше насторожувала, загострювала передчуття чогось жахливого, несподіваного. Мешканеві вікна щільно закриті ковдрами чи килимами, вуличні ліхтарі притемнені, а авта рухалися із ледь освітленими фарами. Люди поспішно з'являлися і зникали на хідниках і навіть розмовляли стишено. За наказом Міськради людям міста пропонувалося негайно здати

в міліцію радіо-приймачі. Партиїної верхівки наказ не зобов'язував до цього, тим то Давид Соломонович свій телефонен затримав у хаті. Цей приймач він привіз із Західньої України в 1939 році, коли відвідував ту місцевість, де розпочинав свою революційну роботу. Приймач був такий потужний, що викликав заздрість навіть у товариша Маслова. Тепер, у затемненій кімнаті з напруженою увагою ціла родина Заболотного сиділа півколом і ковтала вістки з фронту. А вістки ці були грізні й приголомшливі. Хриплим голосом диктор передавав з Москви, що вперті бої з перемінними успіхами ідуть у напрямі Смоленську...

— У напрямі Смоленську?! То це ж уже до Москви добираються! — злякано прошептала Дора. Але їй ніхто не відповів, всі затривожено дивились на приймача, немов би там вибухне бомба, чи звідтіля мав би показатись танк.

... На північно-західньому відтинку фронту, біля Умані, Червона Армія героїчно вирвалася із оточення... — вів далі диктор, і Грицько Петрович в що мить подумав про свою матір, про братів в Умані. Радів, що вони нарешті матимуть справжню волю.

Давид Соломонович рвучко повернув на іншу хвилю приймача й впіймав Берлін. Німецьку мову, крім дітей, усі знали. Німецька радіо-висильня передавала, що танкова німецька дивізія героїчним маршем дійшла Дніпра.

— Давиде, чуєш?! — із жахом мовила мати. — Ти чуєш, — треба тікати!

— Зле, — стомлено зауважив Давид Соломонович. — Але куди тікати, і як тікати? На мені тяжить база, на якій двадцять вагонів державного добра, — болісно нагадав він.

— Іди до Маслова, іди й скажи хай звільнять тебе, хай дасть змогу виїхати з цього небезпечного Києва; скажи, що я хвора, і ця небезпека дуже відбивається на моїх нервах, — хвилюючись казала мати.

— Ти думаєш, що Маслов тепер має право в Києві все вирішувати? —

— А хто ж має право?

— Перший секретар ЦК КПБУ товариш Хрущов. Він же тепер господар Києва й цілої України, а Маслов — маленький гвинтик.

– Тоді, тату, телеграфуй до Москви, до Лазаря Мойсейовича. Хай він тебе рятує, хай викличе до Москви в якійсь справі, – порадила винахідлива Дора.

– Ти думаєш, що в Кагановича немає більше клопоту, як возитися із своїми знайомими? – грірко зідхнув Давид Соломонович.

– То кидай базу та тікаймо самі до Москви. Життя дорожче за двадцять тон ганчірок на базі – запропонувала рішучо мати.

– Піду завтра до Маслова, – погодився батько.

– І кажи, що в тебе в Москві багато приятелів, з мешканням труднощів не буде. Адже ж може й нам доведеться залишити Київ, – мовила Дора, скісно глипнувши на Грицька.

Грицько Петрович безучасно мовчав. Ніяких приятелів у Москві чи в іншому місті він не має і покладається тільки на Дору та її батька. Про Лазаря Мойсейовича він тільки знає, що той катюга виконував обов'язки генерального секретаря ЦК КПБУ від 1925 до 1928 року й безжалісно нищив українську інтелігенцію та започаткував розправу з українським селом. Ше й тепер усі Кагановича боялися, бо ж це він усунув Косіора, а тепер пише накази Хрущову. І коли вже Давид Соломонович приятелює з Кагановичем, то боятися немає чого.

На другий день Давид Соломонович поїхав до Маслова, і ще Грицько з Дорюю і дітьми не закінчили снідати, як він повернувся.

– Ну, як справи, відпускає? – поспішно поцікавилась мати, аж підхопившись з крісла на зустріч.

– Сьогодні на око передаю базу, а завтра їдемо до Москви, – веселенько відповів Заболотний.

– Слава Богу! – радісно зідхнула мати. – Що ж він тобі ще казав?

– Просив, щоб я перед Кагановичем сказав про нього добре слово. Він також хоче вислизнути до Москви, бо знає, що в Києві залишатися дуже небезпечно.

– Ти приобіцяв?

– Аякже! Своя людина. Я просив Маслова, щоб і вам дозволив їхати з нами до Москви. Відмовив. Каже, що Дубчакові дове-

деться до війська йти за політрука або комісара. Там тепер у війську не все гаразд, такі люди дуже потрібні, – якось загадково Заболотний звів кошлаті брови.

– Дурень він! – незадоволено зареагувала Дора. – Дубчика до війська, а я що буду робити з дітьми? Не журись, Грицю, я з Масловим сама побалакаю, – твердо проказала й круто повернувшись, грізно поцокотіла каблучками в кухню.

Грицько вдячно подивився вслід дружині. Він знав, що чаша страждань на війні його не обмине, але що пізніше, то далше від небезпеки. Тепер його рятує поки-що тримісячна броня, а потім?...

– Ти, Доро, допоможи мамі складати речі, а я піду здавати базу, – мовив батько.

– Я думаю, татку, що ти багато речей не будеш брати. Потрібний одяг, золото й срібло. Коли до Києва наблизиться небезпека, то ми все це вивеземо спокійно за Дніпро. Бо я не вірю, що Червона Армія легко віддасть Київ, – сумовито сказала Дора.

Батько уважно подивився на дочку, зідхнув і хоч тихо, але прозоро сказав:

– Я, доню, не вірю, щоб Червона Армія захищала Київ.

– Ти думаєш, що вона небоездатна? – насторожено перепитала Дора.

– Червона Армія боездатна, це я знаю, але вона складається з селян. А ти сама знаєш, що советська влада не зовсім чемно повелася з селянами. Ти думаєш, що селяни це забули? – і пильно подивився на дочку.

Від цієї страшної правди в Дори закам'яніло тіло. Ось де чатувала советську владу поразка. Арешти, ешелони в'язнів, розстріли, трупи селянських дітей під час голоду по вулицях Києва, усе це якимсь страшним кошмаром знялось перед її очима. А робітники, хіба робітники забули як за п'ять хвилин спізнення – два роки тюрми?

– Татку, не їдь до Москви! І Москва не втримається, ліпше тікай до Іркутську, до Хабаровську, там ближче до Америки, адже ж і в Америці у тебе є приятелі?

– Не бійся, Доро! Німці Москви не візьмуть. Москва – наша остання фортеця. Там зосереджено кілька мільйонів надійного війська НКВД та членів партії. Ми Москву німцям не віддамо, бо це наша смерть, – проказав і впевненим кроком пішов передавати базу.

– Я постараюсь вернутися раніше й допомогти пакувати речі, – приобіцяв Грицько й також вийшов. На вулиці два візники. Одним Давид Соломонович на базу, а другим Григорій Петрович Дубчак на Хлібокомбінат.

* *
*

Бронзова фігура жінки з піднятим смолоскопом ліворуч від ватрана, а бронзова постать спортсвця з диском у руці праворуч, завжди непокоїли покоївку – Грицькову матір Тетяну. Вона витерла мокрою ганчіркою порох на обличчі цієї бронзової красуні й подумала: – Навіщо ці залізяки в хаті? Для чого мармурові слоники на ватрані? А люстерка, а ці щипчики, пильнички, ножнички та гребінчики... Боже мій! І скільки то людської праці потрібно, щоб зробити це все. А воно ж нідочого. Витребеньки. Хліба з нього не їстимеш. А от замість того, щоб у село привезли плугів, кіс та серпів, яких так бракує, то вони повидумували залізних людей, – і Тетяна тяжко зідхнула. Стомлено випростала спину, витерла рукавом спітніле чоло, виполоскала в мисці з водою чисту ганчірку й знову продовжувала витирати порох. І то кожного дня: замітай, витирай, мий, прибирай. Меблів, як на ярмарку. Кожному окреме ліжко, нема щоб покотом, як у селі, кожному два, три крісла, у кожного окрема шафа для одєжі, а одєжі – наче в крамниці. Поки повитираєш меблю, люстра, прикраси, поки помиеш посуд, почистиш взуття, то в очах темніє. Але, дякувати Богові, жиди трапились добрі, людяні. Не лають, не кричать, як інші, не цікавляться моїми дітьми, що розплились по світі, не допитуються про чоловіка – „ворога народу”. Дякувати Богові прийняли на службу саме тоді, коли дійшло до того, що хоч із моста та в воду. Хоч і темна комірка, без вікна, але окремиий затишок і справжнє ліжко, широке й м’я-

ке. Коли готую їсти, то найсмачніші кусники споживаю. Погано тільки, що не дозволяють занести в село дитині, – так міркувала жінка, витираючи люстро й задоволено посміхаючись на свою відбитку в люстрі, в новенькому очіпку та білій сорочці.

Грюкнувши дверима, у кімнату раптом вскочила збентежена господиня Рахиль.

– Тітко Тетяно! Тітко Тетяно! Лишенько, біда! – вигукнула вона, витріщивши очі.

– Яка там ще біда трапилась? – недовіжливо перепитала Тетяна, знаючи, що її господиня справжньої біди ніколи не знала. Для неї біда, коли сусідка одягне крашу суконку, або коли чоловік принесе мало грошей, або що в цьому році не дістали путівки в Крим на курорт. Оце тоді в неї біда. Але така біда в Тетяни співчуття не викликала.

– Війна! – Зопалу верескнула Рахиль. – Німці напали на нашу державу!

Тетяна ледве стрималась, щоб не перехреститися і не вигукнути: Слава ж Тобі, Господи! Для Тетяни – війна, це було щось таке несподівано радісне й підбадьорливе, немов би другий прихід на землю Спасителя! Але Тетяна при Советах навчилася ховати свої почуття і вона вдавано – бентежним тоном здивувалась:

– Німці напали на нашу державу? Отакої! І ото ви злякалися? Та ж Червона Армія рознесе німаків і розчавить нагамуз! Сама чула, як товариш Ворошилов радіом перестерігав ворога знищити на його території. То що ж по вашому, Ворошилов брехун? А скільки разів партія писала в газетах, що наші літаки літають швидше від усіх, даліше за всіх і вище понад усіх, то що ж по вашому партія тільки чванилась? Ні, наша партія ніколи не обманювала людей, і тому нема чого боятися, – заспокійливим тоном закінчила Тетяна, а в її грудях клекотала радість, несамовито танцювало шастя.

– Гітлер має танки, могутню артилерію, численну авіацію, а ми не підготовані, – з тривогою пояснювала Рахиль.

– Як не підготовані? А де ж тоді наша артилерія, на яку в селі збирали старі відра, старе залізяча? – присікалась люто

Тетяна, пригадавши, як бригада комсомольців якось із їхнього хліва забрала старе відро й старого плуга на військові потреби. – Ніяк не повірю, що Червона Армія не приготована, – вела далі вона свою мову. – О-го-го! Я колись читала, що стріляють найметкіше, танки наймогутніші! Але.. чого ж нам боятися німців? Хіба того, що наші діти пухли з голоду? – раптом скрикнула Тетяна правдою в очі Рахиль. – Хіба не можемо ми й тепер заспівати інтернаціонал, той що його співали більшовики в 1917 році, пригадуєте: „Повстаньте гнані й голодні”? Та ж мої діти вже при більшовиках загинули з голоду. А чому? В інтернаціоналі співали, тому, що: „Пусті слова про право бідних, держава дбає не про нас”, ось чому! Ці слова з інтернаціонала я часто, плачуче, пригадувала тихцем. Бо ж заборонили революціонери їх співати під час голоду. Мовчите?! – закінчила Тетяна палаючи гнівом.

Рахиль ошалешено дивилася на Тетяну й з дива не могла очуняти. За вісім років вона зовсім не розпізнала цієї простої селянки. І Рахиль злякалась. Страшний жах опанував нею. Адже ж вони, жиди, жили серед своїх страшних ворогів. Адже ж ці селяни-гої, не такі дурні, як ми думали. І коли б не війна, то вона б, за ці слова, подбала за Тетяну в НКВД чи в іншому місці, а тепер... ми ж пропали.

– Вам, українцям, завжди було добре, – тихо проказала, і якось дивно скривившись, схлипнула.

– Спасибі! – гордо відповіла Тетяна. – Ми давно знали, що нам добре, дуже добре. Дай Бог, щоб ви довіку пожинали таке добро, – із серцем проказала, і зігнувшись, почала далі витирати мокрою ганчіркою точені ніжки стола.

– Киньте до чорта прибирати, пора життя рятувати! – гнівно проказала Рахиль, висушивши хусточкою заплакані очі.

– Як же його рятувати? – добродушно перепитала Тетяна, впроставуючись з-під стола.

– Тікати треба! – випалила Рахиль зопалу, і вискочила з кімнати.

– Так вам і треба, чортові шкуродери! Понаїдали карки на нашому хлібові, а ми голодували, а тепер іше й заздрять. Тетя-

на рвучко взяла миску з водою, винесла надвір і сердито вихлюпнула на смітник разам із білою ганчіркою. Витерла руки фартушком її з якоюсь погордою вернулася до кімнати. – Значить шабаш! Досить гнути спину! Може й справді німці розженуть колгоспи й дадуть людям змогу працювати коло землі так як працювали наші діди й прадіди. Вона підійшла до радіоприймача й повернула рушій.

... „Підлий фашизм напав на нашу батьківщину без попередження! – галасував диктор постійно в голосник. – Червона армія зводить завзяті бої за кожний крок нашої землі! Але ворог сильний, і наша доблесна армія крок за кроком змушена відступати...

– Слава ж Тобі, Господи! – сміливо перехрестилася Тетяна. – Відступайте, діточки, тікайте! Хай німці хоч трохи дадуть чосу кровопивцям, що заарештували мого чоловіка, що голодом замучили моїх дітей. Несіть нам волю, а катові смерть! – шептала з усмішкою вона.

Другого дня Рахиль із чоловіком і дітьми поспішно пакували хатні речі. Забирали все, що можна було покласти в скриньки, привезені до хати, а радіо в хаті й на вулиці безугавно хрипіло: „Жахливий фашизм, віроломно обманувши нашу пильність, посувається в напрямі Умані!” Це була найліпша вістка, яку почула Тетяна.

За кілька днів Тетяна, як і щодня, сумлінно готувала на кухні смачні страви. Вона тепер сміливіше підводила голову й споглядала на безладдя в хаті. Господарі вели розмову жидівською мовою, і це її насторожувало. Вона пильнувала події. І ось уночі донеслися глухі гарматні постріли, а ранком над містом досить низько пролетів літак із свастикою і розсипав папірці. Одну листівку впіймала Тетяна й прочитала: „Комунисти й жида, готуйте собі хрести!” Прочитавши, Тетяна перелякалася. Боже ж мій! Комуністів і жидів убивають! Що ж станеться з Грицьком, з невісткою?...

До будинку підїхало дві вантажних автомашини й робітники почали вантажити речі.

– Тетяночко! Ми тимчасово від'їжджаємо, а вас залишаємо на господарстві, стережіть хату! Ми скоро повернемося! – ласкаво й стурбовано мовила Рахиль.

– Бійтеся Бога! – злякано вигукнула Тетяна. – Я нізачо не хочу стерегти вашого майна, я боюся! Я тікаю в село!

– Та й чого вам тікати в село? Ми вам тут і меблю і постіль і харчі залишаємо. Вас німці не зачеплять, – благала Рахиль.

Тетяна подумала й погодилась. Справді, чого їй боятися?

– Ми не покладаємо на вас відповідальности за майно, коли виникне небезпека, то робіть як хочете, – злагіднила вимоги Рахиль і поїхала.

Випровадивши господарів, Тетяна кинулась до дитячого притулку. Але... дітей уже вивезли. Вона гірко заплакала. Такого горя вона ніколи не сподівалася. Все жила надією, що трое дітей біля неї. Незабаром до міста, без пострілів, без вибуху бомб, всунулись попелястого кольору страшні, потворні танки. На боках у танків, загрозливо розчепіривши чотири кривих лапи, чорнів павук. Тетяна з радістю і тривогою дивилася на цих лицарів у панцирах, що принесли волю і насторожено, спідлоба, міряли людей злющими очима. Тетяна не знала, що робити, чи вітати цих гостей, чи тікати? У тривожному напруженні стояла на порозі. Та раптом... із-за кута будинку визирнуло двоє дітей – Феропонт і Нестор.

– Діточки ж ви мої, голуб'ята ріднесенькі, де ж це ви узялися! – верескнула Тетяна назустріч.

– А де ж Таїса? – злякано вихопилося у Тетяни.

– Таїса боялася німців, поїхала за Урал, – пояснив Феропонт.

Очевидно, Тетяна погоджувалась з побоюванням дочки. Всім відомо, що кожний завойовник найперше безчестить дівчат.

– Ходім же, діточки, до хати, я вас помію та переодягну, – і мати повела двох синів сміливо в чужу хату.

Село Дмитрушки, з якого походить Тетяна, тільки три кілометри від Умані. Рідна хата, своя господарка, рідна земля тягнули її в село. Перебувши кілька тижнів у місті, разом із дить-

ми, поки були харчі, Тетяна переконалась, що німці готуються надовго бути господарями України. Забрала дітей, замкнула мешкання і пішла в село до своєї хати. Їх господарство цілком знишила советська влада. Хату перетворили на колгоспну комору, дерева в садку здичавіли, криниця занедбана, а від огорожі навколо двору й сліду не залишилося. Тетяна з дітьми заповідливо взялася господарювати. Помазала в хаті долівку, побілила стіни, заскліла уціліле вікно з рамами, а друге затулила дошками. Там, де була піч, із цегли зробила примітивну плитку варити обід. І хоч господарі в місті залишили їй доглядати добру меблю, але вона у своїй хаті зробила піл із дощок, а старі скриньки, які знайшла в коморі – стільцями в хаті. Знайдену в дворі бочку пристосувала за стола. Упорядкувавши все це, вона з радістю зідхнула:

– Слава Тобі, Господи, за ласку Твою! – мовила вона до іконки, яку носила з собою вісім років і тепер почепила в переднім кутку хати. Вона раділа, що знову в своїй оселі. Тепер уже ніхто не вижене її поневірятися по світі.

Колгосп у селі, як наслідок великої советської руїни, залишився і надалі. Не було тягла, зникли одноосібні плуги, бракувало дрібного реманенту, не було чоловіків, яких большевики, відступаючи, забрали з собою. Залишилося кілька десятків старців та інвалідів і тисяча безпорадних жінок із дітьми. Не застала в селі Тетяна залишеного в колгоспі сина Степана. Погнав свиней за Дніпро під час відступу большевиків і не повернувся.

Тетяна отримала з колгоспної комори трохи бараболі та мішок пшениці й загосподарювала. Працювала трохи в своєму огороді з дітьми, а трохи в колгоспі. Жила надією повороту з Сибіру свого чоловіка, а із-за Дніпра сина Степана. Вірила, що це щастя прийде до неї.

* *
*

Фашизм хоче угробити ССРСР! Батьківщина в вогні! Над здобутками жовтня смертельна небезпека! Робітники й селяни, всі до зброї! – Такими пересторогами рясніли тепер обіжники й

заклики, що летіли поштою та дротами по СРСР. У ЦК Партії, в Облпаркомах, Міськпаркомах, Райпаркомах, в усіх пекельних закладах, кипіло мов у казані. Партія заметушилася, мов хижий звір серед пожежі. Тріскотіли друкарські машинки, крутилися друкарські верстати, тривожно перегукувалися партсекретарі, редактори, журналісти. Скаженів пропагандивний кулак, що тримає у страху й покорі робітника й селянина. Це розум і серце, що їх купила й забезпечила собі партія, і на них покладається держава в небезпеці.

Треба було мати гадючу редакторську звинність, диявольську журналістичну спритність, партійну підступність негідника, щоб брехнею опанувати душі багатомільйонної людности й прищепити героїчне патріотичне бажання вмирати за „родіну”, яка третину людей тримає у концтаборах. Треба було ще раз і ще ошукати людність солоденькими обіцянками й заохотити боронити систему з драконськими законами, щоб забезпечити розкішне життя зграї партійного дворянства.

Товариша Дубчака нагло викликали до Паркому. Бричка напоготові. Він їхав швидко. З таким гвалтовним поспіхом люди тільки рятують своє життя. Біля Паркому два грізні червоноармійці з наїженими багнетами перевіряють документи. Показавши партквиток, Дубчак перескочив два східці й опинився в коридорі. Просунувся крізь натовп біля дверей агітпропу, проковзнув біля сектору кадрів, оргінстру, ще якихось написів на дверях і, опинився перед Оргсектором. Перевівши дух, рвучко шарпнув за клямку й зайшов до кімнати.

— Товаришу Дубчак, негайно виїжджай до Харкова! — гукнув секретар сектора, відсунувши інші справи. — Підшукай там приміщення для Облпаркому з архівом. Знайдеш — телеграфуй.

— А Хлібокомбінат? — вихопився запит.

— Залиши на заступника. Є наказ евакуватися. Ось тобі документи!

Дубчак забрав документи й вийшов. Телефонем із Паркому повідомив голівінжа, щоб заступав його на час відрядження до Харкова, і поїхав додому.

Перший поїзд до Харкова о 2-ій годині, а наступний о 7-ій

вечора. Біля хати звелів візникові приїхати о 6-й вечора й відпустив. У кімнаті на канапі вилежувався ангорський кіт. Тесть і теща виїхали до Москви, служницю відпустили до родини в село, Левко з Федором у піонерському будинку, а де ж Дора? Грицько метнувся по закутках, познаходив порожні скриньки й почав складати хатні речі. Передусім книжки. Згортав з полиць у скриньки без системи. Так дійшов до останньої шухляди в столі. Тут були старовинні тяжкі ручки, олівці в ритованих оправах, спижеві тяжкі каламарі з статуетками. Вибравши все це з шухляди, він на дні натрапив на конверти. Розгорнув пакунок і зазірнув. Аркуші з зелененькою облямівкою. Ось хто був його анонімним „ширим другом”! Дорогенька Дора. Для чого ж вона їх писала? Лякала, насміхалась чи шантажувала? І чому не призналася? І Грицькові до болю стало гірко від своєї короткозорости й безпорядности. Зринув у думці, як на екрані, шлях подружнього життя. Плелось, як павутиння, химерне, ненадійне й сумне. Випадкове знайомство, нещира любов, протекціонізм, чужий синок, а ось тепер виявився і шантаж. І все це непомітно затиснулось у міцний вузол, якого ні розв’язати, ні розрубати. А потім — чудовий власний синок Федір. Цей синок прикрив усі негати́ви й блиснув теплом радісного сонця. Чи любив він Дору, чи любить тепер? Мабуть ні. Це тільки звичка. Ще й тепер він почуває себе з нею чужим і далеким. Далекі ідеями, поглядами, переконаннями й душею. Дуже далекі й чужі вони одне одному. Відсутнє довір’я і щирість. Ось уже прожили скільки років, а він ще й тепер не знає її, не чує коло себе її тепла, щирости, так само, як вона й його. Чи показати їй ці аркуші, аргументи шантажу? Для чого, щоб ствердити своє простацтво?

Він огірчений і ображений спогадами минувшини, залишив пакувати речі й знайшов свою порожню валізку. Почуття непевности забреніло тривогою. Кожної ночі палають залізничні стації, вилітають у повітря мости та шляхи. Чи вернеться з Харкова? Чи пригорне до грудей любого синочка?

Поклавши у валізку пару білизни, шкарпетки, рушник та кілька білих сорочок, відчинив гардероб, взяти костюм. Висіло їх близько десятка. Усе це добротні, дорогі з чужоземного ма-

теріялу, що приходить тільки в закриті розподільники. І все це тепер немиле, відштовхує, бо наводить спогади протекції. Усе це Дорині дарунки. Матеріальними вартостями заслонювала духову байдужість із кожної нагоди, з нагоди річниці одруження, чи на іменини. Усе це йому здавалось двоєдушним, фальшивим. Він зняв свій простенький, ще здому, студентський костюм, що висів у самому кутку, і почав дбайливо чистити. Потім склав у валізку. У кімнату вскочила Дора, радіснозарум'янена, задоволена й збуджена.

– Ти вдома? – здивовано запитала.

– Посилають до Харкова, а ти де бігала?

– У закритому розподільнику роздавали харчі. Хто зна, як буде з постачанням. Можливо Київ опиниться в оточенні на довший час. От я і запаслась. Привезла тритонну машину харчів і там десь робітники розвантажують у підвал. Дві бочки оселедців, три мішки цукру, бочку олії, сала, мармеляди та різних консервів. Тільки борошна не брала, ти ж хлібом забезпечений? – задоволено посміхнулась.

– Добре, що ти подбала про харчі, а я мушу їхати.

– Це надовго ти їдеш?

– Кілька днів. Знайду в Харкові приміщення для Паркому й повернусь.

– Хіба вже є наказ евакуюватися? – враз злякано перепитала.

– Тільки архів.

– Слухай, Грищо, ти там про всякий випадок і для себе кімнату підшукай, – обережно натякнула.

– Певно, що треба буде підшукати, – відповів.

До кімнати вскочили задихані діти; обличчя напружені, розчервонілі, очі поширені, злякані.

– Тату! Там шпигун біля нашої хати чатує! – кинувся Федір до батька.

– Мамо! У нашому підвалі диверсант підклав бомбу! – від себе додав переляканий Левко.

– Як ти знаєш, що біля нашої хати шпигун? – поцікавився батько.

– Нас у піонерському палаці навчили, як розпізнавати шпигуна й диверсанта. Той чоловік біля нашої хати в чистій сорочці й з окулярами, – окреслив Федір розпізнавальні ознаки шпигунів.

– Заспокойся, дитино! То з окулярами шофер, що привіз нам харчі, а робітники складають у підвал привезене, – заспокоїла мати пильних піонерів.

– Ще нас у піонерському палаці навчили, як ловити шпигунів і диверсантів, – запально продовжував Левко, – казали вчепитися за штани й кричати, поки прийде міліція.

– То чому ж ти не вчепився за штани того шпигуна? – насмішкувато допитувався батько.

– Ще нам казали, що коли чоловік із фотоапаратом, – то обов'язково шпигун! – додав поважно Федір.

– Це так вас навчали у піонерському палаці? – насмішкувато мовив Грицько.

– А ти думав як? Ще казали, що шпигун завжди боязко оглядається, приглядається пильно до військових об'єктів і все записує і записує у записник, – поспішав переказати Левко голівні прикмети шпигуна.

– А ще коли чоловік під пахою несе газету й на ньому чорний капелюх, то так і знай, що то диверсант, – поважно попередив батька Федір.

– І що ж тоді робити? – допитувався Грицько, обурений безглуздими вигадками керівників і виховників дітвори в піонерській організації.

– Тоді два або три піонери, а ще ліпше піонерки, мусять того чоловіка чимсь забавляти, про щось розпитувати, а четвертий мусить шодуху бігти до міліціонера! – відповів Федір.

– Льова, іди сюди! – гукнула мати. – Де це ти так вимагався? Зараз же скинь брудну сорочку!

– Це я лежав за дровітнею і пильнував диверсанта, – пояснив Левко.

– І ото вчать дітей такої глупоти! – незадоволено мовив Грицько.

– Чому глупоти? Хіба не було випадків, що діти викрили злочинців?

– Але це вже переходить межі. Так можна кожную людину запідозрити в шпигунстві.

– І байдуже. Ліпше десять затримати безневинних, як одного шпигуна прогавити, – оправдувала Дора безглузді розпорядження влади про розпізнавання і ловлю шпигунів.

Стінний годинник бамкнув шість разів. Пора збиратися у дорогу. Грицько поклав у валізку бритву, мило, помазок та ножиці.

– Товаришу Дубчак! Ми вже позносили в пивницю все з машини, замкніть двері! – гукнув робітник із порога.

– Дякую, товариші, за поміч, почекайте хвилинку! – мовила Дора, і поспішно достала з шафи дві пляшки вина. Подала робітникам. Парубок прищулив око, подивився на наліпку, і скривившись, запитав:

– Ви, товаришко Дубчак, вибачайте нам за відвертість, чи ви, бува руської водки не маєте? Ця французька юшка, чого доброго, ще побігунку викличе!

Дора посміхнулась, витягла з шафи дві пляшки горілки й подала.

– Оце діло, спасибі! – радісно вигукнув парубок. – Руська водка й французьке вино творитимуть справжній романс. Дякую! – задоволено посміхнувся і вийшов.

Левко стояв, прислухався до розмови й коли робітник вийшов розчаровано сказав:

– А я думав, що це справжній диверсант, а воно – робітник.

– Що вам хлопці привезти з Харкова? – запитав батько, взявши валізку.

– Мені вельосипед, татку, такий як у Левка, – зразу вихопився Федір.

– А мені револьвер, тільки справжній, з кулями, щоб фашистів стріляти, – сказав Левко.

– Постараюся. Тільки не ловіть більше шпигунів, – лукаво попередив, поцілував Федора в щоку, а Левка в голову, повернувся до Дори. Подивився в очі й тихо мовив:

– Усе може статися Доро, пильнуй дітей, – і поцілував в уста. Узяв валізку й вийшов.

– Телефонуй кожного вечора, щоб я знала! – гукнула йому Дора з порога.

Грицько доїхав бричкою до трамвайної зупинки, і переконавшись, що до стації дорога не поспута, відпустив візника.

– Товаришу Клименко, навідуйтеся до моєї родини, може треба буде щось допомогти, – попросив він візника.

– Не турбуйтеся, товаришу Дубчак, щодня буду заглядати, – приобіцяв той.

– І коли б що... знаєте... бомби не питають де падати, коли б діти залишилися без матері, заопікуйтеся, я вас ніколи не забуду.

– Що ви, що ви, товаришу Дубчак, ще ж війна далеко, ще вернетесь.

Грицько потис візникові руку й сів у трамвай, що саме підійшов. Поїхав на двірець.

* *
*

Уже тиждень минув, а від Грицька з Харкова – ні слуху, ні духу. Правда, іще тієї ночі, як Грицько виїхав з Києва, місто пережило страшне бомбардування, а ранком поповзли чутки, що німецький десант обірвав сполучення з Києвом. Навантажені вагони запрудили всі залізничні колії і не рухаються, – залізниця пошкоджена. І шойно тепер Дора як слід відчула небезпеку над головою. Вона побачила й переконалась, що ворог сильний, жорстокий і хитрий. Зрозуміла, що про могутність Червоної Армії маршали обманювали нарід. І чому ж партія не реагувала на цю фалш, на це самовихвалювання, на брехливі показники військової переваги? А тепер – ворог під Києвом. Катастрофальна й ганебна поразка! Техніка вирішає все – неодноразово галасували з трибуни, а ось тепер: ні техніка, ні нарід, не хочуть захищати своєї влади. За два місяці ворог біля столиці України. Великого маху дали, велика помилка! Ми сиділи серед ворогів і вірили, що нам широко кричать „ура” під час паради в роковини Жовтневої революції. Ми забули, що кожний шостий громадянин нашої держави мав репресованого родича в тюрмі, або на за-

сланні. Батько казав, що комуністи й чекісти будуть захищати Москву, а хто ж буде захищати Київ, коли половину українських комуністів вичистили з партії, а в НКВД мало, або, зовсім немає українців. Хто ж нас захищатиме? – з жахом подумала вона. Українці мають всі підстави ненавидіти советську владу з її авангардом – компартією.

Ці страшні думки чомусь саме тепер спалахнули в голові, закорились, як дике дерево, пускаючи, все глибше й глибше розпучливе коріння.

Дора кинулась до Облпаркому, сподіваючись там знайти моральну підтримку.

Приміщення напівпорожне. Керівники повтікали, а треті заступники розгублено пакують архіви. Товариша Маслова нагло викликав Каганович і він літаком уже вислизнув до Москви. Всі інші також позникали. З Києва, як Дора довідалась, ще можна вихопитися Дніпром на човні, або шосейною дорогою на авті. Але дороги були захарашені військовим транспортом, через Дніпро – годі думати. Там збилися військові частини. Кругом тільки палахкотять архіви в дворах і нагадують про небезпеку.

Дора безпорадна й зажурена вернулась додому. Шо робити, де дітися? – з жахом думала.

Другого дня кинулась до Міськпаркому. Там цілу ніч провадили таємну нараду, обмірковуючи справи організації підпілля, що має залишитися у Києві. Організували бригади диверсантів, саботажників, шпигунів, підбираючи гарненьких комсомолок на секретарок для німецьких установ.

Коли Дора зайшла до залі засідань, то саме виходили сапери, на яких поклали завдання знищити в Києві електровню та запаси харчів.

– Ми залишаємо Київ тимчасово, – фоворив заступник секретаря Міськпаркому, але зв'язок із столицею ми будемо тримати постійно. Головним керівником підпілля, Обком Партії призначив товариша В. Кудряшова, який уже формує собі надійні кадри. Вони й будуть тут провадити відповідальну працю і інформувати нас про кожний рух ворога. На них покладається велика відповідальність, – нищити ворога! Наша партія їх ніколи не забуде, сторицею нагородить!

– Товаришу секретар, прошу слова! – спонтанно підхопилась з крісла Дора.

– Я тебе слухаю, товаришко Дора Давидівна.

– Дозвольте мені залишитися у підпіллі! – вигукнула й все її обличчя залилось густим багрянцем захоплення. Ось нагода здобути славу!

Секретар здивовано підкинув руді брови, а потім запитливим поглядом обвів усіх присутніх. Всі мовчали.

– Товаришка Дубчак вже не один раз доводила свою відданість партії, – по павзі піднесеним тоном мовив секретар, – але цим разом, на жаль, задовольнити бажання нашої Дори я ніяк не можу.

– Чому? – підскочила демонстративно з крісла Дора, – не довіряєте мені? – ображено запитала.

– Навпаки, дуже довіряємо, але твої діти перешкоджатимуть тобі працювати.

– Помиляєтесь! Якраз мої діти й будуть тим камуфляжем, за яким без підозри можна буде виконувати найнебезпечнішу диверсію.

Усі привні презиркнулись. Дехто зворушено закурив цигарку.

– Як ви, товариші, дивитеся на цю справу? – запитав секретар привних.

– Дора має рацію, вона мені багато допоможе, – мовив інспектор військового підпілля, товариш Кубов.

– Гаразд, товаришко Дубчак, залишайся, але попереджаю, що перед тобою робота дуже небезпечна й ти ризикуєш життям своїх дітей, – попередив секретар.

– „Родина” вимагає жертв, і я на все готова! – сухо й рішучо відповіла.

На цьому справа Дори Дубчак була вирішена. Товариш Кубов попросив Дору завтра прийти о дев'ятій ранку на вишкільні курси. Дора переконавшись, що вихопитись із Києва тяжко, скреготала зубами. Вже вона тепер покаже свою ненависть фашистам, вона жорстоко блисне помстою як комуністка й як жидівка. Вона ненавиділа німців не тільки, як військових ворогів,

а ще більше, як фашистів, які так зухвало оголосили смерть усім жидам. Правду мовивши, вона ненавиділа цілий світ, усіх гоїв, ненавиділа росіян за їх шовінізм, ненавиділа українців за націоналізм, ненавиділа багатство в чужих руках, ненавиділа всіх, хто блиснув розумом чи здібністю. Вона обожнювала комунізм, як систему продиктовану жидом Карлом Марксом, з допомогою якої буде створений Світовий Уряд, а керівником його буде вибрана Богом нація – ізраїльська.

Повернувшись додому, Дора обережно підійшла до ліжка, де спали хлопці:

– Ось з кого я виховаю безстрашних орлів, гідних собі помічників, – подумала вона гордо... Роздягнулась і тихенько лягла спати.

* *
* *

Кожного ранку, випровадивши дітей до піонерського палацу, де ще збиралися діти тільки тих робітників та безпартійних службовців, що не могли втікти, і залишаються в Києві, Дора, подитячому підскакуючи, як жвава, безжурна пустунка, шпарко бігла на вишкільні курси. Стріляння з пістоля, мікрофільмування, секретні коди, таємна сигналізація, готування часових механізмів до пекельних вибухових приладів, – усе це полонило її увагу, захоплювало, наповнювало радістю, мов би вона закінчує читати книгу великого гуманізму. Підступне вбивство, спритне маскування і замітання слідів злочину, розшифрування кодів, уся ця наука, як моторове паливо, підігрівала, розпалювала її помсту, що клекотіла в душі. Підпільники й диверсанти гарячково готувалися до своїх завдань, до безжалісного нищення ворога. Тим часом за Києвом жінки й дівчата копали окопи, протитанкові широкі рови, маскували кулеметні гнізда, робили гарматні прикриття, натягали колючі загороди, шпортали лопатами землю і боязко зиркали в небо.

– Києва не здамо! – хвалькувато запевняли військовики, що керували оборонними спорудами. – Тут фашизм знайде собі могилу! – рішучо підкреслювали. А над головами спокійно пролітали німецькі літаки й посипали листівками: – „Д а м о ч к и , н е

ройте ямочки, наші таночки пройдуть как панночки” .

Гірше не буде, як було, – довірочно перешіптувались між собою жінки, простоюючи з тупою лопатою та поглядаючи на мозолисті пальці. Більшість цих жінок ніколи й не бачили лопати, однак рови поглиблювались, вали виростали й споруди виглядали надійно й загрозово. А скільки ж тут вкладено праці?! Тисячі людей! Тисячі кубометрів землі викинули руки голодних робітниць та стариків. Але, як пізніше виявилось, хитрі німці глибокі й широкі рови обійшли танками й зайняли місто з іншого боку.

Навчання на курсах підпільників покvapливо провадилось аж до дня вступу до міста німецьких танків, до 19-го вересня. За день раніше всі підпільники змінили мешкання свого перебування, замівши сліди. На заздалегідь приготовану квартиру перebrалася і Дора з дітьми. Заявилася, як утікачка з Фастова, щоб не викликати жодної підозри в сусідів.

Розпочалась пекельна праця підпільників: Вибухали водотяги, летіли в повітря на Хрещатику будинки, в яких розмістилися частини німецького війська, горіли крамниці з харчовими продуктами... Дора працювала день і ніч. Тішилася, коли німецькі штаби розсипалися разом із цеглою будинків, а німці для кухонь черпали воду з Дніпра. А люди, спраглі й голодні люди, її не цікавили. До вибухового матер'ялу, завчасно замуrowаного в стінах, Дора підставляла часовий механізм і нові вибухи стрясали повітря. Коли всі підміновані нею споруди й об'єкти були зірвані, Дора почала крутитись між німцями, кокетливо підморгуючи, лукаво посміхаючись. Вона спокусливо й крикливо одягалась привертаючи до себе увагу офіцерів. Володіючи німецькою мовою, вона легко здобувала успіх. Численні знайомства, нічні буйні розваги давали їй змогу від своїх партнерів здобувати чимало військових таємниць. Не маючи змоги вдень проникнути в заборонені місця, вона одягала дітей у брудний одяг і вешталась мов жебрачка. Найбільшим її бажанням було ще висадити в повітря Софійський Собор, де вона не встигла замуrowати динаміту. Цю жадобу помсти на українському Соборі вона

тому хотіла здійснити, бо саме тут було проголошено в 1918 році Самостійну Україну. Ще перед приходом німців вона плянувала замурувати в стінах Св. Софії кілька тон вибухового матеріалу та на її жаль забракло динаміту. Дора діяла, Дора руйнувала з запопадливою жорстокістю, властивою тільки її племені, Дора кокетувала, як професійна куртизанка. Здавалося, що сам демон вселився у цю маленьку й красиву істоту, щоб творити велику страшну руїну. Вчорашня лагідна мати, що любила своїх двох синків, сьогодні кохасться з офіцерами, щоб витягнути з них військові таємниці, в ім'я майбутньої величі своєї нації.

Большевицьке підпілля опанувало всім життям Києва. Із зфалшованими документами підпільники підлізли в поліцію, промисловість та адміністрацію. Як і перед війною, комуністи керували всім життям. Під виглядом культурних сходин, підпільники влаштували свої наради й узгіднювали дальші пляни.

Дора вже втретє змінила мешкання і влаштувалася при німецькій комендатурі перекладачкою. З цієї вигідної позиції вона слідкувала за життям цілого міста. Як перекладачка, використовувала свої здібності й становище виправдувати комсомольців, чи советських активістів, які потрапили в біду й нищила тих людей, що ненавиділи большевиків. З особливою непогамовною злобою ставилася вона до людей, що потрапили за тих часів із Галичини, і які називали себе бандерівцями та мельниківцями. Ці здібні конспіратори з великим організаційним досвідом у підпільницькій праці, набутих під польським пануванням, дуже швидко почали викривати большевицьку підпільність. Більшість із них добре володіла німецькою мовою, і це перешкоджало Дорі здійснювати свої диверсійні пляни. Почались арешти. Галицькі націоналісти витиснули большевицьких агентів з поліції, з адміністрації та з усіх культурних і політичних організацій. Почалась смертельна боротьба між большевицькими підпільниками та українськими націоналістами.

Візник Клименко, якого Грицько Дубчак перед від'їздом до Харкова просив допомагати родині при потребі, тримав постійний зв'язок із Дорою і виконував дане Грицькові слово. Коли Дора потрапила в скрутне становище й треба було знову змінити

помешкання, Клименко дав їй одну кімнату в своїй хаті. Одного разу, повернувшись із міста, він таємничо викликав із кімнати Дору й прошепотів:

– Чи то мені видалося, чи то справді я бачив, як Гестапо везло в авті товариша Кубова.

– Кубова?! – витріщила Дора очі, – де ж він міг тут узятися? – а в самої аж дух перехопило. Кубов – старший динамітник.

– Можливо, що я помилюся, – невпевнено мовив Клименко й задуманий відійшов.

Дора тремтіла. Відвага, більше показова, як справжня, ураз розвіялась. Кокетувати з офіцерами не страшно. Підключати часовий механізм до вибухових речовин чи щось інше таке робити – про все можна виправдатись. Але коли Кубов зрадить – мене повісять!

Вона вскочила в кімнату, одягнула дітей по-осінньому, сама причепурилася робітницею, одягнувши спідницю, хустку, а на ноги грубі черевики, що їх завчасно приготувала і взявши дітей, тихенько вийшла. На вулиці вже сонце пішло на спочинок, коли вона наблизилась до квартири підпільника Гнедича, що працював на таємному радіонадачеві.

– Біжи, Левчику, до тієї квартири й поклич сюди дядю Гнедича, – сказала синкові.

За хвилину з мешкання вискочив Левко блідий і з переляканими очима прибіг до мами. –

– Там, мамо, у хаті повно крові – хтось бився. Кров на стінах, на стелі, на стільцях і все в хаті догори ногами поперевертано, – захлинаючись, переказував Левко.

– Ходімо, діти! – мовила Дора, захопивши їх за руки й поспішно зникла в провулку. Вона тепер боязко оглядалася, тиснулася під мурами будинків, а на чоло більше натягнула хустку. За три квартали мешкав підривник Суріков. Повернувши у провулок, побачила перед будинком, де мешкав Суріков, німецьке авто. Два Есесовці в шоломах і три невідомих особи в цивільному оточили з розірваною сорочкою на грудях Сурікова. Пізнавши Дору з дітьми, Суріков голосно вигукнув:

– Папіроси, дозвольте мені взяти з хати папіроси!

Дора зорієнтувалася блискавично. Папіроси, – підпільницьке гасло, що означає: „Провал, засипались”. Треба тікати. Вона хутко повернулася і потягла за собою дітей. До своєї квартири, до Клименкового мешкання наближалась обережно, як до бомби без забезпечника. Кожної миті сподівалась побачити гестапівця у шоломі. Але до її мешкання ЕсЕс ще адреси не має. Хутко зв’язала у вузлик найпотрібніші речі. Вийшла з дітьми навіть не подякувавши Клименкові за гостину. Київ зникав у сутінках ночі, що йшла на зміну тривожного дня.

* * *

Безлюдними ланами, простуючи стежками й зарослими межами, обминаючи широкі дороги, брив навпростець втомлений мандрівник. З неголеного обличчя промінилась усмішка й він навстіж відкритим правим оком шукав на обріях золотого хреста, що мусів би вже блиснути й привітати його ще здалека з високої дзвіниці рідної церкви. Ліве око він втратив ще першого року, відбуваючи „кару” в Сибіру. Та й чи треба за ним шкодувати, коли тепер одним оком він бачить більше світу, як тоді двома. Світу радісного, щасливого, вільного. Всемогутнє тепле сонце розігнало ранковий туман і цілий день небо над головою чисте, привітне, ласкаве й синє, як дитячі очі, а от на обріях золотого хреста не видно. Невже заблудився? Ні, дорогу добре знає, з дитинства тут їздив, он же недалеко чумацький шлях, а там далі синім рукавом, що веде до Холодного Яру, старий ліс. Місцевість рідна, знана, а золотого хреста нема.

Мандрівник присів край межі на горбочку, витягнув з торби краєць сухого хліба, помочив із пляшки водою і почав беззубим ротом жувати. Він спочивав втомлений, випроставши босі ноги, і лобувався чарівною красою рідної землі, що розгорнулася перезрілою озиминою, жовтавими ланами вівса, зеленими буряками, запашними гречками. Сонце спокійно й упевнено пліло над цими ланами, обдаровуючи животворчим теплом в однаковій мірі приятелів і ворогів, що панували на цій землі. А тепер, тепер Бог змилювався, дав свободу. Відбувши десять років у хо-

лодних лісах Сибіру, Петро Дубчак був звільнений з неволі, дістав обскубану куцу свободу – бо йому було заборонено повертатися в Україну. Поселився у сусідстві, на Кавказі, де й чабанував аж до вибуху війни. А тепер повертається до свого села, до дітей, що залишилися сиротами. Що з ними сталось?

Мандрівник тяжко зідхнув, згадавши минувшину, вітер кулаком здорове око й підвівся. Може пощастить і до села добратися сьогодні. Уночі перепадав дощик і земля вогка, тепла, не колола ніг. Рідна місцевість наповнювала силою, і він жвавіше перебирав ногами, усе поглядаючи вперед. Десь аж підвечір, коли сонце багряними вітрилами світла прощалось із сірими хмарками, на заході нарешті він побачив далеко обрізаний шпиль церковної дзвіниці. Ворожа рука стяла золотого хреста з шматком тіла рідної церкви. Дзвіниця тепер не стриміла високо в небі, намагаючись наблизитися до Бога, а покалічено присіла до землі з обрубаною головою.

– Зруйнувала війна, – подумав Петро, з жалем приглядаючись до рештків краси й гордості села. Але Петро помилився. Хрест із дзвіниці упав жертвою не військових подій, хреста зняла й шпиля розібрала безбожна большевицька влада на будову колгоспів. Хреста з церковної бані ще при ньому в селі зняли комсомольці за наказом Москви, ще коли Дубчак був дома. А до високої дзвіниці, короткі руки комсомольців тоді не досягли, щойно після, як комсомолія піросла, хреста стяли разом із вежою.

До села ще залишилось кілометрів із двадцять і опівночі буде дома. Мандрівник спокійніше знову присів край дороги відпочити біля кам'яної баби, що стояла тут віками, як пам'ятка нашої минувшини. Полями кучерявилася легенька димка, немов би земля, стомлена денною працею, дихала квітами, буйною зеленню. Мандрівник дістав з торби рештки хліба, перекусив, запив теплою водою, і хоч ревматичні болі дошкульно шеміли в ногах, підвівся і пішов. Поспішав, приглядався до місцевості й любувався. Сонце вже сховалося, на зміну висипали з неба рівні зорі, круглий місяць ласкаво освітлював мандрівникові шлях, а нічна волога збільшувала силу. Ось уже й кіпець, зеле-

ніе межа за якою вже лани рідного села. Він цю межу добре знає, і кіпець, біля якого клав хліб, бігаючи за худобою пастушком. Звернув праворуч, щоб глянути на батьків ставок та на свій колись клопоть землі. Навпрошки дійшов до долини, якою тече річка в батьків ставок і здивовано зупинився. Там, де місячними ночами в гладенькому плесі води гойдали гіллям високі верби, тепер незагоєною раною чорніло болото, заросле осокою, гірчаком та татарським зіллям. Замість верб – уздовж греблі потворно визирали серед вивергнутих пнів гнилі колоди. Нема ставка, зникли верби, пропала дитяча романтика з неповторними чарами української землі. Каміння з опусту в греблі розібрано на будівання колгоспу так само, як і високу вежу дзвіниці.

Мандрівник спустився додолу, до кринички з холодною водою, щоб напиться. Довго шукав джерельця, натрапив тільки на ковбанку з болотом. Не стало й кринички. Залишилась маленька річечка, ледве пробиваючись між гірчаком у надії знайти ставок, але потрапляла в болото, де вже господарювали нові жаби. Мандрівник знову витер кулаком єдине скорботне праве око, що по дитячому зронило гарячу сльозу. Невже так зруйнована й моя родина? – з жахом подумав мандрівник і поспішав до села... Ішов широкою безкінечною вулицею, і поглядом шукав дворів із численними будівлями серед зелених садків. Приглядався і тяжко дихав. Не бачив він ні тинів та парканів, не було садків, не знаходив криниць, що гостинно зустрічали колись мандрівників біля кожного третього двору. Кругом пустка. Широкої, гарної вулиці, що колись стелилась селом і ділила його навпіл, тепер не було. Перед ним лежала дика дорога, заросла бур'янами. Штахети, паркани, що так гарно колись оперізували кожний двір, зникли разом із господарями цих дворів. То тут, то там одиноко чорніли похилі хатини з прогнитими стріхами та побитими вікнами. Чоловік знеможено пішов далі.

На сході здіймалось сонце, таке привітне й тепле, що всім гріє. Воно ласкаво посміхалося і голубило землю, як і сотню, тисячу років тому. Із темних звалищ, кособоких хлівів, почорнілих хатинок виходили люди з порожніми відрами на коромислі, а де-

хто з мішками під пахою за своїми господарчими потребами. Жінки бігли до далекого яру принести води, а чоловіки, як і раніше, до праці.

Мандрівник стомлено ішов зарослою дорогою і пробував розпізнавати, вгадати, хоч один знаний йому двір. Ось тут мала бути простора батькова хата, натомість стоїть напів розвалений глиняний мур із проваленим дахом. Подорожній наблизився до цієї руїни й пізнав дубові двері, що звисали на однім завісі. Батькова хата! – зойкнуло в грудях. Усе зникло, тільки дубові двері з витертою клямкою, за яку він тисячу разів брався у дитинстві й юнацтві своєю рукою. Чоловік хапливо переступив поріг. Кругом купи глини, а в кутку напівзотліле добриво. Чоловік підвів голову й на грубому вицвілому сволоці прочитав: **Іван Васильович Дубчак. 1881 рік.**

Саме якраз 60 років, як його батько збудував цю хату. Чоловік побожно, з ніжною ласкою, провів пальцями мозолястої руки по написові. З якоюсь тривогою вийшов з руїн і пішов далі, до свого двору, який залишив 12 років тому.

Ось він і прийшов. Тут мусів бути його двір, обведений густим та високим парканом, а тут він колись поставив був стодолу на кам'яних стовпах, прирікаючи їй довгий вік. Замість стодоли – купа глини, замість огорожі – перегнилий хмиз. Там, де були хліви – перекопана грядка. Але висока хата під залізним дахом весело посміхається у ранковому сонці, блискаючи одним уцілілим вікном. Чоловік рвучко відчинив двері й зайшов до хати.

– Хто там? – почув він голос дружини з далекого кутка темної хати.

У німому напруженні стояв він на порозі й тремтів, мов від холоду. Стояв з радісним і трепетним хвилюванням і чекав. Усе в ньому тремтіло, брижілось у дикому захопленні, стукотіло непогамованою радістю. Дружина жива, здорова, уціліла, перенесла усі лихоліття, а коли мати жива, то значить і діти не всі загинули, – думав він.

З сутінків неквапливо вийшла Тетяна. Сивоголова, змарніла й передчасно постаріла. На ній старенький жакет і вилиняна спідниця.

– Ви хто таий? – злякано запитала й відступила, поспішно загортаючи запалі груди убогою жакеткою.

Подорожній був страшний. Почорнілий на сонці, зарослий, з довгою сивою бородою і одним уцілілим оком.

– Не впізнаєш? – з посмішкою скинув витерту шапку й блиснув лисиною.

– Боже ж мій! Петрусю! Батьку наш! – верескнула й кинулась на груди. Двоє знедолених людей міцно обнявшись стояли й з радості плакали.

* *
*

Вістка, що дядько Петро Дубчак повернувся із заслання, блискавкою облетіла все село. Приходили друзі, товариші дитинства, сусіди й приятелі, куми та знайомі. Кожний селянин поспішав відвідати з привітом і добрим словом Петра Дубчака. Жодного чоловіка в селі так не покарала доля, як спокійного, багатодітного Дубчака. Десятеро дітей мріяв дати Україні, а всіх розгубив, десять куснів свого серця розкидав по світі. Селяни знали, що большевицька влада часто арештовувала безневинних людей, пришиваючи їм як злочин статечність, чесноти супроти своєї нації, віру в Бога чи ще щось „злочинне” в вигляді доброї господарки, але Петро Дубчак був бідняком, вийняtkово доброзичливий селянин і статечний трудівник. Саме такий селянин, що мусів би бути зразком для інших і його покарали. І тому всі селяни дуже співчували Петрові, гадаючи, що він найбільше потерпів за ціле село, за те, що сміливо захищав власний клопоть чорнозему й безкомпромісово обороняв право вільного господарювання селянина на своїй землі. І тому до нього йшли юрбами селяни й вітали з поверненням.

Десь за тиждень Петра Дубчака покликали до сільради. За цей короткий час волі Петро обтяв довгу бороду, поголив змарніле обличчя, повідмивав з рук десятирічний леп, передягнувся у чистий одяг і знову набув людської подоби. Тільки вибите большевицькими лакеями око трохи потворило його обличчя. Натомість друге, праве око тепер ширше й веселіше дивилося на світ, шукаючи людської правди.

– Чого це вони кличуть мене знову? – раптом з острахом запитав посильного.

– Проти вас, дядьку, зорганізована змова, – загадково моргнув бровою посильний.

– Яка змова? Що ти плетеш, тепер большевиків немає! – насторожено перепитав.

– Не лякайтеся дядьку. Йй-Богу це змова не загрозлива, не большевицька, це змова наша, селянська, вдячна й доброзичлива. Приходьте! – проказав і хитрувато моргнувши бровою, вийшов.

Дубчак і сам знав, що небезпека йому не може загрожувати, але щоб знову стати вірним членом сільської громади, зайшов до хати, одягнув чисту сорочку, на лисину брилика, узяв ціпок, бо ревматизм у ногах добре відчувався, і неквапливо подибавав вперше за дванадцять років на зустріч із громадою.

У сільраді на нього очікувало десятків із зо два статечних селян. Усе це були його приятелі, щирі друзі, товариші та поважні люди. Зайшовши в сільраду, скинув бриля і чемно привітався. Насторожено приглядався.

– Петре Івановичу, ми до вас з проханням! – мовив староста села, тиснучи Петрову правицю. – Допоможіть нам!

– Я так і догадувався, що ви хочете позичити в мене тих грошей, що їх я заробив у Сибіру, – проказав насмішкувато Петро.

– Ми хочемо, пане Дубчак, позичити у вас того розуму, якого ви набрались у Сибіру, – сказав голова сільради, що звався тепер старостою. – Ми оце на засіданні сільради вирішили просити вас до праці. Будьте керівником нашого села...

– Нашим господарем! – докинув хтось із гурту.

– Рятівником! – додав ще хтось.

– Ліпшої людини в цей тяжкий час годі й шукати, – продовжував староста, подаючи Дубчакові печатку села й ключі від сільради.

– Ви, хлопці, що, сміятися задумали?! – суворо звівши кострубаті брови мовив Петро.

Староста тріпонувся всім тілом, ухопив знову Петрову руку обома долонями.

– Петре Івановичу! Йй-Богу широко й чесно благаємо, рятуйте село! Всі бояться, – тільки ви одні можете навколо себе з повагою об'єднати людей в цей тяжкий час. Німці вам ярлика комуніста не причеплять, а люди будуть слухатись, бо ви набідувались. Адже ж нова влада не дуже панькається з нами. Треба якось пережити військовий час, а там легше буде. Беріть кермо й рятуйте село! – благально закінчив староста й мало не плакав.

Петро насуплено мовчав і думав. Всі очікували.

– Невже ви справді гадаєте, що я найбільше надаюся до цієї відповідальності, не знаючи німецької мови? – втихомирено нарешті запитав.

– Ліпшого за вас немає, йй-Богу немає! А для помочі маємо писаря, по німецькому шваркотить як по писаному, – гаряче проказав староста, відчуваючи податливість Петра.

– А може хто інший, грамотніший? – ще раз поспробував зробити легенький спротив Петро, але його вже підхопили під руки й потягли за стіл.

– Ось печатка, ось ключі, а там в шухляді всі папери. Слава! – гукнув староста й всі заревли – Слава! Цим вигуком, так би мовити, ствердили свою згоду.

– Почекайте, не напосідайте, дайте трохи подумати, – пробував вибратись із за столу Петро. – А що буде, як мене німці запроторять у тюрму.

– Цілим селом станемо в обороні! – вигукнули всі разом і знову притовкли Петра до стільця за столом.

– Гаразд, тоді приймаю! Але з умовою, дайте тиждень на відпочинок. За 12 років хочу виспатись спокійно, бож коли переберу ключі, знову не дадуть спати.

– Дякуємо, Петре Івановичу! Широ дякуємо! – чулися зворушені вигуки й разом кілька мужніх чорних рук протягнулося для потиску. Так несподівано Петро Дубчак став старостою у рідному селі.

* *
*

Уся орна земля, сіножать, луги й пасовиська, яруги та пу-

стирі були в селі розподілені між двома колгоспами. Крім трьох тракторів, залишених під час евакуації та кількох десятків старих коней, непотрібних калік у колгоспах, тяглової сили не було. А землі – навколо села скільки оком сягнеш. І все це треба виорати, обсіяти, впорядкувати й довести до ладу. Німецька влада, як і большевицька, ставила до селян однакові вимоги: – давай і давай більше зерна.

Староста села – Петро Дубчак кожного вечора сидів у сільраді з головами колгоспів, бригадирами, ланковими та інвалідом агрономом і обмірковували як же далі господарювати. Найдошкульніше відчувався брак тягла. Вирішили привчати корів. У внутрішні справи селян німці не втручалися. Господарюйте, як хочете, аби родив хліб. Колгоспи? – тримайтесь колгоспів. Одноосібне господарство? – діліть собі землю і реманент і працюйте. Але вся земля мусить бути обсіяна, упорядкована, рентабельно використана. Нам треба хліба!

Іще одна біда насунулась на село – контингенти робочої сили до Німеччини. Німецький наказ був такий же невмолимий як і сама війна. Після довгих міркувань на засіданні сільради з бригадирами колгоспів вирішили що болючу рану затулити красою нації, – післати молодь. А щоб уникнути нарікань, Петро Дубчак вирішив розлучитися з одним своїм сином. Цю болючу розлуку з дітьми, люди переживали так само тяжко, як і висилання на Сибір.

– Їдь Ферапонте в Німеччину на роботу, – грірко сказав Петро до сина. – Побачиш там новий світ, навчишся мови й повернешся. Я думаю, що війна недовго протягнеться.

– Поїду, тату, – аж підскочив Ферапонт, – багато хлопців їде, там може й до школи запишуся, буду відвідувати вечорами, однаково в нашому селі німці школу закрили.

– Пустіть і мене, тату, – вихопився Нестор, заохочений побачити далекий світ.

– Ні, сину, ти залишишся з нами. Ми вже старі й хочемо під боком мати поміч.

– Та я незабаром повернуся, мені тільки проїхатись та побачити Німеччину.

– Думаєш, що це хлопці їдуть до Німеччини на оглядини, на розвагу? Ой, сину, це будуть тяжкі оглядини, – сумно проказав Петро.

Крім цих бід іще одно лихо завітало в село, – ловити жидів. Німецький наказ суворо попереджував, що за переховування жидів – смерть без суду. Нагляд за виконанням цього наказу покладався на старосту села й поліцію.

– І як же я можу знати, що в кого діється у хаті? – журно скаржився вдома Петро дружині. Довелось скликати негайно збори цілого села й оголосити цей страхотливий німецький наказ.

Так у щоденних турботах і в постійних клопотах швидко минали дні, а війні й кінця не видно було. Через село тяглися військові валки з амуніцією, котились грізні танки, перелітали страхотливі бомбардувальники. В таборах полонених із голоду гинули щоденно люди, що місяця треба було до Німеччини відправляти додаткових робітників, щодня з села вимагали молока та м'яса. Людська кров лилася ріками, людському горю не було кінця, материнські сльози текли без зупину.

Одного разу, повернувшись пізно ввечорі додому, Петро Дубчак застав у хаті гостей. Молода жінка в брудному одязі сиділа за столом, а поруч з нею два хлопчики жадібно їли варену бараболю та солоні огірки. Петро уважно глянув на гостей, привітався, і скинувши шапку, почав розперезувати поясок, що зігривав застуджений попереk.

– Тату, приймайте гостей! – соромливо мовила з-за столу жінка, і Петро спантеличено витріщив очі, не міг второпати чого це його називають татом.

– Оце ваші онуки, Грицькові діти, а я його дружина Дора, – гірко посміхнувшись, додала жінка. – Хочете – заховайте нас, врятуйте, а ні, видайте німцям. Наше життя у ваших руках. Ви знаєте все про нас... – і зідхнула.

Петро злякано дивився на невістку, на онуків і в нього хололо серце. Ось де зіткнулась їхня доля. Ціле село знає, що його син Грицько одружений з жидівкою. Щойно тиждень тому отримав страшний наказ із німецького Гестапо про відповідаль-

ність старости за переховування жидів у селі карою смерти, а тут, ось на! – Подумав і рішучо сказав:

– Не журись, дитино! Я зрадником ніколи не був. Залишайся у мене, як рідні й будемо думати, як рятуватись. – Підійшов до дітей і погладив їх по головках.

– Спасибі вам, тату, за ваше глибоке виrozumіння, ми вас ніколи не забудемо! – зворушено проказала Дора й витерла сльози.

– А де ж Грицько? – запитав батько про свого любого сина.

– Виїхав до Харкова, і військові події обірвали зв'язки, – сумно проказала Дора.

– Як же звати моїх онуків? Адже ж ви навіть не написали, не похвалились дідусеві своєю родиною, – болісно посміхнувшись запитав Петро, приглядаючись до дітей. Один – копія Грицька, а другий – рудий, напевно вдався у сваху, а може в свата, подумав Петро й знову шукав між ними подібности.

– Цей старший, – проказала Дора на рудого, – зветься Левко, а той Федір.

– Гарні діти, – похвалив Петро, любуючись Федором.

Тетяня мовчки приглядалася до гостей, потім познаходила якесь лахміття з Нестора та Ферापонта, попідгинала штанини та повтинала рукави в сорочках і передягнула внуків. Постелила на долівці соломи, і всі покотом полягали спати. Коли діти заснули, Дора підвелась до Петра, що сидів ще при каганцеві над паперами, і тихо сказала:

– Я, тату, знаю, що у вас добре серце й ви пробачите нашу неухажність. Ми дуже перед вами завинили, простіть нам. Але подумайте, яка тепер біда висить над нашими головами. Трудно буде вам усіх ховати в своїй хаті від сусідів; ще й до того ви староста. Чи не могли б ви зробити мені доброго документа, ви ж тепер при владі. Я б поїхала до Німеччини замість якоїсь селянки. Тоді б вам і дітей моїх легше було б переховати. Двом вашим синочкам, що до нас прибилися з села під час голоду, я дала притулок у своїй хаті, а потім примістила в дитячий будинок. Вони там повиростали, поправились, стали як дубки.

– Боже ж мій! – сплеснула руками Тетяна, – то Тарасик і Трохимчик живі, здорові, добралися до вас! – радісно запитала Тетяна, і очі її засвітилися, як небесні зорі.

Тепер уже Дора довідалась, як звати хлопців, і в розмові почувала себе певнішою. Адже ж на цю тему вона з Грицьком ніколи не розмовляла.

– Так! Тарасик і Трохим щасливо до нас добралися, добре у нас віджилися, ми їх одягнули, а потім примістили в дитячому виховнику, де вони позакінчували школи.

– Чому ж ви не писали нам? Де ж тепер мої діти? – допитувалась зворушена мати.

– Я казала Грицькові, а він боявся, казав, що це йому може пошкодити. А тепер ваші діти евакуювалися за Дніпро, обіцяли по закінченні війни повернутися до нас до Києва, – підлещувалась брехнею Дора.

– Добре, що живі, закінчиться війна, познаходимо усіх дітей, – мовив радісно Петро, втішений самою такою вісткою, і тим, що невістка так широкосеречно опікувалася його дітьми

– То ти, моя дорога дитино, маєш бажання добровільно їхати на роботу до Німеччини? – звернувся Петро до Дори.

– Треба їхати, бо де ж я дінуся? – сумно відповіла Дора.

– Гаразд. Документ я тобі завтра злагоджу. Навіть німецькою мовою напишу. Не турбуйся, все буде як найліпше. Хай тобі Бог допомагає!

– Не забудьте, татку, дописати, що я християнка, це тепер дуже важливо, – прошептала Дора, застережливо звівши брови.

– Я це знаю, усе буде зроблено найліпше, з печаткою моєю і, для певности, німецькою, – приобіцяв Петро, і Дора заспокоєна лягла біля дітей. Пішов і Петро до свого єдиного сина під повітку в сіно спати.

Ранесенько, шойно на світ благословилося, Петро схопився і пішов до сільради. Він там десь снідав і обідав, а часто й заночовував у сільраді. Ввечорі приніс документ з печаткою, на якій виднілась німецька свастика, та й передав Дорі. Ще одну ніч безтурботно спала Дора в хаті Петра Дубчака, а вранці, попрощавшись із дітьми, в одязі сільської дівчини зникла з села.

В Умані долучилась до транспорту, що виїжджав з робітниками до Німеччини, і поїхала.

* *
* *

А навкруги моторозна тиша. Здавалося, що вся земля, цілий світ заснув і все живе загинуло, навіть вітер, непокірний людським бажанням, раптово стих. Сонце поволі спускалося за обрій, а степовий обшир губився у далечі бузкової мли. Небо вслід останнім промінчикам багрянця на хмарах все темнішало, чорнішало й покійно йшло на зустріч ночі. Жайворонки усе тихше, усе спокійніше дзвенів над головою і раптом зовсім затих, замовк із своєю піснею, разом із останніми проблесками дня, мов передчуваючи небезпеку.

Колона бійців непомітно підійшла низиною до широких ланів високої кукурудзи й тут почали розходитися чотами, розсипатися роями. Бійці тихо ховалися у гущі кукурудзи, займаючи лавою вигідні позиції. Залягали так, щоб видно було один одного в ланцюзі, щоб не пропустити ворога. Поспішно розпочали кожний собі копати ямку, щоб ще живцем залізти, встрягнути, впірнути в суху теплу землю. Десь далеко зітхали гармати, але це ще нікого не лякало.

Ніч якось насунулась несподівано й від цього страх трохи збільшився. Уже не видно було й сусіда. Кожний думав, що він один у цім полі й міцніше стискав долонею стару рушницю, здебільшого без мушки чи прицільної рамки. Найліпше почувались ті вояки, що мали набої. Але багато було таких, що поклалися тільки на багнети або на пляшки з „молотовським коктейлем“. Політрук Грицько Дубчак безсило стискав кулаки. Такого безладдя тяжко було збагнути. Вислали з поспіхом тисячі неозброєних селян, зігнаних із сіл, щоб затулити ворожий прорив, який загрожує оточенням цілої армії. На всі скарги бійців і командирів, політрук Дубчак говорив:

— Зараз підвезуть саперні лопати, рушниці й набої, і всіх забезпечимо. Займайте вигідні позиції і чекайте! — наказував він голосно, а в думці проклинав всі військові штаби. Переконавшись, що всі бійці розташувались, політрук Дубчак ліг і сам

у кукурудзі поруч з бійцями й пробував копати ямку. Перед ним лежав автомат готовий щомиті скосити ворога меткими кулями. Але лопата трапилась тупа, а земля дуже тверда. Побачивши недалеко глибокий рівчак, промитий дошовою водою, він передав лопаточку воякові, що пробував шпортати землю багнетом, а сам пересунувся у рівчак. Своїм особистим прикладом Дубчак намагався підняти в невишколених вояків, свіжих колгоспників, воявничого духа й підбадьорити їх. Командирський пункт він залишив із простих міркувань: – помирати однаково де, тут чи там, то вже ліпше з людьми.

Мобілізували його в Харкові того самого дня, як німці зайняли Київ і автоматично втратила силу тримісячна його броня. На нього одягли уніформу, прошили петлиці чотирма чотирукотниками й сказали – політрук! Які його обов'язки й сам не знає. Словом, прищиплюй воякам советський патріотизм захищати й вмирати за „родіну” .

Ніч плила безконечно довго й болісно. Десь на ворожому боці сліпучими списками пронизували небо потужні прожектори, і це ще більше насторожувало, напружувало: – ворог не спить. Часом вирветься ракета, вибухне й спалахне над головою сліпучим світлом, і тоді кілька секунд видно, як вояки із затисненими рушницями чи з пляшками „коктейлю” злякано й пильно приглядаються вперед, а дехто, натискаючи всім тілом на тупу лопату, швидше довбає шанець. Та ось на сході ніжним серпанком забреніло світло. Щохвилини виднішало, світлішало, розпливалось багряним півколом, розганяючи сиву млу степового простору. Ще кілька хвилин і великим червоним колесом з-за обрію викотилось привітне усмінене сонце.

Політрук Дубчак ще не звільнився від започаткованої вночі думки про свою минувшину, про дітей, несподівано залишених у Києві, про трагічну долю батька, яка постійно тяжким докором переслідує його, що з партквитком не міг заступитися за нього, про матір у наймах, про братів у дитячому притулку, і спазма стиснула горло. І ось тепер за цей глум, за кривду від советської влади, за голод і терор, він мусить своїм життям затулити прорив і дати змогу Червоній Армії вирватись з оточення.

Сонце вже викотилось усім своїм урочисто величним колом, освітило поле, ліс, густу кукурудзу, блиснуло радісно на злякані обличчя вояків і ... – здригнулася земля! Сотні тяжких ворожих гармат разом плюнули смертоносним чавуном. Злива різнобарвних трасуючих куль, змережили небо траєкторіями, шукаючи жертв, а густий скорострільний речитатив доповнив рушничну тріскотню. Потім бризнув мінометний шквал, сипонули гранатомети, і все навкруги заклекотало. Вояки живцем лізли в неглибокий шанець, пробуючи вrostи в землю, присипати себе чорноземом. Коли ворог ще палкіше сіконув із скорострільів по кукурудзі, коли гарматний та мінометний шквал шалів як віхола навкруги осколками, коли скорострїли пронизували кожний сантиметр простору, до цього ще долучилися заглушливі вибухи тяжких бомб із літаків, що косяками клекотали в небі, мов журавлі. Ці страшні бомби рили землю до глибини води, і від цього пекла людина справді чадіє і божеволіє. Земля здіймалася водограями в повітря, курилася хмарами, і незабаром потемніло сонце. Горїла земля, палахкотїла кукурудза й люди. Скалка ворожої бомби вцілила в пляшку „молотовського коктейля”, яким вояк хотїв пустити в повітря ворожий танк, а тепер став жертвою його – горїв, облитий рїдиною, і кричав: „Рятуйте”!

Та в цьому вогненному клекоті ніхто не чув його благального голосу й не бачив мученицької смерти. Не пощастило цьому воякові роздобути ворожу рушницю, як його навчали советські командири, й нею нищити ворога та показати своє героїство. Він і тут, як у колгоспі за неврожай, передвчасно впає жертвою згубного винаходу народного ката, цим разом Молотова.

Шквал вогню зменшувався і вибухи гарматнів, бомб та мін стишувались. У рївчак до Дубчака підповз із скривавленим пораненим обличчям вояк і, ухопивши його за руку, благально, з розпукою, закричав:

– Товаришу політрук! Товаришу політрук!

– Тебе ранено? Я зараз перев'яжу, – схопився Дубчак і розгорнув пакетик першої допомоги, прикрив йому на щоці глибоку рану.

– Товаришу політрук! – збентежено ще раз гукнув, – це байдуже, шока заросте, але мені страшно! – лементів він, трясучись усім тілом. – Ви умієте молитися? – раптом запитав. Політрук Дубчак спантеличено подивився на вояка й відповів:

– Ні, я не умію молитися, а хіба що?

– Я хочу молитися, їй-Богу я дуже хочу молитися, та не умію. Подивіться, яке пекло клекотить навкруги, це ж незабаром кінець світу, смерть!? – і з жахом дивився дитячими синіми очима Грицькові у вічі.

– Я не вірю в Бога, Бог вигадка й тут нічого не допоможе, – відповів, а сам тихенько, думкою полинув до неба.

– А я хочу вірити, в Бога вірити! Ну скажіть, товаришу політрук, у кого мені вірити, щоб не було так страшно вмирати, ну скажіть?

– Вірити в комунізм, в партію, в товариша Ста...

У цю мить із страшною силою загреміли знову гармати, заклекотали кулемети, загарчали літаки кидаючи бомби. Земля закурилася віхолою, здіймалася стовбами, вергалася із стогоном, а сине небо знову почорніло. Збоку несамовито вибухло, приголомшило, осліпило, піднесло Дубчака в повітря разом із землею і... жбурнуло. Світ спалахнув, а потім раптом зробилася темна ніч. Він знепритомнів...

Отямився, коли канонада стихла, вибухи припинились, небо прояснилося. Навкруги дивна тиша. А може він оглух? Звільнившись від землі, що грубим шаром тяжіла над ним, він підвівся і озирнувся. Навкруги вириті ями, деякі курилися іще димом, змішані з землею пошматовані трупи, розкидана амуніція, розтолочена кукурудза. Там далі лежала рука цілком гола й біла, немов її вирізьбив мистець скульптор із білого мармуру, а тут біля нього, страшними чорними орбітами дивиться відірвана голова. Кукурудза вигоріла до пня. Повітря пахло солоним присмаком крові, як у бойні, горілим м'ясом і терпким димом вибухових речовин. Де-не-де ще тріскали постріли, іще з шаленою швидкістю і божевільним гуркотом пролітали над головою літаки, з яких німецькі пілоти радісно махали руками. Стогін і благання, крик і плач – як у пеклі. Надійне прикриття від ворога, як гада-

ли командири, – кукурудзу наче хто скосив. Чорніло тільки переоране й скопане бомбами та мінами широке поле, встелене трупами та зброєю. Вояк, що хотів помолитися, лежав змішаний із землею без ніг, з відірваною по лікоть рукою. Недалеко стирчала із землі нога в колгоспному черевикові...

Попелясті сталеві тигри з наставленими довгими жерлами гармат, як шакали нищпорили по побоевищі, вишукуючи патріотів з рушницею в руках, гучно розтинаючи тріскотнею скорострільів та скреготом гусениць.

Тут загинули робітники, тут знайшли смерть службовці, та найбільше впало колгоспників, які своїми трупами вже один раз встелили були землю – в 1932-33 році від голоду. Не один із цих колгоспників, чудом врятований від запровадженого Москвою голоду, від арешту, від висилки на далеку північ, тепер знайшов собі смерть тут.

З якимсь божевільним отупінням дивився Дубчак на це побоевище, де стратили життя тисячі людей, не зробивши по ворогові жодного пострілу. Ворога ніхто й не бачив. Але тепер Дубчак цього ворога бачить, перед яким советське командування післало його з неозброєними колгоспниками затулити прорив і перешкодити німцям оточити Червону Армію. От і затулили прорив, трупами... Ось він цей ворог ходить з цигаркою в зубах, з автоматом по зритуму бомбами побоевищі й зневажливо штовхаючи носком черевика, шукає серед трупів живих. Хто живий і може ще ходити, відсилає на дорогу, де вже ладнають валку полонених, а хто ранений, – пострілом вкорочує муки.

Дубчак поспішно зірвав із петлиць військові відзнаки, скинув з поясом невживаний пістоль і відступив. Нагнувшись, почав струшувати землю із військової гімнастюрки й штанів, зиркаючи в бік на німака, чи не стрельне для забави в нього.

– Рус, рус, фертіг кріг, равс, равс! – сміючись, показав Грицькові рукою на дорогу.

– От і щасливо відвоювався, – подумав задоволено Грицько й не кваплячись, обминаючи трупи, переступаючи через попусу зброю, ішов до великої і довгої валки полонених, що шикувалися на дорозі. І скільки ж тут полонених? – здивувався, бо думав,

що всі лягли трупом на полі. А червоноармійці все йшли та йшли до валки, весело жартуючи, шасливо посміхаючись, дзвінко перегукуючись, що доля врятувала їм життя. Аж згодом Дубчак довідався про це побоевище під Зеленою Брамою біля Умані де в полон здалося шість із половиною советських армій, не бажаючи вмирати за советську владу. За цим масовим переходом у полон біля Умані, невдовзі, в київському оточенні знову пішло в полон шість із половиною армій. А коли додати масовий перехід у полон до ворога, що мав місце під Білостоком – Мінском три з половиною армій, то за перші місяці війни до німців у полон перейшло п'ять мільйонів червоноармійців, що ненавидили большевицьку тоталітарну систему. Ось чому Сталін злякався і по радіо приобіцяв селянам і робітникам по закінченні війни повну свободу. Та й тим разом Сталін збрехав.

Григорій Дубчак тихенько приєднався до колони, ховаючи свої петлиці, на яких залишилися сліди чотирикутників. Думав про те яким чином зовсім відірвати ці страшні тепер командирські петлиці. Розмочив грудочку землі й болотом забризкав сліди на петлицях. Почував тепер себе поміж червоноармійцями спокійніше. А між полоненими точилася жвава розмова про останні події:

– Я ні разу й не стрілив, – хвалився задоволено широкоплечий червоноармієць із виснаженим обличчям і потрісканими губами. – Повно-набитий патранташ із набоями недоторканим подарував німцям. Воювати за Сталіна, за колгоспи? Хай вони на вогні згорять разом із політбюром! Досить натерпілися!

– А я і стріляти не мав чим, – обізвався хлопчина із подзьобаним віспою обличчям, – дали рушницю якусь допотопну й п'ять набоїв. Я поспробував повернути замок, а він, як упертий віл, не рухається, ледве відкрив. Вставив обойму, а вона не йде, – магазин погнутий. Я і плюнув. Причавівся в окопі й чекав полону, – посміхнувся хлопець.

– Хватить хлопці, ми своє відвоювали, хай комуністи воюють! – гаряче проказав високий та стрункий чоловік із перекошеними шелепами. – Захищати жидівську владу я не хочу! Ось бачите? – і показав на перекошені шелепи. – Це ж жид ударив

за колоски, що їх я збирав на своїм колгоспнім полі, рятуючи сім'ю від голоду, вдарив клаповухий в НКВД на допиті й на все життя зробив калікою.

– Аж німці за нас тепер їм віддячать! – прогув сивоголовий дядько, недавно покликаний з колгоспу до війська.

– Вони ж в революцію хвалилися, що вже запхали гоїв у мішок, а при советській владі зав'язали нас і добре затиснули. То треба дякувати німцям, що визволили нас, – закінчив чоловік.

Дубчак, слухаючи ці відверті розмови, тільки тепер зрозумів яку непримириму ненависть ховали люди в своїх серцях проти советської влади. І ось ця ненависть тепер у виразній наготі – воювати не хочуть.

– Німці визволили нас від советів, від комуністів, а при чому ж тут жида? – гнівно запитав середнього віку зарослий чоловік із інтелігентним виглядом.

– Цілься у комуніста, а в жида попадеш! – зареготався сивоголовий дядько.

Грицько Дубчак почав потерпати за себе. Ці всі люди так ненавидять комуністів, що, чого доброго, викриють, що він комуніст – видадуть німцям.

Він натягнув на лоба кашкет, щоб не впізнав якийсь уцілілий вояк із його сотні, і зник між товпою. Тихенько позиривав зовсім петлиці.

* *
*

Табір військовополонених містився у широкій заглибині глинища колишньої цегельні. Німецьке командування було здиноване таким масовим переходом советських патріотів-червоноармійців у полон і не знало де їх примістити. Заганяли людей за кожну загороду не дбаючи за приміщення. Тому то цегельню з глибоким гнилищем нашвидку було обведено колючим дротом, і це творило надійний ізолятор, у якому полоненим замикався світ. Про втечу – годі було й думати, хоч передусім ніхто й не збирався втікати. Усі раділи, що живими потрапили в полон. Сам політрук Дубчак тішився, що так щасливо закінчив свою військову епопею.

Увійшовши крізь широко відчинені ворота, полонені враз збагнули, що тут доведеться мешкати не один день і ночувати не одну ніч під голим небом. Спритніші зразу ж кинулися шукати зручного й затишного куточка з дашком над головою. Займали сухенькі містечка в сушарках, майстернях, стайнях і навіть у випалювальних печах для цегли. Таке щастя усміхнулося кільком сотням полонених, а тут є їх тисячі. А там, горбком до цегельні й далі тягнулися колонами без кінця краю. По той бік за дротом ходили, посвистуючи, вгодовані німці з автоматами й вівчарками.

Перших два дні полонені раділи своїм становищем, а вже на третій день веселий настрій почав псуватися. Почулися нарікання, лайка й прокльони. У таборі голод. Хто передбачливо запасся сухарями чи качанами кукурудзи – терпів, а хто не подбав про завтрашній день – занепав. Один раз на добу ранком тепла юшка з огидної брукви, а другий раз увечорі окріп заправлений перепаленим ячменем, – оце й увесь раціон. І раптом тут, в таборі за дротами родилася товкучка. У кутку за сушаркою квітла спекуляція. Міняли за качан кукурудзи черевики, за крайку хліба шенелю, за грудочку цукру – ремінь або сорочку. Голодні давали все, щоб тільки якось продовжити життя.

Політрук Дубчак вирушив на війну з великими повноваженнями, але без ложки й „котьолка”. Ця дрібничка тепер дошкульно дала себе знати. Метнувшись по таборі, змушений був проміняти хромові чоботи на пірвані черевики, щоб у додачу отримати ржавого „котьолка”, а ложку змайстрував із дощини. Тепер і він міг стати в чергу за гарячою юшкою та окропом.

Три дні полонені ще так сяк жили власними запасами, а то й голодували, аж на четвертий день отримали хліб, кілограмовий боханець на п'ять осіб. Цей четвертий день у таборі був святом. Кожний з'їв отриману пайку 200 грамів хліба з окропом за одну мить. Але Дубчак, що мав раніш справу з хлібом за службовим обов'язком, якось підозріло подивився на отриману пайку хліба. Житній недопечений хліб був наполовину змішаний з просіяною лупою. Щоб це могло значити? Грицько дбайливо розчинив свою пайку хліба в гарячому окропі, зібрав полову, що

сплила наверху, оглянув, потер у пальцях і переконався, що це дрібненьке лушпиння цупко прилипає до пальців. А що як це лушпиння пристане до голодних, виснажених кишок? Дубчак обережно зібрав ложкою лушпиння, що сплило наверху, й викинув без шкоди втратити калорії, а густий окріп із розчином хліба випив. Другого дня його підозра виправдалася. Увесь табір полонених заслаб на бігунку. Виходить, німці навмисне створили передумови до дизентерії. Дубчака огорнув жак.

Наслідки показали себе негайно. За один день увесь табір був загиджений людськими відкидами. Полонені не встигали добігати до викопаних посеред табору ям і спорожнялись, де попало. До вечора табір кишів роями мух. Другого дня те ж саме. Тепла юшка з брукви й боханець хліба на п'ять осіб із такою самою домішкою лупи.

Пропали всі, – з жахом подумав Дубчак і кинувся поміж полонених із застереженням. Радив передбачливо розмочувати пайку в окропі та викидати небезпечно лушпиння. Але хто його слухав? Голодні люди жадібно ковтали сирий хліб навіть не розжовуючи.

Табір перетворився у дизентерійний ізолятор, з якого один вихід – до ями. П'ятого дня ранком у таборі виявилось уже півсотні трупів. До вечора ще двісті осіб померло.

На всі вимоги полонених прислати лікаря, дати медичну допомогу, німці відповідали зневагою, глуфом, брудною лайкою та кийком по голові.

Треба тікати, бо загину, – подумав Дубчак. Тікати за всяку ціну. Це ж бо справді демонічний плян нищення людей. Навіть демон у пеклі, як стверджує святе письмо, має більше співчуття, як винахід Гітлера в трактуванні полонених. Тільки озвіріла людина, що втратила людську подобу з будь якою мораллю, втратила совість, розум, любов і навіть просту людську приязнь до істоти, подібної до себе, спроможна на таке страшне нищення довірливих людей.

Тепер уже політрук Дубчак не боявся себе виявити серед полонених. Довір'я до німців зникло разом із першою сотнею трупів, яких винесли з табору до глибокої ями. За місяць при

цих отруйно-вбивчих харчах, – усі полонені лежатимуть у ямі.

Дубчак кинувся шукати надійного товариша для втечі з табору. Незабаром натрапив на лейтенанта Метельського. Той сидів на купі битої цегли й безнадійно спостерігав, як фізично сильніші за дві пайки додаткового хліба виносили з табору до ями трупи своїх товаришів.

– Здоров Метельський! – радісно привітався Грицько, – як самопочуття?

– Зле! – безсило звівши голову, відповів. – Ще день, другий й мене понесуть за дві пайки хліба.

– Давай тікати! Треба рятувати себе й тисячі тих, які ще вірять у німецьку гуманність і мріють про полон.

Метельський заперечливо похитав головою.

– Ти хочеш тут свідомо поповнити самогубство? Я тобі кажу, тікаймо! – грубо гукнув і Дубчак підвів Метельського з купи цегли.

– Мені вже бракує сили піти за окропом, – тихо відповів Метельський.

Дубчак посадив його знову, швидко витягнув із кишені три кусники цукру, що їх виміняв за годинник, кусень справжнього доброго хліба й подав товаришеві. Метельський пожадливо ухопив наїдок, ховаючи в долонях, почав їсти. Він вдячно дивився на політрука, що, як янгол хоронитель, з'явився його рятувати. Грицько приніс води. Метельський напився і поволі підвівся.

– Тепер можна думати й про втечу, – веселіше промовив.

– Чудово! Сподіюся, що ми з тобою із зубів у долі вирвемо волю, ходімо! – і Дубчак, підхопивши товариша під руку, повів до свого облюбованого кубельця у печі. Там, у сухому місці, під дашком, учора помер вояк, і Дубчаківі трапилась нагода захопити вільне місце в затишку. Туди він і повів ослабленого Метельського.

Розпочали дбайливо й пильно готуватися втікати. Взуття, одержу, навіть гаманці проміняли на харчі. Поробили із заліза саморобні ножі й почали нищпорити по таборі, оглядати закутки, хіднички, пролази, шпаринки, шукаючи можливої стежки до волі.

– Як ти думаєш, Метельський, чи не поспробувати нам ви-

слизнути з цього смертельного капкана крізь каналізаційні труби? – раптом запитав Дубчак.

– Хіба вони такі широкі, що ними можна пролізти? – недовіжливо мовив Метельський.

– На хлібокомбінаті я ремонтував, то там цілком можливі були для рачкування.

– Тоді давай попробуємо, бо, здається, це найліпший шлях, – погодився Метельський.

Хлопці лягли спати біля каналізаційного вікна. Перед ранком, коли охорона не дуже приглядається, а легенький туман ще висить над землею, Дубчак підняв чавунну плиту й попросив Метельського потримати, а сам скочив у яму.

– Ну як там, широкий прохід? – нагнувшись, запитав Метельський.

– Спускайся і закривай за собою отвір, – відповів Дубчак.

Метельський скочив і гримнув за собою чавунною плитою. Зробилось темно. Це був одчайдушний стрибок у цілковиту безвість. Світ за ними замкнувся. Грицько черкнув сірником і оглянув бетонове дупло каналізації.

– Тримайся із заду за мене, – шепнув Метельському, і коли сірник згас, поліз, зігнувшись у діру й замкнув очі, бо бризкала грязь. Повз у чорну пашу в напрямі куди пливе смердючий потічок промислового бруду, передбачаючи знайти там вихід і волю. Широкі Дубчаківі плечі ледве протискалися у вузькому діаметрі каналізаційного дупла й він ліз рачки, ледве рухаючись уперед. Щупленький Метельський не відставав від нього. Нестерпний густий сморід забивав дух, паморочилась голова. Ноги й руки чвакали в густому багні, а чад перешкоджав Метельському триматися Дубчака, і мимоволі між ними збільшувалася дистанція. Розворушений Дубчаківим проходом сморід просто вбивав Метельського. Рачкували вони навпомацки, наосліп, замкнувши очі, щоб їх не пошкодити. Взагалі тут очей не потрібно. Лізли наполегливо й швидко, як на це дозволяли умовини. Поспішали, щоб вистачило сили подолати відстань і не вчадіти чи задушитися. Раптом Дубчак відчув, що чадіє, паморочиться голова, і він

зупинився. Передихнув, витрусив із рукавів болото й закачав їх, щоб легше було рачкувати. Прислухався. Було тихо.

– Метельський! – стиха гукнув, але голос його гримнув, як постріл.

– Я тут! – гримнуло у відповідь.

– Що з тобою?

– Ригаю!

– Чалапай сюди й тримайся за мене, – прошептав, зменшуючи резонанс.

Почулося чвакання, спльовування, кахикання, і незабаром Метельський штовхнув його головою.

– Тримайся за мою гімнастюрку, – прошептав Дубчак і дав товаришеві в руки кусок мокрої шмати. Порачкували далі. Заплющивши очі, зібгавши носа, щоб не так дошкульно смерділо, дихали ротами й часто випльовували бризки болота, а каналізації і кінця не видно. Раптом Метельський випустив гімнастюрку й прошептав:

– Далі не можу, чесне слово, не можу, іди сам.

– Ти що, здурів? – сердито мовив Грицько.

– Душить! Увесь час з горла верне! Скоро кишки переверне.

– Та ж нам ще залишилося тільки сто метрів! – впевнено сказав Дубчак.

– То й рятуй себе, а я не можу.

– Сеня! Ще трошки, ще півсотні кроків! Ну, давай – благав він, як дитину.

Метельський захарчав, сплюнув, круто вилаявся і почав лізти далі. За чверть години, а може це було три години, а може тільки п'ять хвилин, але Дубчак зупинився передихнути. Позаду тихо.

– Сенечка, де ти?! – гукнув він ніжно, як мати до любого синопка.

Щось наче б то лягнуло в болоті й... знову тиша. Грицько послухав якусь мить, коротку мить, яка може на годиннику бути й непомітною. А тут – рішити життя, і з якоюсь похапливістю позадкував, відштовхуючись руками. Як довго він задкував – не знає, але і в штанинах і в пазусі повно болота. Аж раптом ногою

натрапив. Присів, мацнув рукою – голова, безсило чи може й мертво звисла додолу через зігнуті коліна.

– Семене! Сеня! – гукнув він злякано. Той не відзивався. Грицько іще раз потряс за голову. Семен наче б то зідхнув.

– Семене! Чуєш мене?

У Грицька завіміло в грудях. Він знову підвів голову, прислухався, нічого не чути. Почав назадгузь підсовувати під його груди свою спину. Ледве якимось витягнув і зачепив на спині безпомічне тіло. Порачкував у вузькому проході каналу вперед. І хоч болота меншало, але нести, чи пак тягти на плечах знепритомнілого товариша, було неймовірно тяжко та незручно. Кожного разу, коли Грицько згинав коліна, чув як товариш стукався головою у стелю. Коли ж Грицько зігнеться, болото повзе за пазуху, утруднює рух. Одним махом Грицько розірвав гімнастборку на грудях надвое. Тепер повз грудьми, і це облегувало рух. Він дряпався однією рукою, бо другою підтримував на плечах Метельського, що з кожним рухом сповзав із плечей. Поспішав із усіх сил. Він чув, що серце в Семена б'ється, але сам зморився, що ледве рухався. Тільки надія, що вихід недалеко, бо болота меншало, надавало сили не лягти й разом тут загинути. Та ось сили зовсім вичерпались. Якась купа болота загородила прохід і Грицько зупинився. Безсило пустив руки. Метельський сповз як вуж. Грицько поклав товаришеву голову на свою ногу й виплюнув із рота болото. Згрібши пальцями болото з обличчя, він розплющив очі й, ... О, Боже! Світло! Десь далеко, чудесне, – ратівне світло у вигляді срібного п'ятчка! Це ж і був кінець каналізації, благословенний вихід на волю. Вихід! Око, що дивиться на нього сонячним кружальцем. Рятівне, благословенне Око Бога Саваофа, на яке він у дитинстві довго задивлявся у церкві на стелі. Всевидюще Око Бога Саваофа!

– Метельський! Ми врятувалися! Світло спереду! – гукав він повними легенями. Але товариш мовчав. Тоді Дубчак схопив Метельського обома руками, закинув на плечі, що аж чвакнуло й потягнув його, як мішок із збіжжям, не відчуваючи, як той стукався головою об стелю і сповзав назад. Болота зовсім було мало й Грицько тягнув свого товариша, волік його як шмату

ривками, шарпав по п'яді, по діймові, по сантиметрові. Іще крок, іще ривок і на волі. Радісне світло, благословенне око, що його він побачив був, вабило, як Вифлиемська зірка до нового народження, до спасіння, до життя. Останні сили виривав із своїх ніг, із рук, і ось його голова висунулась із пащі гідкої потвори. Він вибрався на волю і за собою витягнув товариша. Широкими грудьми вдихнув свіже повітря. Скинув із Метельського гімнастюрку і обтер нею з його обличчя болото.

Над деревами сміялося тепле сонце, а внизу радісно шуміла широка річка свіжою холодною водою. Грицько ухопив впоперек Метельського й поволік униз, до річки.

Досить було кілька разів зачерпнути широкою долонею із річки води й обмити болото з обличчя Метельського, з очей, з вух і рота, як товариш зідхнув.

– Семене! Воля! – гукнув радісно Грицько й пригоршнями хлюпнув ще раз в обличчя водою. Метельський ворохнув віями й відкрив очі. Здивовано поглянув на річку.

– Вода? – тихо прошептав і по його обличчі сповзла ледь замітна посмішка.

– Ціла річка, чиста, справжня вода й воля! Ми врятовані! – захилинаючись бризкав словами й обережно скидав з чуба рештки болота.

– Яке щастя! А я думав – загинемо! Дякую тобі, Дубчак! – пожавлено говорив Метельський, ухопивши Грицька слабкими руками за шию.

– Що там дякувати, мій обов'язок рятувати товариша. Давай митися та тікати. Хто знає, як далеко табір. Може він ось за деревами.

– Відпочиньмо трохи, я втомився, – попросив Метельський.

– Гаразд, відпочивай, але скидай іще штани. Треба попрати одягу, бо люди лякатимуться нас як чортів, при зустрічі, – казав Грицько. Забрав свої і Метельського черевики, онучі, одягу та й пішов прати. Потім розстелив усе проти сонця. Сіли в чагарникові голі й відпочивали. Метельський відживлювався рештками мокрого цукру, який позгрібав йому Грицько з кишенів, а сам думав. Думав над німецькими злочинами. Вимріяна казка

свободи, яку німці несуть, щоб обдарувати поневолену Україну, виявилась таким же блахманом як і свобода та рівність, які обіцяли людям большевики під час жовтневої революції. На зміну советського голоду й концтаборів смерти в Сибірі, тепер для людей побудовано німецькі концтабори з голодом під самим носом, на українській землі. То деж тая правда?

Трохи відпочивши, ще вогке все понатягали на себе, взулися і свіжі, викупані та радісні пішли вздовж річки на схід сонця. Натрапили на грядку помідорів та огірків і добре понаїдалися. Набрали в кишені. Недалеко побачили густий чагарник і помандрували туди, як у надійну схованку. І тут лягли спокійно відпочити.

* *
*

Вирвавшись із страшних смертельних німецьких пазурів, Дубчак з Метельським відчайдушно рвалися на Схід.

– Якщо легенду про Воскресіння Христа вважати за дійсність, то моє воскресіння – друге чудо, – жартівливим тоном мовив Метельський.

– То ти вважаєш Біблію за легенду? – здивовано витріщив очі політрук Дубчак.

– Без жодного сумніву! Жиди створили Христа, написали протягом сторіч Біблію з метою возвеличити свій ізраїльський нарід, наділивши його ознакою „вибраного Богом”, щоб володіти світом. Марення володіння світом полонило жидів з давніх давен. І цей глибоко-психологічний задум жиди протягом тисячоліть вперто здійснювали. Ну, подумай сам, коли вже Бог вирішив спасти людей, і надумав послати людям свого сина, то хіба Син Божий не міг зійти з небес Божим чудом, так як прикладом Христос вознісся на небо? Хіба Бог не міг цього зробити? Але ж ні, жидам ходило саме про те, щоб Христос родився від жидівки, щоб половина світу молилась жидівському синові. Жиди написали Біблію, запозичивши, як стверджують наукові досліді, всі легенди від східніх народів, де культура була значно вища, щоб возвеличити свій нарід. Коли пророки писали Біблію, вже

тоді культура східних народів була в повному розквіті, і хитрим жидам пощастило без труднощів запозичити сюжети, тобто, по сучасному, вчинили плягіят. І жиди, укравши чужі твори, створили своїх „мудреців”, щоб переконати світ, примітивних гоїв, у вищості свого народу. Легенди в Індії про Будду писалися багато раніше від Біблії, і жидам треба було тільки спритности перефразувати сюжет. От хоч би те, що Будда, за індійською легендою, був створений з бедра жінки королівської крові. А жиди запозичивши сюжет, створили Єву з ребра Адама. Або легенда про Мойсея та його заповіді. Адже ж в дійсності Мойсея ніколи не було, а заповіді написали самі жидівські рабіни, – закінчив Метельський.

– Твої міркування цікаві, але для них ти не даєш належної аргументації. Тим часом я знаю, що існування Христа, його походження і життя, незаперечно доведено. Він зрушив цілий світ. Скільки було великих і геніяльних людей, а ніхто з них не здолав зробити того, що зробив цей простий, без офіційної сторонньої науки, тесляр. Він сам дав людству н а й в и щ у м о р а л ь н у н а у к у. От що важливе! А ти що, не віриш у заповіді? – зрештою запитав Дубчак.

– Чому не вірю, вірю. Це найкращі моральні закони на які спромоглось людство, але я не вірю, що існував Мойсей.

Грицько трохи був збентежений цими дивними міркуваннями, але однаково його віра була непохитна, хоч він і мусів би бути безбожником, як політрук.

– Чи був Мойсей, чи не був, то не так важливо, а важливо те, що ті заповіді й взагалі Христова наука змінили життя цілого людства й зробили його ліпшим. Але як би там не було, а я бачу, що ти справжній антисеміт, – добродушно посміхнувшись, закінчив Грицько.

Метельський був поляк і католик. Поляки – найбільша католицька нація, фанатично-релігійна, і Грицько дуже дивувався, що Метельський такий безбожник і антисеміт.

– Ти помиляєшся, Дубчак, що я безбожник. Я глибоко вірую в Бога, в самого Бога. Але я не хочу молитися до жидів, до жидівських пророків, якими заповнені наші церкви, починаючи від

жидівки Марії – Матері Божої і Ісуха Христа. Я вірую в єдиного Бога, що так мудро збудував світ. А що до антисемітизму, то також слід внести ясність, я не проти семітів – арабів, що шанують сусідів і не стромляють носа в чужі держави, я тільки проти нахабних, зажерливих жидів. Жиди ж до такої міри гастролюють словом „антисеміт”, що навіть в цьому гріхові звиначують семітів – арабів. Чи не смішно? Ти мені тільки скажи, чи в нашій військовій частині, що оце лягла трупом у кукурудзі, був хоч один жид? Чи ти знайдеш хоч одного жида у цілій дивізії? А вони ж усі пройшли військовий вишкіл в ЧеКа, НКВД! Герої супроти безборонної української інтелігенції, яку так хоробро нищили, розстрілювали в підвалах ЧеКа. Хоробрі супроти трудолюбивого селянства, яке нищили. Жиди нарікають, і то без підстав, що цілий світ їх не любить, що в Польщі, в Україні, в Франції, Індії, Аргентині, Ірані, Англії, Іраку, Румунії тощо, існує антисемітизм. Але „Богом вибраний”, як вони трактують, нарід із своїми мудрецами ніяк не хоче простудіювати й відповісти на це явище – чому? Чому? Чому світ не любить жидів? От бачиш, і ти мовчиш. А тому їх не люблять, що в кожній гостинній державі жиди, знайшовши притулок, негайно починають ту державу морально розкладати, обнижувати науку, нищити національну культуру, робити всі заходи, щоб захопити в свої руки економічний і політичний провід, щоб захопити владу. І тому то світ, із усіх існуючих на земній кулі націй, не любить тільки жидів, не любить тому, – що по своїй природі жиди постійно несуть людству руїну й занепад моралі. Дев'яносто процентів шпигунів у Європі – були жиди. Більша половина проституток – з жидівок. Ось де корінь зла треба бачити. Жиди – носії зла й злочину! – закінчив зворушений Метельський і скісно зиркнув на сумного Дубчака.

Якийсь час, після цієї страшної розповіді, хлопці йшли мовчки. Дубчаків дуже неприємно було знову порушувати розмову на цю тему, а Метельський, помітивши, що політрук Дубчак засмучений, вже шкодував, що занадто широко відкрив свою душу проти жидів, що користуються і тепер великими правами советської влади, під захист якої оце вони з такими труднощами до-

бираються. Хоч би не зрадив Дубчак цієї довіреної розмови перед партією, – тоді гамба!

– Ти що, Дубчак, гніваєшся на мене? – обережно запитав.

– Чого ж мені гніватися, коли ти розповів мені чисту правду. Я тільки думаю, що воно буде далі, коли дійсно в цілому світі створиться тільки одна влада?

– О, Дубчак, не ламай собі цим голову, однієї влади ніколи не створиться, треба ж тобі знати, що є ще расова ненависть у світі, куди страшніша за клясову чи національну. Китай, Індія, Японія і всі східні народи куди страшнішу творять небезпеку білій расі як жиди. А до того, на перешкоді жидам захопити світову владу, стане розум, школи, освіта, до якої тепер широко відчинені двері в кожній державі.

Так в розмові хлопці уникаючи зустрічі з людьми, глухими дорогами, густими лісами та чагарниками мандрували, рятуючи своє життя, наближалися вже до рідної місцевости. Більше пробиралися ночами, орієнтуючись місяцем та зорями. Харчувалися бараболею та городиною, що траплялася на полі. Але брак хліба дуже відчувався, хоч городини було досить.

Одного вечора хлопці наблизились до якогось села й постукали в вікно першої хати на околиці села, сподіваючись, що в ній не може бути німецької чи поліційної стежі, коли недалеко тягнеться великий ліс. Лісів в Україні кожна влада боялася. Бо кожна влада, протягом понад двох сот років, була чужа й ворожа українському населенню.

Відчинила двері старенька сивоголова бабуся і добрими сірими очима подивилася на неголених нужденних людей.

– Тіточко, кусник хліба, тиждень нічого не їли, – ласкаво мовив Метельський зібгавшись.

– Ми червоноармійці, з німецького полону тікаємо, – додав Дубчак, помітивши, що жінка приглядається до одежі.

Жінка раптом споважніла, випросталась, зміряла могутню Дубчакову постать і сухо запитала:

– Ви що, може командири?

– Так тіточко, командири, свої, червоні командири! – поспі-

спішив запевнити Метельський, знаючи з якою повагою населення колись ставилось до советських командирів.

– Ага, то ви командири, советські комуністи, большевики! Геть із мого двору! – враз люто гукнула хриплим голосом жінка, а очі її запалилися такою ненавистю, як у дикої кішки. Вона тримтіла, уста посиніли й сухі, тоненькі пальчики міцно стислися в кулачки.

– Ходімо, – спантеличено мовив Метельський, відступаючи назад.

– Оце тобі й є справжній голос народу, – напівжартома додав Дубчак, і собі позадкував. А добросердечна бабуня репетувала мов навіжена:

– Щоб вас грім побив, виродки окаянні! Щоб вас земля не носила, люципери! Щоб вас блискавка спалила! – гукала вона в слід задкуючих хлопців. – Ідіть із перед моїх очей, катюги криваві! Та ж ви замучили голодом двох моїх діточок, та ж ви, людолови, мого чоловіка забрали на Сибір! – розмахувала маленькими кулачками жінка й великі сльози текли по її змарнілому обличчі.

– Сказилася жінка, – віддихавшись, мовив Метельський аж на городі.

– Тіточко! Йй-Богу й мого батька забрали на Сибір, йй-Богу й мої брати загинули з голоду в тридцять третьому році, – палко сказав Дубчак зупинившись.

– А ти не брешеш? – схаменулась жінка. – Ти правду кажеш, що набідувався?

– Хай я тут крізь землю провалюся, як брешу! – проказав Грицько й поволі почав знову наблизатися до жінки. Бабуня повагалась, подивилася на Грицька й сказала:

– Ідіть сюди діточки, простіть мені дурній. Я вже й сама не знаю кого проклинати. Коли ви так набідувалися як і ми, в селі, то допоможу, – подобріла старенька, і її очі знову засвітилися ласкою, доброзичливістю, материнською любов'ю. – Багато наших людей замучив той скажений Сталін, ох, як багато! Сама знаю, що в селі мало кого обминуло лихо. І чому ж ви зразу не сказали, що ваші родичі в Сибірі, а брати померли з голоду? – кинула докором вона.

– Думали, що не повірите, гадали, що ви з комнезамів і ...

– І комнезами ненавидять Сталіна! – проказала жінка. – Тепер уже всі ненавидять і Сталіна, і большевиків, і партію. Хай вони всі вогнем горять! – люто відповіла й кинулась до хати. За кілька хвилин винесла окрасць хліба, дві цибулини та десяток вареної бараболі.

– Їжте, діточки, що маю. Усе большевики знищили відсту-паючи, і тепер нам залишили голод.

– А як же німці, мають що їсти? – поцікавився Дубчак, поділивши надвое окрасць хліба, і відкусивши цибулину, поспішно жував, то бараболю, то хліб.

– Ми їх зустрічали хліб-сіллю, а вони такі самі розбійники, як комуністи. Давай яйця, неси молоко, іди на роботу, та ще й киями частують, – схлипнула жінка.

– Кажете б'ють людей, може й до тюрми тягнуть? – насто-рожено запитав Метельський, трохи відживившись.

– Б'ють харцизники, та ще й як б'ють, як худобу! А от до тюрми, то ще не чула, – зідхнула жінка співчутливо поглядаючи на голодних хлопців. Вони поспішно перекусили, напилися води й Метельський, прикинувшись скривдженою дитиною, плаксивим тоном запитав:

– Чи ви, тіточко, не обміняли б нам одежі військової на се-лянську? Господи! Як ми боїмося знову потрапити в полон.

– Не маю, синочку, нічогісенького чоловічого, чоловіка як заарештували, то я під час голоду, усе повиносила на базар. Хі-ба що кашкет десь там висить у комірці.

Але кашкет без одягу не рятував становища. Довідавшись про назву навколішніх сіл, хлопці завидна рушили городами далі.

– Спасибі, вам, тіточко, що нагодували нас. Вік не забуде-мо! Бувайте здорові! – попрощався Грицько селянським звича-ем.

– Ідіть здорові! Хай вас Бог охоронить від усіх злих людей, – поблажливо сказала жінка, витерла сльозу й перехрестила з порога їм у слід повітря.

Ніч заповідалася місячна, і це усувало небезпеку потрапити в пастку. З назви села Дубчак зорієнтувався, що це його місце-

вість, недалеко Умані. Він признався Метельському, що недалеко живуть його родичі й варто було б заскочити та переодягнутися. А разом і довідатися – хто є живий з його, колись численної рідні. Може нікого й не знайде. Метельський радо погодився зайти й відпочити в Дубчакових родичів чи в знайомих. І хоч хлопці вже заприятелювали як рідні, але Дубчак не признався, що його батько таки справді в Сибірі відбуває „кару”. Хто знає, чим дихає його „побратим”?

Запалені надією знайти теплу гостину в ріднім Дубчаковім селі, хлопці поспішали цілу ніч, зупиняючись тільки для короткого відпочинку. Місяць ще мляво, безсило полоскав сірою млою вкрити землю, як хлопці голодні й перевтомлені добрели до села, де мала б проживати якась Дубчакова родина. Зросяні бур'янами по пояс, левадами та городами крадькома підійшли аж до батькового подвір'я. Перше, що відчув Грицько, це шалене калатання в грудях. Здавалося, що це сон. Він дома!

– Полеж тут у бур'яні, а я зроблю розвідку, – сказав Метельському.

Високою лободою, густим бур'яном наблизився аж до хліва. На подвір'ї, у сірій передранковій млі, помітив якусь постать. Немов би батько? – забуяла радість. Ні, це хтось старий, згорблений і здавалося з одним оком. Грицько ще пильніше почав приглядатися. І коли чоловік наблизився до хліва, Грицько таки впізнав батька. І раптом він відчув бентежний сором перед своїм сумлінням, перед батьком. Перед цілою нацією як Каїн. Для виправдання він не мав перед батьком жодного аргумента. Що буде то й буде, але далі стояти він не міг. Кинувся із-за хліва й широким кроком пішов за батьком до стайні. Батько стояв біля жолоба й підбирав розкидану пашу.

– Тату! – тихо проказав, гамуючи несамовите хвилювання.

Батько здригнувся, рвучко повернувся і здивовано глянув на Грицька одним оком.

– Це ти сину? – не вірячи собі, він запитав, і в ту ж мить хутко наблизився до Грицька й міцно обняв. – Сину ж мій дорогий! Вернувся! Прийшов порадувати сліпого батька! – схлипуючи як дитина, тиснув до грудей Грицька.

– Простіть мені тату за моє відступництво, все сталося поза мою волю, – із спазмою у горлі благав Грицько.

– Давно простив. Тепер уже душегубам не поведеться розлучити нас. Ходімо до хати, там же в хаті твої діти.

– Мій Федя тут! – скрикнув як ошпарений Грицько.

– І Льова, обоє в мене! – задоволено й гордо мовив батько.

– А жінка моя де, Дора?

– Поїхала Дора. Я роздобув їй документи, що вона українка, і допоміг виїхати до Німеччини на роботу. Ти ж мабуть знаєш, що жиди тепер безправні. А я при владі, старостою тепер у селі.

– Боже! Який я радий і щасливий бачити вас живими ще раз. Ви давно дома?

– Недавно. Твоя люба партія нагородила мене десятьма роками Сибіру й я відпрацював чесно як один день. Видно, ти з жінкою, не великою повагою в них користуєшся. Той же катюга Сталін, за твою чесну працю партії, заборонив мені повертатися в Україну після відбуття кари, то я тинявся на чужині. Аж війна, спасибі Гітлерові, дала право повернутися у село. Але все минулося, думаю на завжди. А ти що, ховаєшся? – жваво запитав і обличчя його блиснуло радістю.

– Утік з німецького полону.

– Ну й слава Богу! – енергійно проказав батько.

– А тепер хочу переодягнутися і пробиратися далі, – додав Грицько.

– Куди далі, до Сталіна? – грізно запитав батько й холодно блиснув одним оком.

– Так, тату. Криваві купелі, жорстокі м'ясорубки, голод, влаштований Сталіном в Україні, знаю добре. Але Гітлер несе щось страшніше. Скажіть, що ж нового в селі?

Батько скорботно зідхнув і гнівне його обличчя знову посіріло. Він звів голову.

– Ось знову з села вимагають людей до Німеччини, рвуть як гієни українське тіло, сумно проказав.

– А школи як, існують, забезпечують їх підручниками? А з церквами як? – поспішно запитав.

– Школи німці давно заборонили, кажуть нам грамота непотрібна. Дозволили початкові. А з церквою ще гірше. Відновлену з клубу громадою церкву, німці прийшли й перетворили в зерносховище, матюкаються по советському в церкві, десь понаучувались, – сумно сказав.

– От бачите які визволителі прийшли. Сталін на Сибір вивозив людей, а Гітлер до Німеччини. Сталін голодом селян нищив, а німець у таборах полонених голодом домучує. Але Сталін хоч школи дозволив, а цей хижак цілком хоче перетворити Україну на темну й примітивну колонію невільників. А щоб ви, тату, побачили, що німці роблять з полоненими, – то жах огортає. Не табір полонених, а погній, море трупів. Свідомо в харчі додають шкідливої домішки, викликають дизентерію, і люди гинуть як мухи.

– Катюги! – раптом вирвалось із батькових знеможених грудей.

– Тому я повертаюся до Червоної Армії, до своїх братів, які ще вірять у німецьку брехню – будови Нової Європи. Ніякої Європи не буде! Існуватиме диктатура Германії. Але з такою політикою німці не втримаються в Україні. Народному терпінню кінець не далеко. Народній гнів страшний! Я мушу прорватися до большевицького терену й про все розповісти, що я бачив у таборі. Попередити людей про страхіття німецького полону, – запально мовив Грицько.

– То це ж німці, вороги наші давні, я їм не дивую, варвари, – журно мовив батько. – Але ти подивився б у Сибіру скільки гине наших людей, і всі ж вони зіслані туди руками своїх рідних катів. Ось чому мені так боляче!

– Тату, нам нема де діватися. Німці війну вже програли, ще не розгорнувши військових дій. Це я вам певно кажу. Ті могили, що їх вони набивають трупами наших полонених, то одночасно поразка й смерть Німеччини.

– А ті могили, що їх набиває українськими трупами Сталін, нічого тобі не говорять?

– Я думаю, що й ті могили колись заговорять, але тепер я знаю, що німці війну програли. Всіх до могили не покладуть.

– І Сталін знову виграє війну? – з острахом запитав батько.

– Я не можу сказати як закінчиться війна, чи перемогою Англії, чи Америки. Але коли б переміг Гітлер, клянусь вам, в Україні не залишиться українця і на насіння – усе знищить. І тому я вирішив захищати свою батьківщину.

– Яку батьківщину! – гнівно вигукнув батько. – Та ж наша батьківщина давно загинула. Нам уже нема що втрачати. При Сталінові гинули тільки українці, то хай хоч тепер трохи зазнають горя москалі та жида. Хай хоч трохи прочистять німці твою партію, твою жадливу партію, що вкрала в мене сина й так мене покарали безневинно зісланням у Сибір. Я цього не можу забути. Посилаючи тебе в університет, я сподівався, що ти створиш місток для освіти іншим своїм братам, а що вийшло? Ні, сину, хай гине Україна якої давно нема й хай гине Кремль із жидівською владою! – грізно закінчив батько, і з його ока скотилася сльоза.

– Тату! З вас промовляє не українське добре серце, а люте горе, яке ви пережили в Сибіру. По війні все зміниться. Не думайте, що червона армія, перенісши страхіття війни, погодиться на систему терору, що існував до війни. Я думаю, що й сам Сталін, комуністична партія, побачать свої помилки. Я вірю, що наше щастя спереду, іще настане!

– Щасливі віруючі! – посміхнувся гірко батько. – Але я си- ну комуністам не вірю! Ніколи не повірю, бо в комуністів немає людської моралі, святих законів. Вони ж так як той злодій, коли комуніст щось украв – це добре, але коли в комуніста щось відібрати – це зле. Комуністи напали на маленьку Фінляндію – це добре. А Гітлер напав на Сталіна – це зле. Ось і мораль! Але я свое віджив. Ти віриш комуністам – залишайся із ними. Майбут- не належить вам, молодим! Ходімо до хати бо ти голодний? Чи може хочеш побачити дітей? Вони сплять на горищі.

– Потім побачу дітей. Помийось та передягнусь. У мене, та- ту, ще є товариш, там у бур'яні. Може й йому дасте перекусити? – засоромлено мовив.

– Та певно, що дам, я ж не злостивий комуніст, що голодом

морить людей, – іронічно посміхнувся батько й пішов із сином до хати.

* * *

Робітників – невільників привезених із завойованої України німці розподіляли, як колись татари бранців. Щойно поїзд, переповнений бранцями – робітниками з України, прибував на якусь німецьку стацію, як зразу, мов стерв'ятники, налітали німці на свої жертви. По дармову робочу силу збігалися промисловці, керівники фабрик та виробень, начальники транспорту, інженери, що будували військові таємні споруди, а коли закінчували їх, то робітників, як свідків, нищили. І нарешті, приходили селянки, що їх чоловіків забрано на війну.

Фізично сильних і здорових хлопців і чоловіків відбирали на тяжкі військові споруди. Виснажених і слабосильних розподіляли в сільську господарку.

Урядовці звертали увагу на звинних та вродливих дівчат і брали їх на прибиральниць. Привезені дівчата й хлопці з однієї місцевости горнулися одне до одного й не хотіли розлучатися, проте їх розлучали. На пунктах розлягався плач, зойки та ридання. Уся ця площа була залита горем, ненавистю до завойовника, вовчим завиванням і морем сліз. А товсті завойовники ходили поміж натовпом синів і дочок України, сміялися і жартували обмацуючи хлопців та дівчат поглядом, а то й грубими пальцями, вибираючи крам до свого ганебного й розбишацького задуму – будівництва Нової Європи.

Директор біржі праці герр Фішер не міг дати ради з цією „напів-худобою”, що не знає німецької мови. Він безпорадно пробував розмовляти з невільниками вставляючи в німецьку мову російські слова, назбирані під час першої світової війни, дзенькав і польськими та чеськими, але наслідки однакові. Не допомогала йому й незграбна жестикуляція руками. Тоді він люто гукнув до натовпу розгублених і заляканих дикунів із Сходу німецькою мовою, шукаючи „дольметчерів”. І тут вийшла на арену щаслива Дора. Цього закликів вона давно чекала. Молода

жінка з грайливою посмішкою, гарна перекладачка Дора зразу сподобалась панові Фішерові перфектним знанням німецької мови. Герр Фішер із допомогою Дори легко почав розподіляти робітників і робітниць. Коли робота закінчилася, Фішер завів нову перекладачку до помешкання при біржі праці й показав вільну для неї кімнату. Там була скромна мебля, чиста постіль та умивальник.

– Залишаю тебе при біржі перекладачкою, – грубо мовив він і дав десять марок та харчові картки й талони в їдальню.

Ця груба мова фашиста продзвеніла для Дори весняним соловейком. Кар'єра її розпочинається надійною дорогою. Вона зразу збагнула вигоди свого нового становища, ходить тільки прибрати до рук свого слинявого, старого сюзерена. Удаючи себе сіренькою, але гарненькою селянською жінкою, Дора спритно здобувала довір'я в оточення та свого господаря. За короткий час здобула опінію статечної прибиральниці, пильної зв'язкової, симпатичної співбесідниці та незамінимої перекладачки. Захоплений герр Фішер невдовзі вже купив Дорі модну сукню та гарненькі туфельки. Дора зробила собі сучасну зачіску, і раптом викликала заздрість у всіх красунь жіночого роду біржі праці. Мов у чарівному сні, так минуло пів року й Дора мала доступ до всіх шухляд у біржі праці. Вона вже встигла налагодити зв'язок із підпіллям і всі здобуті відомості військового значіння надсилала, куди треба. Але на біржі праці були дуже обмежені можливості. Хіба що вона знала більшість засекречених військових споруд, куди надсилали робітників без права повороту.

Одного разу на біржу праці завітав начальник постачання дієвої армії майор Бер. Це була сувора й неприступна людина, яка марила гаслами нацистської величі Німеччини. Він фанатично вірив у місійність і непереможність німецької нації, підкреслюючи безперечне право німців володіти Європою. Вважав жидів за небезпечних конкурентів володіння світом і був рішучим послідовником цілковитого винищення жидів і слов'янського народу, всіх циганів, українців, поляків тощо, що засмічують родючі простори.

Полагодивши свої справи в герра Фішера, майор Бер вий-

шовши з кабінету зустрів чарівну прибиральницю Дору й його донжуанівське серце підскочило до неба. Нагло повернувся назад до кабінету Фішера.

– Гей, Фішер! Що це в тебе за чарівне чортеня там вештається між столами з чорними палкими очима й тонкими вишневими устами?

– Перекладачка! Тримаю для потреби, – спокійно відповів. До Дори він уже збайдужів.

– Якою мовою вона володіє? – поцікавився Бер.

– Нашою та всіма слов'янськими. До того трохи знає і французьку.

– Чудесно! Я саме такої потребую, відпусти для мене. Ти собі тут швидше знайдеш іншу, більш вродливу, серед унтермешів. Добре?

– Не заперечую. Тут, чорт її забери, мої секретарки з ревощів швидко потріскають, сичать по гадючому. Забирай її собі до бісового батька, хоч зараз, – відповів Фішер роздратовано стиснувши плечима.

Довідавшись про зміну праці, про нового могутнішого господаря майора Бера, Дора затремтіла, аж дух її забило від радості. Під чорними довгими віями блиснули її хитрі й палкі очі пристрасно й завзято. Вона хутко забрала свої речі й вже на другий день господарювала в новому приміщенні, шикарнішому, просторішому, з дорогою меблею, і з смачними обідами, з гардеробом набитим модними сукнями. Тепер у неї повно шовкової білизни, модних черевичків, торбиночок та капелюшків на кожну пору дня і року. Незабаром Дора зробилася для Бера не тільки перекладачкою, прибиральницею та куховаркою, а перед усім найсолодшою з усіх жінок, яких він мав, коханкою. Тепер в її руках були ключі до всіх таємниць військових рухів. Слідкуючи за військовими ешелонами вантажу, боєприпасів чи амуніції, вона знала, де й у якому напрямку які німецькі частини перебувають чи рухаються. Підпільна машина шпигунки працювала на всі колеса.

* * *

Тижневий відпочинок приніс Грицькові, крім відживлення,

велике духове відпруження. Що дружина десь зникла, загубилася серед військової хуртовини, – це його мало турбувало. Він знав, що Дора не загине. Такі жінки здатні легко переносити найбільші труднощі й лихоліття. Він любувався і радів синочком Федором, що ріс із води, виявляв тонку спостережливість, був здібний самостійно мислити й робити власні оцінки. Синок під опікою бабуні здобуває правильні початки світогляду й зуміє орієнтуватися у шумовинні сучасних підступних політичних подій. Національне зерно свідомости запліднене в українському селі, само собою проросте й дасть добрі наслідки. Грицькова мати дбала, як могла, про виховання онуків, використовуючи всі можливості як свого виховання так і знання та досвід чоловіка Петра Дубчака, як сільського старости.

Набравшись сили та обміркувавши з батьком усі події та можливі непередбачені проблеми, Грицько разом із фізично-зміцнілим товаришом Метельським вирішили рухатись далі за Дніпро. Доганяти советську владу, яка без зупинки котилася далі на Схід. Батько роздобув селянську одягу, і Грицько з Метельським виглядали звичайнісінькими колгоспниками. Можна рухатись.

У кінці другого тижня Грицько розпрощався з дітьми, наказав Левкові та Федорові бути слухняними, любити дідуся і бабуню, бо вони найкращі люди в світі, приобіцяв незабаром повернутися, і... поїхав. Метельський широко подякував дядькові Петрові й тітці Тетяні за гостинність, і також приобіцяв не забути про них ніколи. Петро Дубчак, староста села, запряг виїзні свої коні й сам, з документом Гебітскомісара відвіз хлопців у напрямі Дніпра за яких кілометрів із сімдесять. Побажав хлопцям щасливого успіху дійти своєї мети, просив Грицька не наражати себе на небезпеку в цей божевільний час, бо однаково нема за що класти голову, і повернувся в село. Далі хлопці пішли пішки, минаючи міста й села. На другий день побачили Дніпро. Чудовий красень, як і тисячу років тому, спокійно котив свої могутні води, немов би стверджуючи, що й це лихоліття Україна переживе.

Дорогою Метельський, довідавшись, що батько Грицьків

відбував кару в Сибіру, де й втратив око, признався і про свою долю. Рідного брата, командира червоної армії, розстріляли після процесу над маршалом Тухачевським. Дружину розстріляного брата також заслали на Сибір. Троє дітей десь розкидали по советських перевиховних будинках. Його не зачепили тільки тому, що він учився у військовій школі. Метельський поспішив запевнити Грицька, що Сталіна й партію обманули жиди. Що політикою у советському Союзі верховодять виключно жиди. Грицькові дуже боляче було це слухати, але він не заперечував. Хоч він і родичався із жидами, та відчував якусь частку правди в поглядах свого товариша – жидоненависника поляка Метельського.

Була захмарена північ, коли хлопці знайшли напівзотлілий човен якогось рибалки, прив'язаний в очереті. Вони позашпарували діри, вичерпали бляшанкою воду з човна й одним веслом, а другим кілком із тину, вирушили в небезпечну подорож. На щастя вітру не було й вони добрались до протилежного берега без перешкод, причалили біля якихось зарослів на низькому березі, і помандрували невідомими просторами далі на Схід. Не одну ніч доводилось ночувати на дощі в чистому полі, у бур'яні із заячям сном, але все ж таки догнали червону армію, що відступала, аж біля Харкова.

Німці тоді форсовим маршем рухались на Схід трьома напрямками. Перша група армії під назвою „Північ” наближалась до Ленінграду – Великі Луки. Друга група армії, – „Центр”, рухалась могутніми валами в напрямі Москви. Третя група „Південь” широким кроком сунула в напрямі Київ, Харків, Ізюм – Ростов.

Не важко було догадатися, що Гітлер має намір опанувати терен СРСР по Урал. Могутня німецька військова машина діяла бездоганно й блискавично.

З другого боку червона армія з селян і робітників, покривджених большевицькою системою, ротами, полками, дивізіями, а то й цілими арміями, при першій можливості переходили в полон. Ніхто не хотів захищати советської тюрми народів.

Голодні й брудні, обезсилені й змучені тяжкою дорогою

після численних тривожних днів і безсонних ночей, політрук Дубчак та лейтенант Метельський, бадьорі духом, що добралися щасливо до своєї мети, зайшли до Штабу Армії.

Щойно вони зголосилися до Нач. Штабу й пояснили хто вони та звідки прибули, як почули грізний оклик:

Зрадники!

Цей оклик зразу нагадав советську дійсність і ошпарив їх мов окропом. Над головами завис страх. Показовий суд, штрафний батальйон, або... для науки іншим – розстріл.

Такий наказ Сталіна уже було виконано над 50 тисячами червоноармійців, що повернулися із фінляндського полону.

Полонених у мене немає, є тільки зрадники, – шипів тоді гадиною „батько народів” товариш Сталін.

Те ж саме буде з нами, – з відчаєм подумав Дубчак. Але ж він прийшов рятувати людей! Може справді треба було послухати батька – сидіти дома.

На першому допиті лейтенант Метельський розповів як його політрук Дубчак голодного й безсилового вивів з табору полонених, з якими труднощами й самопожертвою витягнув його через каналізаційний прохід напівмертвого на волю.

Вислухавши лейтенанта Метельського, слідчий грубо відповів:

– Це обов’язок кожного солдата рятувати життя товариша. Після Метельського слідчий викликав на допит Дубчака.

– Розкажіть, як ви ганебно перевели в полон до німців доручену вам сотню?

У Дубчака забило дух. Він ледве повернув язиком.

– Може вас буде цікавити передусім, які умовини передували моїй сотні вирушаючи на фронт проти озброєного ворога? – запитав тихим голосом слідчого, бо зневага тисла йому горло.

– Ну, що ж розповідайте, я послухаю, – байдуже погодився слідчий, бавлячись попільничкою, що стояла на столі.

– На 317 невишколених вояків моєї частини було видано 78 рушниць, переважно старого зразка, більшість яких з недоліками. Чи цей факт вас цікавить?

– Ви, напевно, знаєте загальне розпорядження? Був наказ

недостаток зброї поповнювати на фронті – відібравши у ворога. Чи ви це знаєте? – раптом визвірився слідчий.

– Так, такі припущення були. Але в таких випадках недоозброєній частині мусіла прийти з допомогою артилерія, – щоб розметати ворога, авіація – щоб ворога пришити до землі, й танки як і б конаючого ворога потрошили гусеницями. Нас же не підтримала артилерія, ми не бачили наших літаків і зовсім не було танків. Що ви на це скажете?

– Це я все знаю. Артилерія не встигла прибути, авіація виконувала завдання на іншому фронті, а танкам забракло палива. Чи ви розумієте ці труднощі? Отже, ви мусіли проявити ініціативу, патріотичний героїзм і силою духа зупинити ворога. Треба було підняти сотню і повести її в атаку!

– В атаку? – здивувався Дубчак. – Та ж у нас не було багнетів біля рушниць, бракувало набоїв, зовсім не було гранат! – з розпукою проказав Дубчак.

– В атаку можна йти з шанцевими лопатками та пляшками „коктейлю”, – різко підкреслив слідчий.

Дубчак безсило схилив голову. Що він міг сказати цьому штабному дурневі з політчастини? Порадити йому самому піти й попробувати заатакувати ворога „молотовським коктейлем”?

Два дні слідчий мучив Дубчака безглуздими запитаннями. На третій день, коли фронтові події більше не цікавили слідчого, він перейшов до іншого.

– А тепер розкажіть мені про своє перебування у полоні, – насмішкувато попросив і відкинувся на спинку крісла. Закурив цигарку.

Дубчак аж пожвавішав. Він пристрасно, з гнівом, енергійно почав розповідати про страхіття у німецькому полоні, про збиткування над людиною у таборах смерті, про цілу систему вишуканих дошкульних зневаг, погордою з боку німецької варти над советськими полоненими, брутальних кепкувань, несамовитого глуму, гострих насмішок аж до зневажливого закиду в боягузстві усіх червоноармійців.

Слідчий напружено слухав, обличчя його багряніло, а очі іскрились мов у вовка.

– За моральними тортурами, – продовжував Дубчак, – пішли фізичні збиткування, насильства, штовхани. Удари кованих чобіт і грубих київ. Всі ці тортури доводили полонених до розпачу, до божевільства. Почались самогубства. За тим усім було запроваджено в таборі харчування шкідливими, навмисне отруйними, продуктами, які викликали дизентерію, епідемію яка косила людей сотнями щоночі. Скупченість у таборі, антисанітарність, брак приміщень, відсутність накриття над головою, до того щоденно дощі чи мрячка, суцільна грязь під ногами, в якій треба було ночувати, холод ночами, творили в таборах такі нестерпні муки для бранців, що тяжко було щось страшніше видумати, – розповідав він.

– Прекрасно! – раптом радісно вигукнув слідчий, підвівся, доброзичливо потис Дубчаківі руку. Сказав, що він вільний. На цьому допити припинено.

Справа раптом круто повернулася. Слідчий зразу збагнув яку користь політвідділ може мати з цих відомостей.

Дубчаківі видали нову комсоставську уніформу й доручили все це описати в рапорті Штабу Армії.

Все раніш сказане слідчому, в значно ширшому освітленні Григорій Дубчак змалював у своєму рапорті не шкодуючи фарб. Він просто ненавидів німців.

Рапорт Дубчака викликав у Штабі несамовиту радість. Ось де матеріял, яким можна викликати в червоноармійців почуття помсти, гніву й відваги. У той же час – страх полону.

На ноги було поставлено увесь пропагандивний апарат. Тисячі наказів, депеш, розпоряджень покотилось автами, полетіло літаками, передано дротами по всіх військових частинах. Жахи німецького полону! Прочитати усім червоноармійцям!

Таку безцінну допомогу зробив Дубчак своєю втечею з полону советській пропаганді.

Але товариш Дубчак у своїм рапорті промовчав найголовнішу, справжню причину відсутності в червоноармійців і комсостава советського патріотизму. Про це товариш Дубчак не сказав ні слова. І це дуже характерне.

У приватному житті Грицько Петрович відзначався вийнятковими чеснотами, шляхотними моральними засадами, доброзич-

ливістю, справедливістю, готовістю допомагати покривдженому, чулістю до горя іншого, й особливою стійкістю в обороні Правди. А от тепер, у рапорті, цю страшну правду приховав. Дивне явище. Кожного разу коли він переступав поріг Паркому, або, як тепер Штабу Армії, як ці всі людські чесноти товариш Дубчак тратить, десь залишає за порогом, губить своє власне Я. Стає зовсім іншою людиною, – стає комуністом. Починає свідомо брехати. Чи не ознака це особливості советської людини, що виросла в забриханій системі?

Але навіть частковою правдою про фронт, про недоліки військового арсеналу, про причини безмежної втрати людського матеріалу, про невідповідність комсоставу до військових операцій, все це, як вибух бомби, ошелестило генералів у Штабі.

– Король голий! – гукнув Дубчак, і всі раптом побачили, що король справді голий.

За безприкладну сміливу втечу з полону, за врятування життя лейтенантові Метельському, за надзвичайно цінні військові відомості, товариша Григорія Дубчака підвищено в ранзі з політрука на комісара й нагороджено двома військовими орденами.

Перехід у полон до п'яти мільйонів червоноармійців та комсоставу за перших кілька місяців війни занепокоїли навіть товариша Сталіна. Крах здобутків Жовтня, загибель советської системи й світового комунізму виразно позначився на обр'ях. Диктатор Сталін не на жарт злякався. З Кремля по радіо раптом звернувся до населення не комуністичною, а людиною мовою:

– Дорогі брати й сестри! Рятуйте Родіну! Я обіцяю після війни анулювати колгоспну систему! Я обіцяю негайно повідкривати всі церкви! Я даю рівне право всім учитися! – галасував щоденно диктор по радіо.

Аж ось коли біда застала тирана промовити до людей людською мовою...

* * *

Після короткого відпочинку комісара Григорія Дубчака, Штаб Армії командировав його об'їхати всі військові частини й розповісти про жахливі німецькі табори полонених.

Першу пропагандивну палку промову комісарові Дубчаківі,

про звірства над полоненими в німецьких таборах, довелось виголосити дивізії, що від'їжджала на фронт.

Ушерть переповнена площа перед залізничним двірцем червоноармійцями, вже через чверть години палкої промови Дубчака, як велетенська патефонна мембрама чутливо вібрувала й реагувала на кожне палке слово грізними вигуками, гнівним брязчанням зброї, хижим блиском тисячі збуджених очей, хвилюючим віддихом грудей і стукотом солдатських чобіт. По закінченню мітінгу ця багатотисячна, розлютована до нестями, озброєна вояцька маса ще раз гнівно забрязчала зброєю, викотилась із площі до приготованих вагонів і заревла:

– На фронт! Смерть Гітлерові! Смерть фашистам!

Комісар товариш Дубчак свое осягнув. Тепер він постійно в русі. Його перекидають поїздами, автами, літаками з частини в частину, і він скрізь виголошує запальні промови, підсилюючи факти німецького звірства назвами частин, місцевостей, де відбувалися невдалі бої, в яких оточена частина попадала в полон. Подавав назви таборів полонених, де впродовж кількох тижнів німці штучними хворобами заганяли в могилу тисячі голодних полонених. Не обійшлося і без перебільшень. Ця властивість глибоко вкорінилася у советській пропаганді. Він розмальовував страхіття голодної смерти довірливих полонених, випадки повстань у таборах і жорстоке придушення. У свою промову вкладав увесь запал гніву, патос патріотизму, красномовність пропагандиста й безмежну ненависть до гітлерівського фашизму.

Тисячі вояків, готових на фронт, з непослабленою увагою слухали промову людини, що пережила страхіття полону німецьких таборів смерті, гнівно стискали в руках зброю помсти. Відплати за замордованих товаришів, за зневагу людської моралі, за смерть братів та батьків у полоні. Були, звичайно, серед вояків і такі, що насмішувато казали: – Пропаганда! Але коли вістки про масову смертність у таборах полонених проникали до військових частин від рядових бійців, яким пощастило втекти, тоді вже почуття помсти серед вояків кипіло вульканом і гриміло громовицею. Таких свідків страшних таборів смерті в ні-

мецькому полоні прибувало все більше й більше, і Дубчак возив їх із собою.

Майже рік товариш Дубчак гасав із місця на місце, виступаючи з промовами, запалюючи патріотизмом вояків, що готувалися на фронт. Тепер червоноармійці в полон не здавались. Бились із ворогом до останнього набою і гинули з пляшкою „молотовського коктейля” під гусеницями ворожих танків, пускаючи в повітря цю попелясту потвору разом із собою. Гинули не так із патріотизму до батьківщини, не в обороні советської влади, не за Сталіна, а з помсти за свій нарід.

Розпочалася нова фаза військових боїв. Умирати – так ліпше на фронті із зброєю в руках, а не в німецькому полоні голодною смертю, – говорили вояки. В цей час американська шедра рука вже кинула в Советський Союз військову допомогу проти Гітлера у вигляді тисячі танків, мільйонів рушниць і кулеметів, обмундирування та харчів. Фронт почав отримувати все необхідне з американськими марками.

За замучених братів, товаришів і батьків у полоні, за збещення матерів і сестер, за знищення нашої культури, за зневагу святинь, за потоптання моралі, за не здійснені надії, якими люди жили зустрічаючи німців із хліб-сіллю, тепер червоноармійці почали мстити німецьким завойовникам.

* * *

Дубчак Грицько був проти війни. Він ненавидів нищення людини людиною, він за право на щастя кожної людини на земській кулі, він за право на свободу кожної держави на своїй землі. Кожну війну, розглядав як насильство, як злочин політичних діячів, і врешті решт як наслідок недосконалости дипломатичних засобів. Війна – це розбишацтво широкого мірила. Але коли жорстокий ворог напав на твою батьківщину з метою поневолення, коли ворог безоглядно нищить людей, культуру, відбирає життя безневинних жінок і дітей, нищить полонених, то треба йти й воювати, щоб не лягти погноєм під чужим чоботом. У таких випадках про людяність, добродичність та гуманність хай думають ченці. Ворога треба зустрічати й бити тими самими методами,

тією ж самою зброєю, що й він запроваджує. Тільки тоді боротьба буде рівною. Треба безоглядно знищити ворожий військовий потенціал, щоб він не скоро піднявся до нових завоювань. Перетворити його міста в руїну, пошматувати Німеччину на кавалки, розділити на окремі держави з відмінними ідеями, прищепити серед ворога ненависть і ніколи не дати права на об'єднання. Спелити німецьку землю і обмежити військову промисловість. Посадити звіря у клітку. Тільки такими методами можна упокоїти скаженого завойовника, що хотів знищити всю Україну, цілу слов'янську людність, – думав розгніваний Дубчак про Німеччину. Як він вірив у перші дні війни, що Гітлер справді хоче збудувати Нову Вільну Європу! Обманув гад! І за це треба його двічі знищити.

На комісара Григорія Дубчака доля знову не зглянулася. Не довго йому довелося своїми палкими закличками впливати на вояків, що йшли на фронт. Брутальність Гітлера, зарозуміла пиха фашизму, дійшла до таких вершин, що вже непотрібна була пропаганда. І тому комісара Григорія Дубчака покликано до війська.

Усі на боротьбу з фашизмом! Усе для армії! – гриміли заклички партії.

Родіна в небезпеці! Ворог під Ленінградом! Фашизм під Москвою! Німці наближаються до Сталінграда! – галасував диктор.

Червона армія хоч і несла великі втрати людьми, але панічний відступ припинився. Правда, німці ще пробували з великими зусиллями рухатись вперед, ще 8-го травня 1942 року захопили Керч, а 3-го липня зайняли Севастопіль і остаточно окупували Крим. Ще 8-го липня підійшли до Вороніжу й усі зусилля спрямували на Сталінград – центр оборонної промисловости СССР. Але 26-го травня Советському Союзові пощастило в Лондоні підписати Англо-Советський військовий договір про спільність військових дій, а 11-го червня 1942 року Америка зобов'язалася допомогти СССР військовими матер'ялами, зброєю і харчами, що негайно й стала давати.

І тут німецький фронт раптом здригнувся, потупцював, і, натрапивши на шалений опір – зупинився. 8-го грудня 1942 року

на Східньому фронті Гітлер дав наказ своїй армії до оборони.

Оборону Сталінграду було доручено генералові А. І. Єременкові. Комісара Григорія Дубчак, удекорованого двома нагородами, перша: – За виїняткову відвагу втечі з полону, ” Орденom Отечестваной Войни 1-го степені” , а друга, – За врятування життя лейтенантові Семенові Метельському, – „Орденom Краcного Знамені” .

Задоволений і шасливий комісар Дубчак, одягнув нову шинелю, причепив збоку пістоля, з чудовою характеристикою і відповідними документами, поїхав у Штаб оборони Сталінграда. Там його й призначили на передову частину оборони міста.

* * *

Українське село, скривдене й упокорене арештами й тюрмами, обезсилене голодом, збідніле й пограбоване в наслідок советської податкової політики, закріпачене колгоспною системою, штучно розсварене соціальною нерівністю, зустріло прихід нової влади, німецького завойовника хлібом – сіллю. Вітало „визволителя” квітами, широю гостинністю, дівочою посмішкою та старечими гарячими сльозами радости. Як подув свіжого вітру в затхлій кімнаті, як весняний дощ на перший посів, сприймали люди зміну державної влади. Гірше не буде як було – говорили старі люди, що пережили всі страхиття советського терору. Усі вірили, що німці несуть волю, що започатковується нове, радісне життя без тюрем, концтаборів, арештів, голоду й примусового переселення у далекий Сибір. Не буде більше страху, трупів на вулиці, голодних, неволі й розстрілів свідоміших селян. Нарешті Україна житиме спокійним життям.

Повернувшись із далекої холодної чужини на свою, прадідівську рідну українську землю, Петро Дубчак запопадливо взявся наново відбудувати зруйноване большевиками своє господарство. Йому й на думку не спадало, що доведеться ще раз, добровільно покинути рідну землю.

Восени посадив у садку, на місцях вирубаних голотою старих яблунь, молоді щепи, увесь садок і двір обвів новою огорожею, високим тином, заплетеним грабовим хворостом, щоб і пес

не перескочив і чуже око не зазірало на його священну власність. Вичистив глибоку криницю від колгоспного сміття, збудував невеличку стайню на пару коней, бо для більшої бракувало матеріалу, і задоволено любувався новою господаркою. Тепер уже знову ранком будив його веселим співом власний півень, на дворі лютим гавкотінням попереджав чужинця молодий пес, весело хрюкали поросятка в дворі й дзвінку кудкудахкали кури. Радістю буяла душа. Усе лихо, пережиті тяжкі часи забувалося, і він занурився із головою у господарство. Він завжди казав, що ліпшого життя людині, як життя селянина, – немає. Тільки селянин повною душею відчуває Божу благодать, втілену в природі, в нагодованій тварині, у виплеканому садку, у дзвінкому щебетанні дітей, що прикрашають життя людини. Усе село з приходом нової влади, раптом ожило, заворушилось, підняло голову, запопадливо взялося господарювати. І хоч силою обставин колгоспи існували й далі, але тепер вони не були таким жадливим тягарем, як при советах, не нагадували панщини й неволі. Тепер люди працювали в колгоспі залюбки, знаючи, що частка праці буде власністю, що лишки тільки здавали німцям, а людям гарантована норма з обмолоту. Працювали без примусу, без партійного наглядча.

Староста села Петро Дубчак запевняв людей, що колгоспи існують тимчасово; коли тільки люди набудуть досить тяглової сили та дрібного реманенту – колгоспи ліквідують.

І люди вірили, і ця віра у власну господарку захочувала працювати в колгоспі. Кожний селянин помаленьку готувався до власного окремого господарювання. Плекали з телятка корову, з лошатки нову тяглову силу. Ремонтували старі плуги, тесали граблі та майстрували борони. Жили люди надією, і ця надія розвіювала горе, і захочувала до праці для нового життя. Село знову набирало вигляду радісного квітника, світилося білими хатками та зеленіло молодими вишневіми садками, як колись. Подвірячка сяк так знову пообгороджували від чужих зазіхань, біля воріт тополі зеленіють, і лавочки тут у холодочку для зустрічі з сусідом у неділю. Людям знову хотілося жити по справжньому, весело, заможньо по людському. Ті тривожні вістки,

що доривочно доходили, проникали й, просочувались до села з фронтів, де немов би німці терплять поразки, – селяни сприймали недовірливо.

– Що! Німці відступають? Цього не може бути! З такими танками й літаками світ завоюють! Ще такої сили люди не бачили, – говорили старші селяни.

З Німеччини приїжджали товстошії пани, пробували ґрунт чорнозему, плянували будову хуторів на українській землі, облюбовували терени завойованої країни.

Гебітскомісари запевнювали старостів, що невдачі є на фронті, невдачі пов'язані з холодами, зимою, бездоріжжям. Але України, з соловейками й чорноземом, з садками й залізною рудою, невичерпної житниці вони ніколи не залишать.

Зима 1943 року справді випала глибокосніжна, холодна з лютими морозами. У таборах військовополонених кістлява смерть збирала щедрі жнива. Люди мерли від холоду, голоду й пошестей. Цих два страшних чинники найдошкульніше вдарили по німецькій військовій потузі. Німецькі завойовники мерзли, а советські бійці більше не пішли в полон, – відчайдушно мстилися німцям. Американські консерви, шоколяда, цигарки, підняли ще більше боєздатність червоної армії і... німці почали відступати.

Завошивлені, брудні й голодні, знеможені й занепалі тікали, як отара овець, переслідувані гнівною червоною армією, кидаючи на своєму шляху модерну зброю, тяжкі танки „тигри”, багатоствольні міномети „Ванюші”, потужну артилерію. Гнівний дух советського, обманеного німцями в надії, вояка, трошив перед собою все.

Від пекельного вогню „Катюш” ворог не встигав утікати й здавався до полону. Двічі обманений німцями советський вояк, був відчайдушний в атаці й страшний у наступі. Німецький фронт котився назад до Берліну, панічно залишаючи ранених, хворих, обезсилених своїх „лицарів”, що ще так недавно сміялися із советського вояка...

Одного лютневого досвідку 1944 року Петро Дубчак вийшов на двір полюбуватися шойно втихлим сніжком, що падав цілу ніч і святочно одягнув землю у білу мантию. Ще сонце не зійшло, ще

схід був темний, але сірі хмарки в небі дивно спалахували рум'янцем. Петро задивився на це сяйво й раптом почув далеке глухе рокотання вибухів. Стріляють з гармат? – раптом зринуло в думці, і він ще уважніше напружив слух. Десь далеко зітхали вибухи. А може бомблять? – заспокоював себе. Повернувся у хату, поснідав і пішов в Управу села. Зустрівши приділеного в село фолькдойча, запитав:

– Чи ви чули вночі далекі вибухи? Що то могло бути?

– Погано на фронті, – озирнувшись, довірочно той прошептав. – Наші від Сталінграду дають драла. Чого доброго й тут незабаром пришвартують. Большевики вже давно зайняли Київ, але... нікому не кажіть.

Фолькдойч був із Поволжжя і не хворів на нацистську хворобу щодо „Юберменшан” ства. До старости села ставився довірочно, багато йому допомагав у зменшенні квоти робітників до Німеччини, у зменшенні контингенту корів на м'ясо німцям.

Петро Дубчак почувши про відступ німців злякався так, що аж в очах потемніло. Він більше злякався, як сам фолькдойч, що носив на кашкеті емблему смерти – людський череп. Дубчак Петро був свідомий своєї загибелі з приходом большевиків, а фолькдойч закине свастику й виправдається.

Увечорі Петро поділився страшними новинами з дружиною та сином і тихенько почали готуватися тікати на Захід. Відступати разом із німцями. Дружина Тетяна готова була йти на найгірші невідомі терпіння і муки, аби не бачити большевицького пекла, а синок Нестор радів, що трапилась нагода побачити далекий світ, може й Америку, про яку так багато чув від людей казкового й фантастичного. Навіть комуністи, як остаточну мету будови комунізму, ставлять у приклад Америку. То як же Несторові не марити Америкою. Догнати Америку! – постійно можна чути й прочитати на гаслах під час советських святкувань „Жовтневої перемоги”. Ось яку Нестор може побачити країну. І він радів.

Тетяна повідомила й онуків, Федора й Левка, що не виключена можливість евакуації і що коли б хлопці виявили бажання також їхати, то дідусь їх не покине. Сама почала квапитись із

сухарями на дорогу та припасами товщу, щоб не голодувати. Порізала курей, порося і все це посолила. Сумно їй було все це знову нищити своїми руками, коли думала господарювати.

Федір і Левко також заметушилися. Левко радів поворотові червоної армії і вірив що ще нагода стати комісаром у Німеччині не пропала. Федорові дуже було шкода розлучатися з дідушем, але батько й мама дорожчі. Вони ж неодмінно за ним придуть. І тому хлопці вирішили залишитися у дідусевій хаті й чекати тата та маму.

Петро справив запасне колесо до воза, приготував кінські підкови та ухналів торбу. Купив відро шмаровидла й насторожено прислухався до подій. Нестор дбайливо підготовував коней, додаючи щовечора в жолоб відро вівса, роздобутого в комірника за тютюн. На коні вся надія.

Кожної ночі Петро виходив із хати й прислухався до відлуння далеких вибухів, що вночі виразніше долітали. Через село вже переїжджали втікачі із-за Дніпра й підтверджували відступ німців. Запевняли, що большевики незабаром будуть і тут, бо дістали всебічну допомогу від Америки.

Петро з дива не виходив, як це капіталістична Америка, яку большевики збираються угробити, зважилася допомагати своїм ворогам – комуністам. І що це в світі діється? Яка це змовницька чорна сила творить цю безглузду політику? А може й в Америці діють підпільно комуністи? Може й президент – комуніст?

– Що це ви, пане Дубчак, паніку підіймаєте? – накинувся на Петра гебітскомісар, коли той попросив „маршбефель” на евакуацію родини, і завчасно виїхати самому. – Ми готуємо нищівну зброю, яка потрясе світом! – запевняв гебітскомісар усіх старостів. – Ще тиждень – два, і ось большевики розлетяться, мов карткова хатка з усією комуно-жидівською системою. І старости поверталися додому й запевняли селян, що загрози нема.

– Німці брехати не уміють, щось там їхні винахідники готують страшне й нищівне, – заспокоював у хаті Петро дружину. Але вночі знову виходив надвір і прислухався. І коні з возом були напоготовілі.

Весна 1944 року була дуже рання. У березні зазеленіли по-

ля, висипала на вітах дерев ніжна брость, а проліски на сонячному узліссі синіми пелюстками, як дівочою посмішкою, вітали з весною людей. Сніг раптом почав танути, і в повітрі задзвеніли радісно пташки. Весною дмухнуло якимось передчасно й це ще більше напоювало людей теплою радістю. Сніг танув швидко й під ногами раптом чорнозем перетворився у таке густе масиво, що трудно було висмикнути ногу. Гіршого бездоріжжя навіть чортові тяжко було б вигадати, і це бездоріжжя перемогло німецьку високу техніку. Громіздка й незграбна панцерна німецька зброя, транспорт, вайлувата артилерія, танки вибули з ладу. Сталося те, чого так боялися німці. На зміну страшного ворога – холоду, прийшов ще страшніший ворог – болото. Большевики тріумфували. Непролазні багнища легко переходили піші червоноармійці й несли німцям поразку за поразкою.

Восьмого березня Петро Дубчак, як завжди, вийшов раненько з хати, і раптом... далекі гарматні вибухи, а за селом скорострільний речитатив. У Петра аж ноги підкосилися. За скорострільом – шквалом сипонули міномети; штук десять разом. Бум-бум, бум-бум-бум!... посипалось мов із мішка. Повітря скажено заклекотало.

– Лишенько! Ми ж пропали! – спонтанно гукнув й кинувся до драбини приставленої до хати. Видряпався на самий верх. Він не йняв віри, щоб такою болотицею можна було військові рухатися. При такому бездоріжжі можна тільки перегукуватися гарматними пострілами, а тут?...

У ранковій імлі за селом, із пасма туману над яром, на сході, він побачив розстрільну вояків, що поволі, крок за кроком переступаючи в глибокому болоті на ріллі, наближалися до села. По них, десь із огороду, сипали з мінометів німці. Вояки то борсалися у снігу падаючи й підіймаючись, то чвакали грязюкою лягаючи під вибухами мін, то присідали й сипали із скорострільів. То було страхітливе видовище й незаперечна дійсність.

Петро Дубчак не зліз драбиною, а скотився бомбою із стріхи. Кинувся до стайні й запряг коні в готовий шохвилини до руху віз, що стояв серед подвір'я. Поспішно викинув на віз два мішки вівса, причепив мазницю під возом, відро з ухналями та підковами, поклав сокиру й метнувся до хати.

– Тетяно! – тамуючи хвилювання, щоб не перелякати, неголосно сказав: – Коні запряжені, большевики за селом, клади речі на віз і зараз їдемо!

Дружина, що вже поралась біля печі, готуючи сніданок, злякано аж присіла:

– Боже ж мій! І де ж вони взялися? – верескнула й випустила з рук петельню.

– Перестань бо же гадати де взялися та де взялися. Винось на віз швидше речі! – мовив збентежено.

Тетяна метнулася як навіжена. Не знала за що хапатися у хаті. Кидала в мішок що трапилось під руки. Петро вийшов у сідни й гукнув на горище:

– Хлопці! Злізайте швидше до хати, одні розбійники тікають, а другі доганяють!

Три хлопці, як кавуни, гепнули з горища без драбини.

– Де розбійники? Що нам, дідусю, робити? – злякано запитав Федір.

– Фронт за селом. Заховайтеся від бомб і куль у погребі й перечекайте бій. Зайдуть большевики, то господарюйте в хаті самі й виглядайте свого батька. Я думаю, що незабаром він прийде й подбає за вас. А ти, Несторе, забирай пакунки й винось на воза перед порогом. Зараз виїжджаємо! – скоромовкою давав вказівки.

– То ви, дідусю, виїжджаєте десь далеко? – жалісно запитав Федір, заглядаючи дідусеві в одно око.

– Я їду, діточки, в світ шукати ліпшої долі. Мені вже немає місця у своїй хаті. Треба ще раз тікати й кидати своє добро. У льоху є досить бараболі, бабуся вам залишила трохи сала й олії, – подаруйте самі. Прийде батько, а він, напевно, недалеко вже жене німців з України, то перекажете йому, що я всю подарку залишаю вам, дарую, як що Сталін не відбере. А тепер, залишайтеся здорові та щасливі! Стережіться бомб, – наказав і поцілував Федора в щок, а Левка в чоло й вийшов.

Бабуся Тетяна, обливаючись слізми, скорботно пригорнула онуків, поцілувала, зібрала вузлики, зняла із стіни ікону Божої Матері й вийшла. Посідали на воза. Нестор відчинив ворота. При-

голомшливий вибух стряс повітря і сусідня хата спалахнула полум'ям. Коні злякано рванули воза.

– Тікайте хлопці в льох! Бомбардують! – гукнув Петро стримуючи віжками коней.

Нестор від воріт підбіг до воза, поспішно потис, як дорослому, руку Федорові, що розгублено стояв і плакав, потім наблизився до нижчого ростом Левка, й поклепав його поблажливо по плечу.

– Тримайтеся хлопці, я ще вернуся, обов'язково побачимось! Німці відступають тимчасово! – гукнув Нестор і вискочив на воза.

Рушничні постріли й цокотливі черги скорострілів чути було вже зовсім близько. Петро шарпнув віжками, вистояні коні рванули возом і вискочили з подвір'я на вулицю. Глибока грязюка зразу ковтнула колеса по колодці, і віз зупинився, потім кволо покотився далі. Нестор повернувся на возі, і ще довго махав хлопцям рукою, аж поки віз не завернув за закрутом на вулицю і зник за деревами. Коні, ще свіжі, жваво чавкали копитами, сполохано поспішаючи в далеке невідоме, рятуючи господаря з сином.

Широка вулиця, що навпів ділила село, була заповнена забрудненими, неголеними, змарнілими й голодними німецькими вояками, які відступали на Захід. А ще ж так недавно всепереможним маршем, із співами й цигарками в зубах, з зубними щіточками й гамаками вони безжурно простували просторами України на Схід, до остоточної мети – Уралу. Боягузами й свинопасами називали відступаючих червоноармійців, що не хотіли захищати комуністичної системи з невільничими законами. Німці не гадали, що в цих „боягузах” при потребі знайдеться героїство для помсти. Тепер тільки переконались – тікаючи від боягузів.

* *
*

Фортуна німецьких завойовників ганебно зрадила, і зраджувала далі. Усепереможний марш німецьких лицарів припинився, і змінився на жакливе кивання п'ятами. Хоробра армія німецької нації безприкладно втікала перед „боягузами”. Український

селянин в червоноармійському однострої не шадив тепер ворога, що так підступно завів українця в надіях. Українець, грузин, білорус, і десятки інших націй, що їх поневолила Москва, побачивши, що новий окупант багато жорстокіший за старого, показали свою хоробрість духу, перед яким не встояла німецька техніка. Зарозумілий „Фріц” не відступав, а ганебно втікав залишаючи на дорозі тяжкі танки, модерні скоростріли, нищівні міномети. Перед всенароднім гнівом ніщо не встоїть! Всенародній гнів страшніший за Божу кару, як потужна лявіна рве перед собою найміцнішу неволю. Партизанські загони нищили залізниці перед ворогом, псували мости, висаджували в повітря склади зі зброєю. Помста месника була жорстока й невблагальна. Мстили німцям за безсердечність до підневільних людей, за безоглядне нищення культурних і наукових закладів, за нищення провідної інтелігенції і за те, що вони намагались перетворити українську націю в аморфну масу невільників. І нарід мстив! Мстив в уніформі бійця, мстив, як партизан і підпільник. І хай це право месника буде засторогою кожному окупантові, що культурна нація, освічена й здорова не скоро забуває заповідяні від нього злочини. Забувати кривди може тільки раб, задоволений панською ласкою. Зріла, культурна нація всі злочини окупанта, як ось нищення історичних пам’яток, культурних вартостей, музеїв, бібліотек, привласнювання природніх скарбів тощо, усе це записується у книзі боргів, яку колись, як неоплачений вексель буде пред’явлено окупантові до сплати. Стережіться кати й недолюдки, будьте справедливі!

Втікачі з-за Дніпра посувалися суцільним потоком, і Петро Дубчак ледве утиснувся у валку, і щойно тепер десь зникла непевність. Здавалося, що це доля цілої України тягнеться на Захід, як метелик уночі до світла. Спокійніше він тепер їхав і приглядався до грізного німецького війська, що разом із утікачами безладною масою плелось між возами втікачів і нагадувало скорше не грізну бойову силу, а жебраків на прощу. Згорблені, неохайні, з ніг до голови забруднені болотом, жалібним голосом благали дати їм кусник хліба, просили дозволу вчепитися німічною рукою за люшню до воза, скиглили сісти на полудрабок чи

хоч покласти на віз непотрібну вже рушницю з набоями. І як швидко вивітрилося у них завзяття та лицарство, – дивувався Петро, пригадуючи героїчну стійкість українського народу, що переніс у житті стільки неволі, і не заламався. Пригадує, що в Сибіру на засланні ніхто не скиглив і не благав у ворога помилування. Ніхто з селян під час голоду не просив ласки в московського окупанта, хоч і гинули з голоду. Мовчазно вмирали з погордою і зневагою до ворога. А німці? Гітлер зробив непоправну помилку, що з'ігнорував українську націю як могутнього союзника в боротьбі з московським більшевизмом. З'ігнорував і програв війну.

Уміжчасі, як німецька армія відступала на Захід, залишаючи українську землю, Дора в глибокому німецькому запіллі пильно слідкувала за військовими подіями на фронті. Не пропускала жодної відомості із змінами на фронтах і відмічала ці зміни на малі крапочками та рисками. І коли, нарешті, ці риси дійшли до Дніпра, а за короткий час червона армія переступила на Правобережжя і наближалася до кордонів Польщі, вона підробила собі в комендатурі, де працювала перекладачкою, документи й зникла. А за тиждень появилася у советській зоні. У Штабі советської розвідки Дора була відома, як найуправніша шпигунка, і дуже зраділи, коли вона прийшла жива. За зразкову працю в розвідці нагородили її орденом „Красная Звезда” та орденом „Победа”. Це були найвищі відзнаки під кінець війни.

Дочекавшись у Києві, коли німецьке військо покинуло Умань, „Джіпом” отриманим з Америки, як військову допомогу, поїхала по дітей на село. Пробивалась до Дмитрівки ранковими приморозками, коли болото трохи зтужавіло за ніч, у товаристві полковника контррозвідки, товариша Смірнова, що зголосився добровільно для охорони Дори, і особливо цинив заслуги перед розвідкою спритної шпигунки. Сама Дора одягнена тепер в уніформу, хизувалася блискучими орденами на грудях та пістолем при боці.

На її вутлих плечиках блискали сріблом великі офіцерські царські погони, заведені у війську Сталіном, які ще не так давно більшовики зрізували з м'ясом у білогвардійців. Золоті знач-

ки на срібних погонах наводили подив і острах не тільки в цивільних, а й у військовиків, що зустрічалися по дорозі.

– Це якась добра шлюха, що заробила в запіллі дві зірки, військові відзаки підполковника та ще й нагороду на пом'яті груди, – мовив зневажливо ранений червоноармієць до свого товариша, пропускаючи повз себе військового джипа з бабою за керівницею.

– Мовчи, бо як почує, то настренчить „котика”, що сидить поруч, а той тільки й пильнує кому стрілити за факхом у потилицю, – попередив інший вояк.

Прибувши до села Дмитрівки, Дора, не питаючись селян, віднайшла знайомий двір свого свекра Петра Дубчакка й зупинилась перед поламаними ворітьми. На подвір'ї занедбано, повне безладдя, жалюгідна безгосподарність. У грудях Дори вибухла тривога й бризнула помста. У думці зринула люта рішучість спалити все село, якщо з дітьми трапилась якась кривда чи нещастя. Вона два рази нервово натиснула гудзик автового рїжка й оглядала двір та хату. Із за повітки вискочили насторожені два парубки. Федір приглядався впізнати батька, але в уніформі побачив маму, й кинувся до авта. За ним Левко підійшов якомсь насторожено. Здорові, смагляві від сонця, зарум'янені на свіжому повітрі й добрих харчах. Широ й радісно реготався Федір, показуючи міцні зуби. Левко тільки кривив уста. Федір першим кинувся мамі на шию, як завжди більш відвертий, ширий і приятний.

– Мамусю! Приїхала! Як я радий тебе бачити, я так і знав, що ти жива! – галасував він, нестямно цілуючи Дору в шоку.

– Як же тобі сину тут жилося, не кривдили вас? – цікавилась вона щаслива й радісна, обдаровуючи його цілунками.

– Нам тут було дуже добре, так добре, як у раю, – хвилюючись оповідав Федір, обнімаючи маму міцними руками.

Левко стояв збоку насуплений і злий, очікуючи, коли мама сама до нього прийде, привітає і пригорне.

– А тобі Льова, як тут жилося? – випустивши з обіймів Федора, простягнула руки до Левка, до незугарного другого синочка, трохи соромлячись перед Смірновим.

– Наш дідусь зрадник! – випалив злісно Левко. – Дідусь казав, що одні розбійники утікають, а другі їх доганяють! Він вислугував перед німцями, й тепер, від советської кари, утік із фашистами до Німеччини, – обурливо проказав Левко.

– А ти хотів, щоб його знову у Сибір загарахкали, друге око вибили? – злобно проказав Федір.

– Я б його тут „под стенку”! – вигукнув Левко.

Ці розмови в присутності офіцера НКВД товариша Смірнова, не подобались Дорі. Дідусь таки був свекром, ріднею і це псувало її родовід.

– Перестаньте сперечатися, діти, забирайте свої речі та сідайте в авто. Їдемо до Києва зараз, – проказала трохи заклопотано Дора й подивилася на Смірнова. Той стояв, байдуже посміхався з дітей, і пихкав цигаркою.

– Дай мені, мамо, пістоля, я хочу піти й застрелити бригадира, – раптом попросив Левко.

Дора ошелешено знову глянула на Смірнова.

– Навіщо ж тобі його стріляти? – мов би жартома запитала.

– Він примушував мене в колгоспі працювати для німців, – відповів Левко.

– То ти заробляв тут трудодні? – широко засміялась Дора.

– Дурні дні! Хай їх відробляють мужики, а мені – керувати ними, а не відробляти, – зухвало мовив Левко.

– Сюди незабаром прибуде влада й сама розбереться, кого розстріляти, а кого нагородити, – проказав поважно полковник Смірнов, заспокоюючи мстивого Левка.

– Ви щось у хаті вартісне маєте? – запитала в хлопців мати.

– Самі ганчірки. Колгоспники в селі живуть, як жебраки, – сумно проказав Федір.

– Навіть не вмиваються милом, – свині та й усе, – додав з огидою Левко.

– Тоді сідайте на авто й поїдемо до Києва, – сказала Дора.

– Почекайте мамо, а як же з хатою, з добром? Це все дідусь нам подарував! – розгублено запитав Федір.

– Хоч би й не подарував то воно наше, – посміхнулась Дора. – Сідайте бо нема часу.

– То тоді я хочу забрати в хаті хоч свої книжки, – похопився Федір.

– То ви що, до школи ходили? – здивувалась Дора.

– Дідусь у селі підпільно, ховаючись від німців, zorganizував школу й ми там училися, – сказав довірочно Федір.

– Дідусь завжди змушував мене учитися, одного разу навіть за вухо потягнув, що я погано вивчив віршика, – скаржився Левко.

Федір тимчасом метнувся у хату за книжками.

– Коли виїхав дідусь із села з німцями? – звернулась Дора до Левка.

– Того дня, як наші підійшли до села, восьмого березня, – докладніше визначив Левко.

Федір виніс з хати велику торбу з книжками й кинув у джип.

– Я і твої захопив, – мовив він до Левка.

– Викинь! Негайно викинь фашистське сміття! Я буду вчитися з ленінських підручників, – обурено й зневажливо відповів Левко, сідаючи в авто.

Федір обмінявся з мамою посмішками й поклав всі книжки в джип. Сів і сам в авто.

Пустивши мотор, Дора рушила автом із села, навіть не заглянувши до залишеної свекрової хати, де так тепло гостили її діти й щасливо пережили небезпечну добу.

Повернувшись з дітьми до Києва, Дора зразу примістила хлопців у десятирічку. Федір заповідливо наліг на науку, легко склав іспити до шостої класи, і вчився на відмінно.

Левкові не щастило. Учився він зле, а все мріяв про кар'єру за партійною протекцією. Він хоч роком старший за Федора, але ледве його зачислили до п'ятої класи десятирічки. І в Левка спалахнула ще більша заздрість до Федора, яка перетворювалася у ненависть. Він ненавидів свого молодшого брата за успіх у школі, за пошану серед товаришів, за щиру любов матері, за перевагу фізичної краси. Від його спостережливого ока не могла заховатися Федорова здібність, і тому в Левка витончувалася хитрість, підступність, спритність пристосовництва, що так потрібна безталанним людям, які завжди прокладають собі шлях за

допомогою протекції та розштовхування ліктями. На протекцію могутніх приятелів та авторитетові матері він і покладався

За три роки, перескакуючи кляси, здібний і працьовитий Федір з успіхом закінчив десятирічку й поступив до університету, який тепер звався властивою назвою. Левко зрозумів, що догнати Федора йому не пощастить, і кинув учитися, не закінчивши й десятирічки. За протекцією маминих приятелів влаштувався, як і мріяв, в органах Державної Безпеки, що однією своєю назвою наводили страх на людей. Саме цього й прагнув нерозвинений фізично й духово Левко, – викликати страх. За свою нелюдську жорстокість у Комісаріяті Державної Безпеки він швидко почав просуватися догори й користався славою пильного й безкомпромісного оборонця ідеалів комунізму й завоювань Жовтня.

Федорові самий засіб пристосовництва й протекціонізму був огидний, як і зрада свого народу. Він за своєю вдачею, як і його батько й дідусь, був чесним, працьовитим і винятково здібним. Закінчивши університет, за наказом партії пішов працювати в антирелігійний сектор пропаганди, де й мав намір прислужитися своїй нації.

* *
*

Люблячий батько своїх дітей, синів і братів, одягнувши уніформу й потрапивши на фронт, раптом тратить любов до ближнього й з несамовитою жорстокістю убиває таких же дітей, тільки чужих, таких же синів і братів.

Війна – найбільше безглуздя.

Професор гуманних наук, виховник християнської моралі, одягнувши уніформу генерала, заохочує головорізів до нищення людства, до злочину й за це нагороджує їх та ставить пам'ятники.

І де ж тут логіка?

Ворог, що зайшов у твою хату зі злими намірами, що приніс на твою землю руїну й смерть – заслуговує на смерть і знищення.

Такий закон війни.

Все робилося із розумом і з безглуздям. Земля стрясалася

від бомб, а повітря чаділо людськими трупами. На ранених, покалічених солдат, дивилися, як на оселедців, яких доля спочивати в бочці, сливе в ямі.

Така логіка війни. Всі отупіли й механічно виконували смертоносну роботу. Нищення людей увійшло в звичку, в скажене річище бурхливої течії, і, мов, газардна гра, розпалювало дикі пристрасті, жадобу смерті. Смерть ворога – як самоціль. Всі подурили в цьому людонищенні.

Розвідка донесла, що 50% німецького транспорту з військовим матеріалом, проходить на фронт через місток на північний захід від Сталінграду. Місток треба знищити.

Це відповідальне завдання штаб доручив комісарові Дубчаківі. Оголошено набір добровільців. Тільки божевільні фанатики здібні виконати це несамовите завдання.

Зголосилося півсотні відчайдушних головорізів, що звикли бавитись смертю і мали багато причин ненавидіти німців, більше як інші. Дубчак відібрав десять найсмілівіших і фізично сильніших. У фанатичному запамороченні, сам зголосився вести диверсантів. Вибравши темну ніч, щасливо перебралися через фронтову лінію і досвідком підійшли непомітно до мосту. У кожного на спині динаміт, на шії протигаз та в руках автомат. Дубчак ніс тяжкий бальон.

Перейшовши на підвітряну сторону мосту, Дубчак наказав натягнути протигазу, й залягли. Сам за вітром випустив із бальйону сонливий газ. Через пів години варта на мості заснула. Тоді червоноармійці підвелися, непомітно наблизились до мосту й сміливо прикріпив під мостом 200 кілограмів динаміту. Дубчак вставив дитонатор і підпалив бікфордів шнур. Всі кинулись від мосту. Ще не встиг він відбігти й пів сотні кроків, як стався передчасно вибух... Зробилося на мить як у день. Земля хитнулась і Дубчак упав...

Коли він очунав, то побачив біля себе лікаря. Рана була не глибока, на лобі, навіть чуба не голили, але біль така страшна, що тяжко було вгамувати стогін.

Прислухавшись до вигуків, благань, обривків речень, збагнув, що це німецький перев'язочний пункт.

Лікар робив операцію без наркотиків, швидко і не дуже дбав про обережність. І тільки тому Дубчака не дострілили біля мосту, що на плечах були золоті полковницькі погони, а на грудях знайшли дві військові нагороди.

– Ваше праве око витекло, – спокійно прошкварчав німецькою мовою і в Дубчака знову запаморочилась голова.

Далі все пішло по військовому. Дубчака відправили не в лікарню видужуючих, а долучили до полонених і погнали в тил армії до табору. Недбало зроблена операція викликала загноєння і Дубчак терпів невимовні муки. І тільки те, що німецька розвідка нагадала про комісара Дубчака, й викликала його на допит, а побачивши, що йому загрожує небезпека закаження крові, покликали лікаря, – врятувало йому життя.

На фронті німці терпіли поразку за поразкою, тікали як від зграї вовків розполохана отара овець. Сподівалися на рідних кордонах Німеччини зупинити шалений тиск червоної армії. Але поразка Німеччини була остаточна й невблагана.

Одного ранку, після цілонічної стрілянини, зробилось зовсім тихо. І коли сонце багряним колом викотилось за горою, в табір полонених, прорвавши колючу загороду, всунулись советські танки.

Обірвані, нужденні й голодні, змарнілі й брудні, з бараків, з радісними вигуками висипались полонені бійці до братів визволителів. Обнімали холодну крицю танків і цілували заболочені червоні зірки. Та ось з одного танка через верхній люк показався автомат, а за ним у військовому однострою горбоноса жінка. Блиснувши лютими очима на полонених, затиснувши в руках автомат, голосно гукнула:

– Зрадники! Падайте на коліна! Просіть помилування!

Залюкани полонені спантеличено переглядалися і один за одним несміливо почали схилитися на коліна, а потім всіх їх мов хвиля змела, цілий табір, тисячі припали ницька до землі.

Григолій Дубчак мов велетень стояв і страшним одним оком дивився на що огидну потвору жіночої статі з автоматом в руках з відзнаками політрука. Ця жінка чимсь нагадувала активістку – комсомолку. Напевно жидівка – блиснула думка.

– На коліна, зраднику! – вереснула вона фальцетом до Дубчака й ворохнула автоматом.

– Я не зрадник, а лицар советської держави! – прогремів його голос і всі полонені підвели свої голови. Треба було одного сірника, щоб ця безвольна маса стала грізною лявіною і залила потоком танки й цю потвору.

До табору раптом увігналось панцерове авто. З авта вийшов советський генерал. Виструнчився в увесь свій могутній зріст, подивився на це жалюгідне видовище, де сотні людей, знеможених, голодних і обдертих валяються у пилюзі перед жінкою, грізно й голосно дав команду:

– Встать і разойтись по бараках!

Активістка у військовому однострої розгублено оглянулася і соромливо зникла в отворі танка. Полонені посхоплювались, заметушилися і кинулись по бараках. Радісна надія волі знову затьмарилася. Вони зрадники!

Довге перебування у неволі за колючим дротом витворило в цих, колись хоробрих вояків, плебейське почуття покори й сліпого послуху, навіть баби.

Григорій Дубчак із гірким почуттям зневаги змішався у натовпі з полоненими й загубився. Невдовзі до табору прибули вантажні авта з новими конвоїрами в советській уніформі, на зміну німецькій варті, що вночі розбіглась, і все пішло по старому. Ті самі грубі оклики, та сама зневага й глум, та сама брутальна лайка, матюки, тільки зрозумілою російською мовою. Цілими днями й ночами провадили допити, заповнювали заздалегідь приготовані анкети на кожного полоненого, списували зізнання і оголошували кари. Зрада – найбільший злочин. А потім товарові вагони, довгі ешелюни у далеку Сибір, Казахстан, Комсомольськ та Воркута.

* *
*

Десять років, мов би десять тяжких операцій, комісар Григорій Дубчак, перетерпів на Далекій Півночі. Рівно стільки як і його батько. Тільки батько, Петро Дубчак, карався в Сибіру за те, що обороняв право кожної людини на свободу, за те, що

спротивився проміняти одноосібну вільну господарку на колгоспну неволю, що всією своєю селянською душею ненавидів комуністичну систему, а Григорій Дубчак цю комуністичну систему обороняв, і на фронті ранений у голову, в непритомному стані потрапив до німецького полону й став – „зрадником народу”.

Як Петро Дубчак, так і його син Григорій Дубчак повернулися з неволі без одного ока. Тільки в Петра Дубчака ворог вибив ліве око в Сибіру, щоб Петро не міг виразно й чітко розпізнавати ворога, а Григорій Дубчак, обороняючи сибірську неволю, втратив на фронті праве око, й тепер бачив світ тільки лівим.

Тепер батько з сином разом мали пару очей. Батько дивився на світ правим оком, і йшов правою стороною великої національної річки – течії, а його син дивився на світ лівим оком і йшов лівою стороною, прямуючи до великої мети.

Батько дивився правим і виразно бачив ворога в постаті Москви, а Григорій Дубчак кліпав лівим оком, трохи затуманеним комуністичним димом і це перешкоджало йому розпізнавати національного ворога.

Відбувши десятирічну кару, точно, як і вимагає цього большевицька математика, комісар Григорій Дубчак повернувся до Києва й не впізнав свого рідного міста та ще й одним оком. Старий Київ ще стогнав у руїнах, ще шойно підводився на ноги новим будівництвом, ще страхав людей своїм каліцтвом, поржавілими конструкціями знищених бомбардуванням заводів, амбразурами сліпих вікон, як і він, – наслідками війни.

Не впізнав Григорій Дубчак свого покаліченого міста, як і місто не впізнавало сина свого народу – покаліченого Грицька. Він йшов хідником пригноблений морально й духово, зневічений фізично й приглядався до людей шукаючи співчуття і ласки. Але люди минали його такі ж зневірені й знедолені, що снували як тіні хідниками, боязко, як і колись, зиркаючи побоках, оглядаючись, у виляючому одязі й в убогому взутті, згорблені, сумні, несміливі й жалюгідні.

Український нарід, мільйоновими жертвами, ріками сліз, океаном крові, пекельними муками й стражданнями не купив

собі й крапельки радості у жорстокого московського окупанта.
І Грицько зідхнув.

Біля крамниць такі самі довгі черги, а в крамницях – пуста. Будинок, де залишив колись родину, був знесений; тепер там зеленів травник із водограєм посередині й кількома дерев'яними лавочками, на яких грілися на сонці інваліди війни. Тільки Хрещатик, – естрада комунізму, – відновився повною красою, підкреслюючи велич советської влади в українському Києві – столиці старовинного міста України, – широкий і довгий, зеленів газонами, барвистими квітниками та вигравав водограями.

Обабіч Хрещатика гордо здіймалися в небо багатопверхові будинки комуністичної знаті з світлими, широкими вікнами та кучерявими квітниками перед ними. Київ своїм Хрещатиком виходив на передове європейське місто, коли оминати околиці в румовищах. Дивіться, мов, туристи, як советська влада дбає про Україну. Голова київського міському товариш Попов, підкладаючи в будинках на Хрещатику, руками таких як Дора, міни перед тим, як залишити Київ німцям, ніколи не сподівався, що Київ перетвориться у таке чудове, передове європейське місто.

Де ж тепер шукати родину, як що вона жива? – думав Грицько, зупинившись на зеленому майданчику, де колись стояв будинок, в якому залишив родину. Чи повернулась Дора з німецького пекла? Повернулась, така вміє пристосовуватись, – сам собі відповів і посміхнувся.

Стомленою ходою побрів до міського адресового бюро.

Не встиг назвати прізвища Дори Дубчак, як секретарка бюро звинно витягла шухляду з літерою Д, і за хвилину подала Дубчаків картку. Грицько глянув на картку й радість задоволення розплилась по його змарнілому обличчі. Заплатив за послуги, подякував дівчині – працівниці адресового бюро й поспішно вийшов. Радів, що родина в Києві. Але чи вся? Чи вціліли діти, чи не потрапили в неволю?

З такими тривожними думками приглядався до нових, московських назв вулиць, і переконувався, що українське місто Київ тріскотить на хідниках окупаційною московською мовою. Це спостереження наводило ще більший сум і розчарування. Де ж

ті обіцянки, що так голосно обіцяв Сталін українцям під час війни з Кремля? І раптом ще один жах закрався в його змучене серце:

– Чи й тепер ночами шугає „чорний ворон” по місту й хапає тих, що розмовляють українською мовою?

Відшукавши будинок за даною адресою, Грицько вражений його виглядом, зупинився. Шостиповерховий, з численними балкончиками й широкими вікнами та квітниками перед ним.

– Сучасна шляхта дбає про себе, – подумав він і зайшов до вестибюля.

На чорній дошці побачив набране срібними літерами прізвище Дори Дубчак, що мешкала на другому поверсі. Серце в Грицька голосно затупотіло.

Вийшовши на другий поверх широкими сходами, знайшов відповідні двері й натиснув блискучий парламутровий гудзик електричного дзвінка. Пальці його тремтіли чи ревматичними залишками з холодного Сибіру, чи від тривожного невідомого.

Двері помалу, з піднесеною самовпевненістю відчинилися і на порозі з гордо піднесеною головою виструнчилась граційна постать у бордовій крепдешиновій сукні з елегантною європейською зачіскою. Ниточка дорогих коралів на шиї, весільного дарунку, підкреслювали жіночу вибагливість.

У Грицька Петровича забило дух. Дора у війні нічого не втратила. Спонтелічено дивився на самовпевнене й горде обличчя дружини й не знаходив слів для привітання. Дійсність перевершила всі його фантастичні припущення.

Дора раптом розгубилась, спонтелічено закліпала довгими віями, ошелешено дивилася на несподіваного гостя у брудному військовому плащі, з під якого виглядала засмальцьована військова гімнастърка.

– І ти ще живий?! – зірвалося мимохить з її уст і вона ще більше зблідла. Злякано поширила очі.

Грицько зневажливо посміхнувся. Він ніколи не вірив у щирість дружини до себе, та все ж таки, скільки років не бачились? Ображений, з гіркою посмішкою дивився на рум'яне, гарне обличчя своєї дружини й тихо відповів:

– Дурна доля змилювалася і не угробила мене. А ти що, не сподівалася? То, може, я тут зайвий? – і він відступив від порога.

– Грицю! І що це ти верзеш? – схаменулась вона, і взяла з його рук вилиняну сибірську шапку. Поцілувати свого чоловіка так і не відважилась.

Грицько ще раз насмішкувато зміряв розгублену дружину з жамшових туфлів до хвилястих кучерів на голові, переступив поріг, і зайшов до мешкання.

Чистенька вітальня з модерною меблею гостинно привітала його портретом дружини на повний зріст, що його намалював якийсь видно здібний мистець. Збоку відчинені двері до кухні, де блистіло в скляних шафах численне дороге начиння – емальований посуд та кахельна плита. Зайшовши до вітальні, зупинився і не знав, як поводитися, бо ж не міг відгадати, чи має Дора другого чоловіка. Похоже, що має, бо ж не пригорнула навіть після довгих років розлуки. Але її прізвище – Дубчак, заперече це припущення.

– Роздягайся та розповідай, де ж це ти так довго пропадав? Здається – дванадцять років?

– Тринадцять, – стомлено відповів Грицько й скинув плаща німецького зразка. Виляняна й десятки разів латана гімнастюрка, свідчила, що в Сибіру в'язнів одягом не бавили. – Ти питаєш, де я цей час пропадав? Ось подивись на сибірську ушанку, на мерзлі руки, то й сама догадаєшся.

– То ти не з полону німецького, а із заслання? – злякано прошептала й обличчя її смертельно зблідло й видовжилось.

– Як бачиш. Згідно з советським правом – безневинних карати, я поспробував рідної неволі, – сказав і гірко посміхнувся.

– Як же це сталося?

– Так як і все в нас стається – дуже просто. За ший та в Сибір!

– Це щось неможливе! Ти зробив якийсь злочин?

– Ти вгадала. Я дійсно зробив злочин – захищав советську владу.

– Я тебе не розумію, – гнівно блиснула вона очима. – Кажи ясніше!

– Під час боїв біля Сталінграду, доручили мені з жменькою відчайдушних добровольців, виконати надзвичайно важливе завдання. У німецькому запіллі висадити в повітря через річку міст і затримати ворога. Детонатор виявився, як і часто в нас буває, пошкоджений і вибух мосту стався передчасно. Мене ранено в око й я непритомний потрапив у німецький полон. От і вся моя провина.

– Це щось жахливе! – проказала розгублено стиха.

– Замість відзнаки за втрачене око й виконане завдання, мені дали тяжку кару. Покарали за те, що врятував життя тисячам червоноармійців, затримавши німецькі частини й амуніцію, покарали за те, що не ліг трупом, а потрапив у полон, – глухим голосом проказав і змахнув із лівого ока набіглу сльозу.

– Ось уже стільки років пролетіло, подій пройшло, а при згадці цієї кривди, щоразу виступає сльозою біль з душі.

Дора з якимсь страхом і співчуттям дивилася на свого, напівзотлілого, напівосліплого чоловіка, що переніс стільки горя, але не могла віднайти в собі колишньої, бодай холодної, крапельки ласки для нього. Зовсім забула, що він її чоловік. Хоч би штучно виявити любов і покласти на його страдницьке чоло своєю ніжно теплою рукою – не могла. Вона знала тепер яку кривду влада заподіяла безпідставно її чоловікові, але кинути осудом, зневагою владі, що виконувала накази партії, вона не посміла. Партія для неї мусить бути завжди непомильною, незаплямованою, святою.

– Були надужиття, – спроквола мовила, – але тепер усе змінилося до ліпшого. Тепер уже немає арештів, не карають без суду людей. Ти ж, напевно чув, що Сталін помер і на його місце обрано нашого рідного товариша Хрущова?

– Кажеш рідного? Та чув. Але від цієї зміни я не бачив полегшення. Адже ж ніхто з моїх друзів і не подумав заступитися за мене, – тихо проказав і слід лоба зиркнув на дружину.

Дора на цей натяк нічого не відповіла. Збагнула, що це найголовніше було сказано про неї.

– Ти хочеш викупатися, чи перше попоїсти? – запитала, зиркнувши на неголене, брудне, змарніле обличчя Грицька.

– Голодний як вовк! Уже кілька днів жебрачив і живився овочами, – відповів, байдуже подивившись на свої брудні чорні руки.

Дора кинулась до кухні. На столі заблистіли: кришталева цукерничка, фарфорова масляничка, фаянсова сільничка, вибагливі кухлики з вершками та медом. Поруч срібні ложечки, виделки, ножі. Дороге накриття та білий хліб, коли в місті продуктові картки на хліб, свідчили, що Дора дає собі раду в житті.

– Де ж наші діти, живі, здорові, чи ти їх бачила? – раптом запитав і очі його блиснули очікуваною радістю і настороженністю.

– Живі й здорові. Як орли хлопці повиростали! Левко ось-ось має надійти, а Федір поїхав у відрядження.

– То вони вже працюють, позакінчували школи? – здивовано запитав, уявляючи їх школярами, піонерами.

– Дуже добре повлаштувались! – блиснула вона задоволеною посмішкою.

– А ти що тепер робиш? – байдуже запитав, сьорбнувши гарячий чай.

– Секретаркою в Обкомі партії, – спокійно відповіла, підсовуючи до Грицька коржики.

Грицько похлинувся чаєм. Обпікся аж у горлі запекло. Значить і досі з Масловим. Зустрічаються. А я в Сибіру мерзну пиляючи голодний дерево. Терпка образа цупко стиснула серце, аж очі примкнув. Подумав мить, зідхнув і почав ложечкою колотити в кухлику чай.

– За мене там в Обкомі ніхто не згадував? – обережно поцікавився, сьорбаючи чай.

– Усі були переконані, що ти загинув, – відповіла.

– А я з Сибіру двічі писав. Просив помилування або зменшення терміну. Ніхто й не відгукнувся, – сумно проказав.

– Куди писав, в наш Обком чи в ЦК Партії?

– До Сталіна, а копії в Обком до Києва. Тут же мене знали.

– Тепер тут все нові люди, а Сталін, сам знаєш, мав багато різних справ, – виправдувала всіх Дора.

– Та я знаю, що Сталін простими людьми не цікавився, а от в Обкомі... – й він замовк.

Він ненавидів тепер увесь цей советський уклад життя, ненавидів партію, ненавидів владу, ненавидів товаришів, що забули за нього. Злоба й гнів кипіли глибоко в його грудях, душили в горлі. Тяжко було говорити як згадає все. Та й чи варто про це говорити, скаржитись? Кому й на кого? Кругом кар'єристи, підлабузники, що кров'ю рідних і друзів поліпшують своє життя.

– Сталіна немає, а в Обкомі я кілька разів запитувала про тебе, але ніхто нічого не знав, – ще раз проказала Дора.

– Які ж тепер зміни сталися, що ти хвалишся полегшенням? стримано поцікавився і налив знову гарячого чаю. Він пив і їв, і здавалося, ніколи не зможе наїстися.

– Зміни ті, що до влади тепер прийшли українці, і дуже дбають за полегшення людям.

– Які українці? – здивовано звів очі й відставив кухлик із чаєм.

– І товариш Хрушов, і товариш Коротченко, і товариш Корнійчук, Кіріченко, та всіх і не перечешиш.

– Здорово! Та ж вони всі й за Сталіна вислугувались коштом своїх людей. Хіба ти думаєш Сталін всі закинені йому злочини робив без цих помічників? – зневажливо відказав, і знову почав сьорбати чай.

– Сталін їм наказував – мусіли виконувати. А от зараз, то товариш Хрушов дуже піклується Україною, – з притиском закінчила Дора, якось дивно зиркнувши на Грицька.

– Так, товариш Хрушов дійсно трохи інший від Сталіна. Інший підхід у нього до політики. От і мені скидку зробив. Два роки я не досидів до терміну. Тільки дякуючи Хрушову зменшено термін кари мільйонам людей.

– Скільки ж тобі дали за перехід у полон? – обережно поцікавилась Дора.

– Не добровільний перехід, а вимушений випадок, в неприємному стані, – підкреслив гнівно Грицько. – А дали зовсім мало, по – советському. Дванадцять років як комісарові, бо рядовим давали від шости до десяти. Десять відробив, а два подарував людолюбивий дорогий товариш Хрушов, – з іронією закінчив.

Дора глянула на нього сердито, але побачивши який він змучений, як тяжко переживає заповідяну йому кривду, нічого не сказала. Обое мовчали. Грицько допив третій кухлик чаю із сиром, маслом та повидлом і пересів на шкіряний широкий диван під стіною.

– То скажи, яку роботу виконують діти? – запитав, зручно вмовстившись.

– Левко начальником Державної Безпеки в Києві, а...

– Ага, таки свого дійшов! – з іронією обірвав Грицько мову дружини.

– А Федір, – продовжувала Дора, – очолює антирелігійний сектор Обкому Партії.

– От дурень! – не стримався Грицько. – І хто його туди запхав? – гнівно запитав.

– Сам побажав там працювати; – я відмовляла, а він не послухав.

– Справжній осел! Ну, а Левка хто заохотив бути жандармом? Чорт знає, що робиться з дітьми? Ганебнішу службу тяжко збагнути! Ти ж сама знаєш, що ката всі зневажають.

– Даремно осуджуєш роботу в Органах Державної Безпеки. Це почесна праця кожного ідейного комуніста – боротися з ворогами. Особливо тепер, коли так розпанюшились націоналісти, – захищала Дора ремесло свого синочка.

– Ти гадаєш, що й тепер існує загроза з боку буржуазних націоналістів?

– Та ще яка! Більша, як будьколи раніше. Сталін помер, війна попустила віжки, і націоналісти попідіймали вуха, аж кишить від них Київ.

– Як же ти це знаєш, як розпізнаєш націоналіста серед української людности?

– У тім то й справа, що їх тяжко розпізнати. Тому то й виникла така гостра потреба підсилити Органи Безпеки, – перешкодити буржуазним націоналістам відірвати Україну від СРСР.

– От такої, куди їх чорту! І хто там хоче відривати ту Україну?

– Ось поживеш і побачиш. Ті недолугі українські письмен-

ники в кожному творі між рядками про це кричать. Треба мати пильне око спостерігача, щоб злочини виявити, – обурено закінчила Дора.

– Так, так, ти маєш рацію! – тяжко зідхнув Грицько. – Усі українці націоналісти, це відомо. І для цього непотрібно навіть пильного ока. Вони, сучі діти, вимагають української мови не тільки в своїй хаті, а навіть у школі, розумієш? Вони ж домагаються в українській школі української мови! То хіба це не злочин? Я оце йшов містом і бачив назви вулиць українською мовою, хіба це не жах? – говорив Грицько, а його очі палали насмішкою і гнівом, а вуста кривилися у гірку іронію.

Вражена Дора дивилася на чоловіка й у неї терпло тіло. Не могла збагнути, чи то тонка іронія, чи комуністична ширість. Вона часто чула в Паркомі розмови, що галичани вислані до Сибіру переробили там усіх хахлів і малоросів у націоналістів. Мало того, інші національності на засланні заразились цією хворобою і поробилися непримиренними націоналістами. Чи не надихався там і Грицько випарами цієї отрути шкідливої для комуністичної ідеї.

– Ніхто не забороняє українцям розмовляти українською мовою, але в школі, коли всі підручники написано російською мовою, то як це можна допустити українську мову, щоб калічити нашу молодь? – повчально сказала Дора.

– Еге ж, це правда! Українцям таки заборонено друкувати українською мовою підручники. Навіщо, коли вони легко навчаються общепонятною, російською мовою, чи не так?

– Ну, перестань вже про це базікати, – розгнівалася Дора, – ти скажи, як у тебе з партійним квитком?

– Втратив. За спірацю з німцями в таборі полонених, за те, що німці не дострілили мене, ласкава партія позбавила партквитка, – в'їдливо відповів.

– Я думаю, що партія тобі простить, і тебе поновлять, – мовила стиха вона.

Грицько довго й пильно дивився на свою дружину.

– То ти таки справді думаєш, що я зробив злочин, потрапивши непритомним у полон?

– Я цього не думаю, але такі погляди партії, що полон – це зрада. Але тепер, після смерти Сталіна, реабілітують тих, кого при Сталінові безпідставно покарали. І я певна, що ти будеш в партії, я постараюсь.

– Мені байдуже, – флегматично відповів. – Ну, а де тепер товариш Маслов?

– Він у Москві, займає високе становище. За твою справу я і думаю до нього звернутися.

– Як хочеш. Розуміється, що для тебе вигідніше мати мене партійним, але я вже втомився, дуже втомився. І взагалі вирішив відійти від партійних справ у затишок.

– Я не заперечую, щоб ти відпочив, але з партійним квитком у кишені. Тобі треба змити брудний намул караного й бути чесним комуністом.

– Намул.. караного.. чорт знає що, – кажу тобі, що я втомився... Для партії я вже більше непотрібний. Партії я віддав усе, що в мене було найдорожчого, і розум, і силу, і здібність, і здоров'я. Власне, партія відібрала в мене й праве око, так як у мого батька відібрала ліве, тільки різними шляхами. Я віддав партії молодість, життя, науку, батька й матір, братів і сестер, усе віддав, і за це дістав десять років кари... – проказав і замовк, занімів схиливши голову. Мовчав, і Дорі видалось, немов би його згорблені плечі здригались. Помовчавши, не підводячи голови, Грицько вів свою сповідь далі, уперше й востаннє хотів розкрити свою душу й вигорнути звідти тяжкий біль.

– Партія використала мене з ніг до голови, з розумом, з серцем і душею. І тільки тепер після заслання я збагнув, зрозумів, побачив, що все своє життя я боровся за чужі ідеали, зрадивши своїх рідних і дорогих людей.

– Грицьо! Схаменися! Та ж це справжня контрреволюція! – болісно проказала Дора, вцілена правдою у саме серце.

– Контрреволюція?! Ха-ха-ха! – штучно, по – мефістофельському засміявся Грицько. – А якої б ти заспівала, щоб твій нарід заповнював концтабори в Сибіру, щоб твої родичі загинули з голоду, щоб твій батько повернувся із десятирічного заслання без ока?

Якої б ти тоді заспівала? – злобно запитав, і аж скрипнув зубами.

– Ти, Грицю, бризкаєш націоналістичною слиною. Для мене всі люди в СССР рівні й за всіх, яких покривджено за Сталіна, болить серце. Для комуніста немає нації, а є советська людина, і це тобі треба знати.

– Рація! Комуніст мусить дбати про те, щоб перемішати всі нації в одному російському казані, з однією общепонятною мовою, це я давно знаю. А от ти й злякалася того, щоб і жиди в цей казан не потрапили. Адже ж за мову „ідіш” для жидів ти сама інтервенювала, перед ЦК, за право на газету жидівською мовою сама в Москву їздила. Пригадуєш?

– Грицю! Тобі треба відпочити, я розумію. Твої нерви не витримують і ти провадиш мову хворими почуттями. Повір мені, що моє серце болить за твої муки, безпідставно перенесені. Я вистараюсь тобі місячну чи й двомісячну відпустку в санаторію. І відпочивши в санаторії, ти будеш знову гідним сином своєї великої батьківщини.

Грицько звів голову й запитливо подивився на Дору.

– Яку ти маєш на увазі батьківщину, УССР чи СССР? Адже ж як одна, так і друга батьківщина.

– На жаль, Грицю, це справді так. Але я вірю, що прийде час, коли буде існувати тільки одна батьківщина в цілому світі, буде один світовий уряд, одна світова держава. І тоді ніколи не буде більше воєн, не буде калік і сиріт, удовиць та інвалідів. І тоді людність земної кулі не буде бачити страхіття бомб, жахливого свисту куль, руїн та спустошень. І тоді для людей поняття батьківщина буде для всіх одне. Усі будуть щасливі й задоволені.

– Можливо, що так станеться, – мрійливо мовив Грицько, – але я не вірю, що тоді всі люди будуть рівні, що не буде багатих і жебраків, що не існуватимуть тюрми. Адже ж тоді якась одна каста або змовницька нація захопить підступно обманом Світовий Уряд у свої лапи й робитиме з усіх людей невірників. І ніяка інша держава не стане в обороні поневоленої людности, бо такої не буде. І як же ти думаєш, чи та одна в світі батьківщина

не стане для 90% людности неволею, пеклом, замість вимріяного раю?

– Бачиш, сьогодні всі поневолені народи на інших контингентах, бодай надію на СССР мають і мріють про свободу. А тоді? На кого будуть надіятись покривджені?

– Та ж тоді покривджених не буде! – спалахнула раптом Дора.

– Ну, а як таку світову державу очолить новітній Сталін, то куди тоді тікатимуть емігранти? Ти ж не можеш мені заперечити, що другий Нерон чи Сталін не вродиться?

– Тоді керуватиме світом не одна людина, а численний Уряд, – огризнулась Дора.

– А при Сталінові не було ЦК ПОЛІТБЮРО, тощо, то чому ж тепер усі гріхи звалити тільки на одного Сталіна?

– З тобою, Грицю, дискутувати не можна, ти до кожної справи чіпляєшся і щось находиш. Твоя філософія хибна й безпідставна...

У цей час за вікном із свистом прошуміло авто й зупинилося. Два коротких сигнальних гудки розтяли повітря.

– Льова приїхав! – радісно гукнула Дора й кинулась до вікна.

У Грицька тривожно забилося серце. Як зустрінути сина, новітнього чекіста? Що йому сказати, як привітати? – сполошено перепліталися думки, і він звівся на ноги, обсмикав гімнастюрку, щоб причепуритися глянув у люстро. Побачив відбитку зарослої, знеможеної потвори з одним оком і відвернувся. Безсило знову сів у крісло.

У кімнату вскочив миршавенький жвавий парубчак з товстими губами, зарозумілою пихою, кострубатою рудою чуприною, в новісній, добре припасованій уніформі, з пістолем при боці. Недбало кинув кашкета на софу й помітивши незнайому людину, запитав мами:

– Хто це в нас за гість?

Грицько зам'явся, підвівся з крісла й зробив крок до сина.

– Не впізнаєш? Та це ж батько твій! – гукнула підкреслено Дора

– Мій батько? Диви, яке чудо! От так несподіванка! Ну, здоров, батьку! – і протягнув пухку руку з короткими пальцями.

Грицько холодно, так як і Левко, потис йому руку.

– Де ж це ти був та так довго мовчав, не подаючи вістки? – запитав Левко приглядаючись до змарнілого батька.

– У довготерміновій відпустці, так далеко, що й пошта не доходить, – з іронією відповів.

– Справді!? Це таки досить інтриганська річ. І там так бідно одягають людей, що на тобі повно фашистського лахміття? І там досі існує соціальна несправедливість? – допитувався, гадаючи, що батько повернувся шойно тепер десь із західньої Німеччини.

– Ти, сину, вгадав. Там справді існує соціальна несправедливість. Ті, що працюють, – голі й голодні, а шляхта – жирує і верховодить.

– Я так і знав, що ти перебував на Заході. Ну й що, повернувся таки на рідину? – злорадо галасував Левко.

Грицько насмішкувато дивився на сина з советським вихованням, на типового советського висуванця, і невимовна туга огорнула його серце. Пропала дитина.

– Батько повернувся із Сибіру, де відбував кару, – незадоволенним тоном кинула ясність Дора, щоб не заводити сина ще більше на слизьке.

– То мій батько злочинець! – грізно кинув Левко й в його очах блиснули хижі, зелені вогники, подібні до Дориних.

Справжній виродок, – думав Грицько увесь час гірко посміхаючись.

– Батько впав жертвою сталінського свавілля, – різко пояснила Дора синові.

Левко збагнув, що він робить нетактовність не тільки супроти батька, а й мами.

До батька Грицька він ще з дитинства мав якусь нехіть, апатичність, а тепер, після довгої розлуки, – цілком збайдужів.

– Ага, розумію! Не погоджувався із сталінською доктриною! Це нічого. Сталін справді наробив помилок, ідеологічних, політичних і військових, – з зарозумілох пихою проказав синок і глянув на маму.

– Батько в непритомному стані потрапив у полон, і йому закинули зраду – дали десять років кари, – вияснивала Дора далі синові подію.

– Ага, от воно в чім справа. Так, так! Під цю статтю багато полонених підведено. Але тепер, тату, в проводі партії стоять розумні люди. Такого більше не станеться. Словом батьку, відпочинь, наберися сили, а я вже про тебе подбаю. Я маю вільне добре місце, впливове й гонорове. Давно підшуюкую людину. Хочеш? Ну гаразд, повернуся із Москви – побалакаємо, – закінчив і повернувся до матері.

– Мамцю! Я їду до Москви! Накльовується підвищення! Вітаеш? – моргнувши бровою запитав і ляпнув правою рукою по кобурі пістоля.

– У тебе завжди несподівані вибрики, – вдавано насупившись жартівливо кинула докором Дора і зі замилюванням поправила на френчі через плече ремінець до пістоля.

– І все вище, і вище, і вище! – відповів Левко, і хвацько повернувшись, вискочив з кімнати не попрощавшись. Забув сердешний за батька.

Грицько скорботно дивився йому в слід і думав над своєю долею. Думав, що ця духова потвора носить славне прізвище Дубчаків, і зветься моїм сином. Ганьбить своєю поставою українську націю. Коли за Левком гримнули двері, він знову сів у крісло. – Чи варто було вертатися із Сибіру, щоб усе це бачити? Адже ж там хоч мріями тішився, а тут? Там, у Сибіру холодно й голодно, але було з ким широко поділитися думками, знайти однодумців. А тут? Рідний син, Дубчак, – яничар!

Йому хотілося плакати, кричати, ридати на повні груди. А хто тебе почує і зрозуміє, коли кругом шкурники, кар’єристи, блюдолизи, бездушні лихварі на чужому горі. Ось тобі, наче б то й син, – поїхав до Москви, а з батьком і не попрощався, руки не подав. Чванькувато батькові працю пропонує; впливову й гонорову. Ось до якого сорому дожився. Так тобі, дурню, і треба! Терпи й не нарікай!

Дора, випровадивши сина, повернулася до кімнати втішена й задоволена, повела далі розмову з Грицьком, сівши поруч у кріслі:

– Бачу, Грицю, що ти багато пережив, велике горе витерпів, безліч мук переніс, а все через жорстокого Сталіна. Коли б не він...

– Є на кого звернути вину, – прошептав Грицько про себе.

– Люди тепер відчули свободу, – продовжувала Дора, не почувши Грицькової репліки, – не бояться арештів, не фалшують минулого. Тюрми тепер розвантажили, безневинного не карають, бо існують суди. І ти, Грицю, не журись! Наше щастя ще впереді. Я докладу усіх зусиль, щоб ти міг спокійно працювати й здійснити свої задуми, – ласкаво брнів її голос.

– Ото ж думаю я тепер, де мої батьки, родичі, брати та сестричка? Чи вони живі й здорові? Чи бува, не потрапили знову в Сибір?

– Твої батьки спокійно евакуювалися на Захід. Казав Федір, що й твій братік Нестор поїхав разом із батьком і мамою, а другий твій братік, забула як звати, виїхав раніше на працю до Німеччини. Бідні діти, доведеться їм не мало перенести горя на чужині в капіталістів, – сумно проказала останні слова Дора.

– Поїхали на Захід?! Батько, мати й брати? Боже, яка радість, яке щастя! – забувши про все горе, вигукнув у запамороченні Грицько. – Нарешті батько, бодай одним оком побачить справжнє життя, – додав він.

Дора спантеличено дивилася на свого чоловіка й в ній заговорило зло.

– То ти радієш, що твій батько співпрацював з німцями й утік від заслуженої кари?

Але Грицьком опанував уже дух широкі радості й він був не погамований.

– Я думаю, що ти більше співпрацювала з німцями як мій батько, і ти заслуговуєш теж советської кари, – гнівно відказав.

– Я співпрацювала з німцями, виконуючи партійні й державні завдання! – відгризнулася вона сердито.

– А мій батько співпрацював з ворогом, щоб рятувати своїх людей у селі! – обурено відказав.

– Та й чого втікав на Захід?

– Від скаженого Сталіна! Сама знаєш Сталінові злочини су-

проти людей. А зрештою... ти чого при німцях залишила Київ та шукала захисту в мого батька, якого ненавиділа? Хіба, коли б він не був старостою, міг би тобі видати документ, який врятував тебе від газової печі? І ти ще смієш називати його чесну роботу – співпрацею з німцями?

Дора похмуро, незадоволено мовчала, але її очі сипали блискавками. Вона встала й вимушено лагідно проказала:

– Пробач, Грицю, що я тебе занепокоїла. Мені на хвилинку треба побігти в крамницю, – і ухопивши торбиночку поспішно вийшла.

Грицько залишився сам. Який він справді самотній у цім світі. Йому стало непросто гірше як він сподівався. Ні крапельки тепла в цій хаті він не знайшов; і син, і жінка не щирі, а чужі та далекі. Що ж, ціле життя він мріяв... мріяв і вірив. З молодих років вірив, що всі мрії здійсняться, коли він буде сумлінно, дбайливо й чесно працювати. Минали роки, і розчарування приходило разом із старістю. Він уже знав, що мріям тяжко здійснитися, сливе всім мріям. І він почав миритися із невдачами, покладаючись бодай на часткове здійснення мрій. Але доля була така невдячна, що й частці солодких мрій не довелось здійснитись. Ціле життя невдачі, ціле життя самі розчарування. І з цим мусиш миритися.

Часто заглиблювався в невдачі, шукаючи причин, і тоді його огортав страх. Ці причини якоюсь химерною потворою визирали з темних кутків залитого сонцем палацу, де кувалася людська доля, куди були спрямовані погляди покривджених і голодних. І саме звідти пливли, лилися, котилися і бігли всі нещастя. І назва цього світлого палацу з чорними дверима була всім відома – ВК П/б/.

Раптом двері відчинились і на порозі зупинився бравий чорнявий хлопець у простій розхрістаній сорочці з блискучими збудженими очима й грайливою, майже дівочою, посмішкою. Повний енергії і завзяття, запитливо кинув поглядом на Грицька й насторожився.

– Не впізнаєш? – з посмішкою запитав Грицько, і підхопився на зустріч.

У цій хвилині за плечима парубка з'явилася Дора з пакуночками в руках.

– Невже батько?! – вигукнув парубок і з сяючим обличчям підскочив до Грицька. Грицько також кинувся, обняв Федора й міцно притиснув до грудей.

– Татусю! Рідненький! Сонечко наше ясне! Звідки тебе доля нам прислала? Яке щастя! – хвилюючись тремтливим голосом дзвенів Федір.

– Здалеку, мій дорогенький! Приїхав на тебе, сину, подивитися! – схлипуючи, зворушено відповів батько, цілує сина.

– І як же ти, татусю, змарнів! І око десь утратив, і зуби загубив, і неголений, і некупаний! – приглядався синок до батька й журна перечисляв кривди заподіяні неволею.

– Із заслання, сину вернувся. Покарав мене Сталін за те, що вдруге потрапив до німців у полон і не зумів утікти. Зрадником зробив, – сумно сказав батько.

– Катюга! – вирвалось з уст Федора. – Ми тут знали, що душогуб Сталін усіх полонених німцями червоноармійців назвав зрадниками і звелів без суду загнати в сибірську пустелю на повільну смерть. Тисячі там загинуло лицарів, що пролили за нас на війні з німцями гарячу кров, – сумно проказав Федір.

– Та цього, сину, мало, – продовжував батько. – „Міжнародній Червоний Хрест” з Женеви часто до німецьких таборів привозив полоненим харчові пакунки. Полонені поляки, французи, греки, югославці, бельгійці, англійці й всі національності з вдячністю отримували харчову допомогу й рятувалися від голодної смерті. А наш рідний душогуб Сталін, рішучо заборонив давати советським полоненим харчові пакунки. Він же катюга, ще в німецьких таборах прирік нас на голодну смерть. Ось якого ми мали добродійця советських людей у Кремлі на найвищому крислі.

– Розбійник хижий! – знову гнівно вигукнув Федір. Потім ніжно, з дитячою чулістю погладив батька по щітинистому обличчі й сказав:

– Роздгайся, татку, я бачу, що ти – найбідніший жебрак. Такий же ти стражденний. Чи ти вже щось перекусив?

– Перекусив, синку, перекусив. Я не голодний. А передягну-
тися справді треба, бо в мене чую і кузки чимало, – прошептав
довірливо синові на вухо. Він захоплено дивився на Федора, лю-
бувався ним, мов нареченою, і радів, що не все втрачено. Все в
синові йому подобалося, і відкритий ясний та сміливий погляд, і
великі веселі очі, і широкі груди та міцні загорілі козацькі руки.

Дора в кухні готувала обід і не чула розмови батька з си-
ном. Та ось вона відчинила двері й веселенько запитала:

– Хочете обідати, все готове!

– Мамцю, почекай, чи гарячої води вистачить у ванні? Тат-
кові найперше треба викупатися.

– Води досить, можна й додати, – відповіла й повернула-
ся до кухні.

– Ходімо, татку, я покажу де купатися, – запросив синок і
взяв батька під руку, як коштовну порцелянову ніжну річ, обере-
жно провів до ванної кімнати.

Поки батько змивав тюремний бруд зі свого знеможеного
тіла, Федір розглядав у гардеробі свої костюми. Зупинився на
темносинім. Оце саме відповідатиме до смаглявого батькового
обличчя. А як поправиться, набереться сили, тоді сірий одягати-
ме. Бо, як бачу, я й батько й в плечах однакові й на зріст рівні,
– міркував він, стягаючи з вішака темносине вбрання. Знайшов
чисту білизну, черевики, шкарпетки, білу сорочку, і відхиливши
обережно до лазнички двері, поклав усе на столику.

Через півгодини Грицько Петрович вийшов із лазнички ціл-
ком перероджений. Поголений, викупаний, освіжений, в білій со-
рочці, темносиньому костюмі, і чорні черевики цілком по нозі.

– Тепер, тату, я тебе впізнаю! Ти цілком такий, яким я те-
бе уявляв. Справжній козак! От тільки м'яса на кістки кілогра-
мів із тридцять треба начепити. Але й це згодом буде, – задово-
лено посміхався Федір, оглядаючи батька.

– Аж здоровше став почуватися! – відповів батько, витира-
ючи хусточкою піт з чола.

– Сідай, тату, ось тут, на м'якому. Трохи поговоримо, –
запропонував Федір, показуючи на м'який тапчан.

Дора вийшла з кухні, глянула на Грицька й світла посмішка
блиснула на її обличчі.

– Подавати обід? – запитала приязно.

– Татко після купання трошки відпочине, добре? – мовив до мами Федір.

– Тоді я скочу в місто й куплю свіжих овочів, – сказала й зникла.

– Розкажи, татку, за що ж тебе, власне засудили, – поважно запитав Федір і сів поруч.

Грицько тяжко зідхнув від спогадів про пережите й вирішив розповісти синові все. Він цьому синові вірив, як самому собі. Це не Павлік Морозов, з першого погляду бачив, що така дитина не може бути негідником.

– Перший раз, коли я потрапив у полон до німців, то побачив, яке жахливе страхіття очікує довірливих полонених, – кожного повільна смерть. Тоді я і вирішив за всяку ціну утікати й попередити про це червоноармійців. І мені пощастило втікти, врятувавши до того життя одному лейтенантові. Ти це знаєш, бо я заходив до дідуся, де ти переховувався. За цей сміливий вчинок мене нагородили двома орденами. Багато я спричинився до врятування наших людей- червоноармійців від небезпеки, що чигала на них у полоні. Але другий раз, під Сталінградом, я пішов добровільно з хлопцями у дуже небезпечну вилазку. Треба було будьщо висадити в повітря на річці залізний міст, через який німці підвозили зброю. Нас вирушило десять відчайдушних хлопців, що вмюють дивитися смерті у вічі. Нас гнала, на цей ризик, пекельна ненависть до німців, що так обманули людей побудовою Нової Європи. Ми щасливо вночі добралися до мосту, сонливим газом приспали варту, підклали динаміт, я запалив бікфордів шнур і почав тікати. Як я тепер догадуюся, мені дали попусутий бікфордів шнур і він зашвидко згорів і динаміт передчасно вибухнув. Очунявся я ранений в око в німецькому бараці де подавали раненим першу допомогу. Годі було й думати про втечу з тяжко раненою головою. Кінець війни застав мене у полоні. Потім прийшли наші. Перебрали владу над полоненими від німців що втекли, поставили посилену варту й розпочався ганебний і принизливий суд над кожним полоненим. Всім ставили одну вину – зрада батьківщини й давали від трьох до п'яти років концтабо-

рів. Мені до злочину-зрада, закинули, як комісарові, ще співпрацю з німцями, бо в таборі я змушений був виконувати роль перекладача, знаючи німецьку мову. Крім того мені поставили в вину, що я не зробив в таборі повстання, не перебив німецької варти й не привів усіх полонених до штабу Червоної Армії. Словом, сину, кажу тобі – божевільні обвинувачення. І як я міг організувати повстання чи бунт без зброї. Та нас би за пів години автоматним вогнем посікли всіх на капусту. Але перед ким оправдуватись? – коли нам усім був присуд смерти ще напередодні суду. Навпослі я довідався, що це був наказ Сталіна – знищити нас. Суд дав мені нечувано велику кару – дванадцять років. Я думав – переглянуть присуд. Писав кілька разів – ніхто й не писнув. Майже десять років я відбув, а два роки – з огляду на свіжі подуви політичного вітру, після Сталіна, нові керівники великодушно збавили. От і вся моя епопея, сумна й трагічна, – закінчив Грицько й побачив у Федора на очах вологу.

– Ні одна в світі держава не пережила такого лихоліття як наша при Сталінові, – збентежений розповіддю, відповів Федір.

– Ти думаєш, що в нас справді почалася щира відлига тепер? – запитав батько.

– Я в це вірю, хочу вірити, бо інакше, – як же жити? – злякано звів на батька очі Федір.

Із крамниці повернулася Дора й почала викладати на столик пакунки.

– Чи ти чув, тату, що на 20-му З'їзді КПСС товариш Хрущов сказав, немов би Сталін мав намір знищити всю українську націю? Чи ти чув таке, татку?

– І що ти мелеш Федю? – раптом вигукнула Дора.

– Такі чутки кружляли, але це просто жажливо, – мовив Грицько.

– А наша мамуся ще й тепер розливає сльози за „милосердним” Сталіном, що пролив море крові й устелив цілий Сибір людськими кістками. Звикла до ката й ніяк не може жити без людського стогону, не може позбутися того, щоб не шкодувати за людиною яка не любила людей, – насмішковано говорив Федір поглядаючи добрими очима на маму.

– Як не як, а Сталін вивів Росію з примітивної хліборобської держави в передову індустріальну. Нас боявся цілий світ, – підкреслила поважно Дора вже збитим аргументом.

– Можливо, що при іншій політичній системі осяги державні були б значно більші, – думав про себе Грицько.

– І тому, мамусю, мабуть Гітлер напав на ССРСР, а в колгоспах ще й сьогодні бракує цвяхів та в місті за хлібом черги, – з добродушно іронією проказав Федір.

Дора розгнівано взяла з столу тацю і зникла в кухні, грюкнувши дверима.

Батько з сином переглянулись і обмінялись посмішкою.

– Я чув, сину, що ти з Богом воюєш? – лагідно й обережно сказав батько.

Федір рвучко, цілою постаттю повернувся до батька, підняв великі карі очі й вибухнув:

– І хто це тобі так швидко наплів? – запитав і в його словах чулося сльози. Незадоволеним поглядом кинув на кухонні двері, а потім повернувшись до батька, розпочав:

– Признаюсь тобі, тату, що я не такий уже переконаний атеїст, яким я мусів би бути, займаючи посаду керівника безбожників. Не можу я бути „войовничим безбожником” та поборювати тих людей, що вірують у Бога. Усе згадується мені бабуся Тетяна. Як же вона щиро вірила в Бога! А яка вона розумна, добра, чутлива, щира! Просто свята була бабуся! А керую я організацією безбожників не тому, щоб воювати з Богом, а тому, щоб запобігти перекручуванням, надужиттям та врятувати ті церковні історичні пам’ятки, які ще вціліли після сталінського погрому в Україні. Не дати примітивним невігласам чи ворогам перетворити наші церкви в театри. Оце й є моя мета. Ти сам знаєш, що не всі, які ходять у церкву, вірять у Бога, і так само не всі, що стоять осторонь, не вірять. Або не всі ті, що носять партквиток – ідейні комуністи. Люди, тату, вже трохи вміють самі думати.

– Хочеться ще тобі сказати дещо про бабусю Тетяну. Мені здається, тату, що я її любив більше як маму. Певно, що маму я любив і люблю. Але ж коли пригадаю дитинство, то все бачу її, що кудись поспішає, квапиться, ніколи не мала для нас часу. А

мені ж малому, бувало, так хотілося, щоб вона мене попестила, пригорнула, казочку на сон розказала. А мама все, як не на роботі, то на засіданні, чи на зборах. Як же я тоді ненавидів усім своїм дитячим серцем ті збори та засідання, що забирали в мене маму.

– А бабуся Тетяна завжди мала для нас час. Правда, Левко не дуже до неї горнувся, а я то вже був її „хвостиком”. Куди б вона не йшла, – все мене брала з собою. Багато розповідала мені про все, а я дуже любив слухати. Розказувала про село, якого я зовсім не знав, про наш Дубчаківський рід, статечний, працюючий, чесний, побожний. Розповідала про страшний голод на селі, коли люди валялися як погній по ровах та дорогах, пухлі, мертві й вже зогнілі. Страшно було слухати. Та найбільше я любив, коли бабуня розповідала про тебе, тату, як ти малим був. Казала бабуня: – „От таким чисто, як ти, і батько твій малим був. Дуже ти подібний до нього”. А я так радів від цих слів. То ж була для мене найбільша похвала – бути подібним до тебе!

Грицько сумно посміхнувся.

– Ні, сину, ти будь розумнішим і ліпшим за мене! Не роби таких фатальних помилок, як я наробив у своєму житті... – сказав та й замовк, поринувши в спогади.

Син теж мовчав. Сидів заглиблений у свої думи. Та згодом тихо мовив:

– Та я ж, тату, хрищений!... Бабуня мене водила до церкви, і там мене охрестили. Я не міг її відмовити, то було б для неї велике горе, – додав, ніби виправдувався, і запитливо підняв на батька великі й ясні карі очі.

– Так, сину! Вона дуже журилась би, як би ти не схотів її послухати, – задумливо ствердив батько.

Знову запала мовчанка.

– А Левко!... – і Федір вибухнув молодим, ширим, заразливим сміхом. – Левко, коли почув, що бабуня хоче нас повести до церкви, завершав, мов недорізане порося: – „Я піонер! Баба дурна, забобонна”!.. – та як урізав у бур’ян, то тільки курява встала. А бабуня сплюнула, а тоді перехрестилася: – „Свят, свят, свят! І що воно за дитина така? Чи в ній нечиста сила си-

дить, що вона хреста боїться"?! А коли дідусь прийшов з роботи, то бабуня все мене хвалила, що я її послухав та бідькалася про Левка: – „ І в кого воно вдалося, таке руде та вредне? І в роді нашому ніколи таких не було" !...

– Перебування в селі, – вів далі Федір, – було для мене великою національною школою. Я впізнав наші прекрасні українські традиції тісно вплетені в сільський побут, наші здорові моральні засади життя, прекрасний сільський звичай гостинності та взаємодопомоги. Треба широко признатися, що тільки в селі збереглися святкування Різдва, Нового Року з посівальниками, щедрівниками, колядниками з кутею, і дванадцятьма стравами за столом. Я навіть дідуха під Новий Рік палив у садку та в'язав перевеслом яблуні, борхаючись у глибокому снігу. Або Великдень! Де, в якій країні нарід має такі прекрасні гагілки на майдані біля церкви? І скільки тієї весняної краси й радості в тих зарум'яненних весняним повітрям дівчатах, що співають пісень! Просто душа сама співає, відчуваєш щось величне й неповторне! І хіба в місті я міг би про це довідатись? І тільки побувши в селі я зрозумів глибину чарівної краси поезії Тараса Шевченка де він каже:

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерьть ждуть.*

– Та ще як ті дівчата співають, серце завмирає. Або хрущі гудуть, хіба я знав як чудово вечором, при місячному сяйві, у вишнях гудуть хрущі? Це, тату, справді треба поїхати й самому почути. Інакше не зрозумієш, – розповідав Федір і його очі просто промінилися.

– Крім того, тату, хіба треба ствердити, що наше українське селянство – одна з найміцніших підвалин нашого світлого майбутнього. Зникне село – пропала Україна! Наші гарні звичаї і традиції, наша співуча мова, незіпсута, чиста мораль молоді Ось де вселюдські первні, на яких ніколи не загине нація. Я ще хочу тебе запитати, чи ти знав, що дідусь Петро й бабуня Тетяна не вмiли брехати? Що їхнє життя – як джерельна водичка – чисте й

прозоре, без каламуті фалшу, що побутує серед людей міста? Ось за що я полюбив бабуню і дідуса, полюбив прекрасне українське село.

Від цих синових слів, від широкі розповіді, у Грицька раптом розтопилась, як віск на вогні, зневіра в серці й заспівала душа. Ні, він не даром мучився, жив і працював, він не може нарікати на постійні невдачі. Такий син саме й є те щастя, якого людина доходить у житті, щастя що, розгоняє зневіру, темну тугу, і освітлює майбутнє.

– А як я плавав, коли дідусь із бабунею від'їжджали кудись у невідоме, – продовжував Федір свої спогади. – Кидати майно, хату, двір і все придбане, кидати своїх людей, село – напевно їм було боляче. Я це розумів і переживав разом із ними. І хоч як мені було тяжко розлучатися, але я знав, що вони мусять їхати, а мені... треба залишатися, бо ж у мене є тут батько, – посміхнувся він, глянувши на Грицька.

У Грицька набігла сльоза.

– Але дідусь сказав мені, він запевнив мене, що вони повернуться, обов'язково повернуться на рідну землю, нікому її не подарують.

– Так, рідну землю тяжко залишати, – зідхнув Грицько згадавши Сибір.

– Ми тоді розлучилися із надією нової зустрічі, – сумно вів розповідь Федір. – Та ось минуло чимало часу, а про них ні вісточки. Нічого я тепер так не бажаю, як іще почути про них, що живі й здорові, – журно закінчив він.

– Живуть, сину, щасливі й здорові. Живуть тому, що ніде в світі немає такої зневаги до людини, як у нас. У цілому світі людина – найцінніший скарб, а в нас витворилось таке ставлення, така думка, що людина менше варта, як колгоспний кінь, поросся, чи колесо до машини. Німець, шануючи людей, громив нас технікою, оливою, залізом, чавуном, а наше бездарне командування всі діри прориву затуляло живою, незброєною масою людей. І наслідки – 20 мільйонів людей загинуло під час війни. Та тих прикладів людиноненависництва, не шанування людини можна подати безліч із преси, де ставлять за приклад героїства людини,

яка загинула, намагаючись врятувати гнилий державний човен під час бурі. А коли б залишила човен, а врятувала своє життя, – судили б і дали п'ять років кари. Уся дорога, якою ми йдемо до соціалізму, в ім'я щастя майбутніх поколінь, – встелена трупами. І тому, сину, я думаю, що такого ганебного трактування людини, як у нас – ніде нема. І твій дідусь та бабуна, вирвавшись з цього пекла, живуть щасливо й гірко зітхають про нашу долю, – закінчив Грицько й схилив голову. Невдовзі тихо запитав:

– А як же ти тепер сину, належиш до партії?

– Розуміється, що належу! Був би злочин супроти свого народу не належати до партії. Адже ж в тій кузні кується доля кожної нації на партійний лад. То хоч слово може потраплю вставити на захист української нації. Ти мене розумієш, тату?

– Чудово, Федоре, розумію, чудово! Так і треба діяти нам, – відповів жваво Грицько.

– Однак, хочу тобі признатися, що в комуністичний рай я таки не вірю, і не тільки я не вірю, ніхто не вірить. Але це потім. Недавно я мав палку дискусію з одним фанатиком-комуністом на тему – державний лад у світі. І знаєш, що цей знавець світового державного ладу сказав? Він взагалі заперечує право існуванню у майбутньому націй. Він доводить навіть шкідливість для комунізму й людства національного почуття, любови до своєї територіяльної батьківщини, до рідної національної мови, літератури, мистецтва, культури, звичаїв, тощо. Він каже, що треба нам інтернаціональної людини й тоді забезпечимо в світі усім добробут. Цей знавець комунізму твердить, що національність – штучний витвір буржуазії, пережиток капіталізму. І знаєш з ким я мав цю дискусію?

– Напевно з представником політпропа з ЦК КПСС? – кинув здогадом Грицько.

– Бери вище. Я дискутував з нашою мамасею. Вона уроїла собі владу в одних руках, марить про Світовий Уряд з однією політичною і соціальною системою. Чи ти розумієш яка страшна не безпека чигає на людство з такою системою без демократії, коли влада опиниться в одних руках якоїсь купки змовників? – допитливо глянув Федір на батька

– Мені приємно слухати твоє філософське міркування, це свідчить, що ти умієш думати. Так і треба сину, вчитися думати самому. Цілком погоджуюсь з тобою, що влада зосереджена в руках однієї партії, чи однієї групи або навіть нації, викликає небезпеку для інших партій, груп чи націй. Творить підвалини для диктатури. Безумовно, що коли одна партія чи одна нація дійде до влади, то тоді ніхто ніколи не усуне її. Не усуне тому, що ця партія чи нація затвердить таку конституцію, якою забезпечується за нею влада на віки вічні. Візьмемо для прикладу таку сьогодні невеличку державу як Ватикан. У Ватикані, столиці світового католицизму, для вибору Папи потрібно дві третини плюс один голосів усіх кардиналів, що прибули на Конклав з цього світу.

– Папа обирається голосуванням. Отже кардиналів, що обирають Папу, пропорційно більше італійців, хоч італійські католики в кількості до всіх католиків у світі, становлять заледви 5%.

– Папа Іван XXIII-й, щоб забезпечити Папський Престол за італійцями, призначаючи нових кардиналів, на 23 особи призначив 17 італійців. Таким чином італійці у Ватикані пануватимуть віки – вічні.

– Щось подібне діється в Об'єднаних Націях. Там усі коридори заповнені жидами-дорадниками, і ні один закон не пройде без їх впливу.

– Цих два приклади показують якнайкраще „демократію”. Хто спритіший – той і поганяє. Щастя, що це Об'єднані Нації, а не Світовий Уряд.

– Та ж ми, тату, й самі це пережили. Ми маємо широку конституцію, а при владі Сталін був до смерті незамінним, – додав з свого боку Федір.

– Ну, а ти сам як уявляєш завершення комунізму в СРСР? – посміхнувся знову Грицько.

– Скажу відверто – комунізм, як і кожна релігія взагалі – міф. Безперечно, комуністи заохочують людей вірити в цей міф, в правдивість і ліпшість комуністичної системи, але наслідки – дуже мізерні. І тому я не вірю у майбутність комунізму. Та й чи вірить у цю „світлу ідею” саме політбюро ЦК КПСС, це ще пи-

тання. Але зріктися – теже ніхто не насмілиться. От і чугикаємо цього непрактичного воза. Життя само покаже, як довго будемо тягти. Бо мені здається, ми вже помаленьку завертаємо до капіталізму, з його практичною системою – конкуренції.

– Ну, а Левко як дивиться на майбутнє?

– Він сліпий як сова на сонці. Нахалався цитат із Леніна та Карла Маркса й гастролює ними при потребі й без потреби. Типовий кар'єрист і служака. Партії саме таких і потрібно. А назагал – божевільний! – і Федір голосно зареготався.

– Федю! Що ти патякаєш?! – почув він сердитий вигук матері, що вийшла з кухні.

– Мамцю! А ти хіба не помічаєш в очах Льоні ознак божевільства? Ну, і яка ж ти не спостережлива, – напівжартома проказав Федір і знову засміявся.

– Це Льоні природна вдача, і він із часом сам виправиться, збагне хибність своїх вчинків, – виправдувала Левка мати.

– Саме про це я татові кажу. Сталін за ціле життя до смерті не збагнув свого зла й стріляв своїх товаришів. А мама мені не вірить, що Левко... ку-ка-ре-ку!.. – і Федір покрутив пальцем навколо своєї голови й засміявся якимось незлобно, безпосередньо, але щиро. У ньому гумор так і кипів. З розмови тяжко навіть було збагнути, де говорив поважно, а де жартома. Регочеться із кожної дрібнички, як весела дитина. І на нього ніяк не можна було гніватись, навіть за дошкульні клини. І від цієї синовій вдачі Грицькові було радісно. Теплі, щирі й зворушливі розмови з сином, за стільки років замкненности в собі, Грицькові розвіяли все тяжке горе.

– Мамцю, я не забороняю тобі контролювати з дверей наші розмови, ти на це маєш повне право, хоч це й не належить до доброго тону. Але чи не зробила б ти нам одну послугу?

– Ти хочеш, щоб я за собою зачинила в кухню двері?

– Ні, ні, мамусю! Я просив би тебе принести півлітра; хіба не варто почастувати в обід татка чаркою горілки?

Дора мовчки накинула плащик і незадоволено вийшла.

– Ти не думай, тату, що мої суперечки з мамою перешкоджають нашій оболільній повазі й любові. Я тобі довірочно признаю-

ся, що мама мене більше любить, як Левка, хоч ми завжди сперечаємось. А тепер, тату, розкажи про свою минувшину, а то тільки я розповідаю як мале дитя, – і знову засміявся.

– Тяжко мені, сину, відразу все розповісти докладно, але ти мусиш знати всі мої радості, поневіряння і болі. Бо кому ж я їх розповідім? Воював я з фашистами без страху, віддано й чесно. Знав я, що Гітлер плянує знищити Україну. За цю мою відданість влада мене тяжко покарала. Але я не нарікаю, бо вірю, що те, чого ми не зуміли дійти, ви, молодь, молода генерація, маєте довершити, бо інакше, без цієї віри, ми, як українська нація, загинемо...

– Не журися, татку! – запально звівся на ноги Федір. – Ми не такі дурні, як російські шовіністи у Кремлі про нас думають. Це правда, що наша інтелігенція здебільшого бюрократична й дбає тільки про себе, думає про кар'єру, про славу, так хоч би як Левко. Але ті одиниці зпосеред нас, що усвідомляють собі свої обов'язки супроти нації, такі потужні й сильні, такі загартовані й непохитні, що зламати їх навряд чи вдасться російським шовіністам. Наші кадри тепер ростуть і перетворюються у могутню політичну силу. Правда, Кремль наші кадри розпоршує по цілому СРСР, але той хто знає свою батьківщину, скрізь і завжди буде про неї дбати й думати.

– Чи ти маєш товаришів таких з якими розмовляєш щиро? – раптом поцікавився батько.

– Так щиро як з тобою – ні з ким не розмовляю. Але хлопців гарних маю, багато маю. Ті хлопці, що їх батьки зазнали репресій – заслуговують довір'я, а таких дуже тепер багато. Ще більше як до війни. Ми розуміємо один одного зпівслова. Однеї маленької іскри, одного запального вогника бракує, щоб в Україні вибухнув революційний гураган. І тоді... я вірю, буде, стане, прокинеться поневолена нація, і виросте могутня Українська Держава!

– Я гордий за тебе, сину! Ти привернув мені життя і запалив розум до праці. Ти мене відмолодив, влив у моє серце цілющий кіш надій! – тремтливим голосом сказав зворушений батько, відвернувся і витер сльозу.

Федір ледве стримав себе, щоб не кинутись батькові на груди й не розридатись. Який же він, цей його батько сильний і до-рогий для нього.

Грицько вже опанував себе. Щоб уникнути нового зворушли-вого трансу, підвівся з крісла й пройшовся по кімнаті. На ватра-ні побачив якусь книжку.

– Нерви, сину, козакові сором роблять. Це наслідки війни й тюрми, – виправдувався він, і підійшовши до ватрана, запитав:

– Можна подивитися твоє літературне зацікавлення?

– Будь ласка! Це сьогодні, оглядаючи одну стару церкву, знайшли замуровану в стіні книжку. Хлопці хотіли викинути, а я відібрав і приніс додому. Цікава реліквія!

Грицько взяв книжку в старенькій обкладинці, перегорнув і прочитав:

Б І Б Л І Я

Він збайдужіло навмання розгорнув і приголомшено прики-пів поглядом до сторінки.

– Що, цікава книжка? – запитав Федір помітивши, що батько напружено приглядається одним оком і тремтить його підборіддя.

– Колись вирушуючи з дому до Києва в ІНО, – зворушливо мовив, – мені на полі випадково потрапив до рук старенький аркуш із якоїсь книжки. Я підняв той пожовклий шмат паперу й прочитав цікавий рядок, що починався таким пророцтвом:

"І бачив я одну з голов його, наче на смерть убиту..."

– Тоді я не міг цілого цього апокаліпсіса прочитати й задо-вільнити свою цікавість, бо аркуш був забруднений і надірваний. Аж тепер, відкривши біблію, потрапив саме на це древнє пророц-тво св. Йоана Богослова. Ось послухай, що написано далі:

8. Звір, котрого ти бачив, був і вже нема його...

– Та це ж сказано про Сталіна! – спантеличено вигукнув Фе-дір.

– Слухай, Федоре далі:

... „і має вийти з безодні та й іти в погибіль, і будуть чудува-тись думаючи на землі, бачивши звіря, що був, і нема його, хоч і єсть“.

– Чесне слово, це про Сталіна! Був катюга, і нема кровопивця. Нема його, тату, абсолютно! Навіть із мавзолею викинули! А в історії залишиться зразком дикого тиранства, душогубства й людоневисництва, – зареготався Федір.

– Ще коли ., сину... – Й батько задумливо звів очі на Федора.

– Ти хочеш сказати, що не пошкодило б людям викинути з мавзолею і Леніна? – насмішкувато підкинув думку Федір.

– Цього мало, – зідхнув батька. – Москалі довели Україну до тієї межі отупіння, за якою серце не б'ється помстою, а розум не здібний протестувати. Мало Леніна викинути з мавзолею, треба викинути всіх москалів – окупантів з України!

– Викинемо, їй-Богу, викинемо! У цілому світі панує право навіть малим народам мати свою незалежну державу, своє право на власну мову, культуру й духовий розвиток. Національна свідомість росте, сила спротиву міцніє, і не далеко той час, що трапиться новий Наполеон, що вдарить по Росії із зовні, а ми скористаємо й скинемо ярмо в нутрі, – запевнив батька Федір.

Батько жваво підхопився із крісла, обняв сина й вони поцілувались. Довго стояли в обіймах, переживаючи ту шасливу хвилину, яка так ріднить їх духово й фізично.

– Так, так, Федоре, тепер я не шкодую, що повернувся із Сибіру. Тепер варто жити, бо є надія на ліпше!

Федір підійшов до книжкової шафи, вихопив якийсь журнал, розгорнув і подав батькові:

– Ось тату, прочитай, що пише наше молоде покоління!

Грицько Петрович протер своє мокре ліве око й почав уважно читати:

Я все це бачив...

Катом не розп'ятий

Іду землю, веселюсь, люблю...

Мене ти чуєш,

людожере клятий? –

Тебе я гнівом серця спонелю.

.....

*Суворий вік...
Та ми не в праві скніти.
Я весь горю
й радію я за те,
що в муках,
У борні майбутнє світу
Народжується, квітне і росте.*

К І Н Е Ц Ь

До цього часу вийшли такі твори
З О С И М А Д О Н Ч У К А

САТИРА

1. Гнас Кіндратович, повість, 200 стор.	2 дол.
у твердій оправі	3 дол.
2. Море по коліна, повість, тверда оправа,
295 стор.	4 дол.
3. Ясновидець Гері, повість, 262 стор.	3.50
у твердій оправі	5 дол.

РОМАНИ

4. Прірва, роман, тверда оправа, 560 сто. / вичерпано/	
5. Перша любов, роман, тверда оправа, 260 стор.	4 дол.
6. Будинок 1313, тверда оправа, 295 стор.	4 дол.
7. І бачив я... , у твердій оправі, 324 стор.	5 дол.

ЗБІРКИ ОПОВІДАНЬ

8. Чорну дні, 140 стр.	1.50
9. Через річку, 156 стор.	1.50
10. Десята, – готується до друку	

Хто замовить більше як дві книжки, отримає 25% знижки.

Замовлення слати на адресу:

Z. DONCZUK
1915 N. 7th. St.
PHILA., PA. 19122, USA

Leo Kushnir
415 E. Gowen Ave.
Philadelphia, PA 19119-1025

